

Hoera voor het Leven

J.J. Buskes

bron

J.J. Buskes, *Hoera voor het Leven*. De Brug - Djambatan N.V., Amsterdam z.j. [1959]

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/busk005hoer01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / erven J.J. Buskes

In dankbaarheid opgedragen aan Prof. Dr. M.J.A. De Vrijer

Oorlog 1914. De Ligt

Het was aan het begin van de eerste wereldoorlog. Augustus 1914. Een grote schrik was over de volken gekomen. De angst had de mensen te pakken. De kerken liepen vol.

Ik was een jongen van vijftien jaar.

In de Oosterkerk in de Maliebaan te Utrecht zat ik achterin op een krukje. De kerk was stampvol. Van de preek herinner ik mij niets meer. Ik weet niet eens meer, wie de dominee was. Ik weet alleen dit éne, dat de angst voelbaar in de kerk hing en dat er gebeden werd: O, God, spaar Nederland! De bedehuizen waren meer nog dan gewoonlijk bedelhuizen.

De kerk ging uit.

Aan de uitgang stond een man met een bundel blaadjes, die hij onder de kerkgangers uitdeelde. Lang duurde zijn distributie niet. Hij had nog maar vijf blaadjes uitgedeeld, of Das, de grutter uit de Twijnstraat, een grote kerel, griste hem de hele bundel pamfletten uit de hand en ging er mee van door. Ik was één van de vijf gelukkigen - zo zie ik het nu na jaren nog altijd - die zo'n blaadje in handen kregen. Het was een overdruk van een artikel uit *Opwaarts*, het weekblad van de Bond van Christen Socialisten: *De schuld der Kerken*, een fel en hartstochtelijk protest tegen het imperialistisch, kapitalistisch en militaristisch karakter van de samenleving en de christelijke kerken:

‘Dit is de gruwel, dat bijna altijd en alom de kerk aan de zijde van het imperialisme staat. Gaat zij nu, voor zover zij niet liever nog om overwinning bidt, bidden om vrede, zo vergeet zij en zo vergeten haar leiders, dat zij geen recht hebben om zulks te bidden. De leiders der kerken hebben voortdurend geheuld met de Mammon. Zij hebben ons menselijk maatschappelijk stelsel als van God gewild gemaakt. Zij hebben het Koninkrijk Gods tot een idylle van na dit leven gemaakt. Zich naar het schijnt thuis voelend in een wereld, die kreunt van onrecht en gewelddadigheid, hebben zij, 't zij door te zwijgen, 't zij door te spreken, het imperialisme bevorderd, het Koninkrijk Gods gedood. Op hen komt het bloed van de oorlogen der christelijk geheten staten, die koningen

en keizers, bankiers en grootondernemingen in machtroes, waan en duistere praktijken veeleer hebben versterkt dan gebroken, gelijk op hen komt het bloed van wie worden verdrukt, geschonden en uitgebuit in deze kapitalistische maatschappij. Doch niet slechts op hen. Ook op ons.

Op ons allen, voorzover wij niet streden van ogenblik tot ogenblik met heilige wijding de grote strijd voor het Koninkrijk Gods in alle verhoudingen des levens. Er is niemand, die zich hier niet het gelaat bedekt. En daarom, geloofsgenoten, mensenkinderen, niet allereerst gesmeekt en gebeden om vrede - moet een oorlog het al doen spatten uiteen, moet ons vaderland bezwijken, Gods wil geschiede - maar allereerst schuld beleden en ons bekeerd van hart'.

Ds Bart de Ligt noemt de dag, waarop hij met Ds de Jong, J. Bommeljé, Ds Kruyt en Truus Kruyt-Hoogerzyl dit manifest opstelde, 'de grootste dag in ons leven wellicht'. Het werd aan alle Nederlandse predikanten en kerkeraden toegezonden en in duizenden exemplaren door het land verspreid. De militaire overheid nam het in beslag. De Ligt en Kruyt werden door hun kerkbestuur onder handen genomen.

Op die zondagmorgen in augustus 1914 werd ik voor het eerst en definitief geconfronteerd met de politieke en sociale problemen van het westen en de gehele wereld. *Opwaarts* werd het eerste weekblad, waarop ik mij voor eigen rekening abonneerde. De abonnementsprijs was vier dubbeltjes per drie maanden, een derde van mijn zakgeld, dat een dubbeltje per week bedroeg. Vanaf dit ogenblik verscheen er geen brochure van De Ligt - er verschenen tientallen brochures van hem - of ik kocht en verslond ze. Om mijn inkomen te verhogen, fietste ik in de eerste weken van de oorlog iedere namiddag van Utrecht naar IJsselstein met 25 nummers van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die ik in Utrecht aan het station voor 5 cent per exemplaar kocht. Ik verkocht ze in IJsselstein voor 10 cent per exemplaar en was zo in staat in die eerste oorlogsweken mij alle mogelijke publikaties aan te schaffen. Wat was De Ligt verrast, toen ik hem in later jaren een vrijwel complete verzameling van de geschriften van de Bond van Christen Socialisten kon laten zien, ook het manifest *De schuld der Kerken*, dat ik steeds zorgvuldig bewaard heb.

Als De Ligt in Utrecht kwam, was ik er bij. Hij kwam er vaak. Op door-de-weekse avonden en zondagavonden. Dan sprak hij in de religieus

socialistische samenkomsten, die gehouden werden in de Doopsgezinde Kerk op de Oude Gracht.

Bij ons thuis was het de gewoonte dat wij twee maal per zondag naar de kerk gingen, 's morgen om 10 en 's avonds om 6 uur. Vader had er geen bezwaar tegen, dat ik naar De Ligt ging luisteren. Maar eerst moest ik naar de kerk. Ik ging geheel achterin in de Oosterkerk zitten. De dienst duurde in de regel tot half acht. Dan holde ik via de Maliebaan en de Zuilenstraat naar de Oude Gracht, om even half acht hijgend de Doopsgezinde Kerk binnen te komen. Daar hoorde ik De Ligt, Enka, Kruyt, Truus Kruyt en De Jong. Het was De Ligt, die mij de ogen opende voor wat hij het kapitalistisch, imperialistisch en militaristisch karakter van onze samenleving noemde. Op het ogenblik zeggen deze adjectieven de meesten minder dan in 1914, terwijl zelfs vele socialistten ten onrechte menen, dat ze hun inhoud verloren hebben. In 1914 waren ze zwaar geladen. Misschien nog belangrijker was, dat De Ligt mij de ogen opende voor de anti-kapitalistische, anti-imperialistische en anti-militaristische tendenzen van de bijbel. Zijn *Profeet en Volksfeest* - verschenen in 1913, het jaar van de onafhankelijkheidsfeesten - en zijn *Profeet en Volksnood* - verschenen in 1914, het oorlogsjaar - waren in letterlijke zin openbaringen voor mij en ik zou een hele rij geschriften van zijn hand kunnen noemen, die hun werk deden. Ik noem nog slechts zijn *Ontwerp Beginselverklaring* en zijn inleiding op het belangwekkende boekje van Prof. Martinus des Amorie van der Hoeven *Over het wezen van de Godsdienst en hare betrekking tot het Staatsrecht*, waarin vragen aan de orde worden gesteld, die nog altijd actueel zijn.

In later tijd is De Ligt andere wegen gegaan en ik geloof zeker, dat Prof. van de Bergh van Eysingha gelijk had, toen hij in 1938 op Westerveld zei - De Ligt werd in Parijs gecremeerd, met Ds Hugenholtz trok ik naar Parijs, om de crematie bij te wonen, de urn met as werd later op Westerveld bijgezet - dat de uitgangspunten van deze andere wegen al in de oudste geschriften van De Ligt zijn aan te wijzen. Als jongen van 15-17 jaar heb ik dat natuurlijk niet doorgehad. De Ligt was in de oorlogsjaren trouwens zelf vast overtuigd, christen en prediker van het evangelie te zijn. Het was zijn profetische tijd. Toen hij met het christendom brak en boven het evangelie meende uit te komen, heeft hij veel van zijn

profetische kracht verloren. Hij werd meer en meer een utopist, die individueel pacifisme verdedigde. Toen ging zijn scherp indringend en ontledend intellect - wat kon hij ontleden - zijn werk meer en meer beheersen en heeft hij woorden over kerk en christendom - zelfs over de persoon van Jezus Christus - geschreven, die mij pijn deden en kwetsten in mijn diepste overtuiging. Ik heb dat De Ligt ook gezegd en geschreven en er aan toegevoegd, dat ik hem dit kwalijk nam. Ik moest dat doen, wilde mijn verhouding tot hem zuiver blijven. De Ligt van zijn kant hoopte, dat ik op den duur in staat zou blijken mijn christelijk geloof te boven te komen.

Soms zag ik het zo, dat De Ligt van zijn verleden toch nooit geheel los kwam. Zoals hij in zijn christelijke periode losser van het christendom was dan hij dacht, zo was hij er in zijn later leven veel minder los van dan hij zichzelf bewust was en zijn heftige aanval op Ds de Jong, zijn vroegere medestrijder, die in een uitermate zwak boekje het geloof in Christus verdedigde, was naar mijn overtuiging meer een strijd met zichzelf dan met zijn vroegere geestverwant. Wie De Ligt niet kende, moest in hem wel een vijand van het christendom en een godloze zien. Hij was noch het één noch het ander. Toen ik hem eens zei: 'Ik kan het eigenlijk slecht hebben, dat je geen christen meer bent en daarom blijf ik je maar het liefst zien als de prediker van de oorlogsjaren', glimlachte De Ligt. Het was de glimlach van de man, die overtuigd was uitgestegen te zijn boven de dingen, die voor mij het hoogste zijn, maar het was toch ook de glimlach van de dankbaarheid en de waardering. 'Doe dat gerust', waren de woorden, die de commentaar op zijn glimlach gaven. De Ligt was een hartstochtelijk strijder voor een betere, een menselijker samenleving, een eerlijk zoeker naar waarheid en een trouw kameraad. In het manifest van De Ligt, dat een nieuwe wereld voor mij ontsloot, stond één zin, die mij, jongen van vijftien jaar, opgegroeid in een gereformeerd en antirevolutionair milieu, bijzonder trof. Het was een zin, waarin de naam van Groen van Prinsterer genoemd werd: 'Reeds voor meer dan vijftig jaar heeft Groen van Prinsterer de politiek der Europese volken een steeds duidelijker aan de dag tredende Kaïnspolitiek geheten. Als beslissend in de verhouding der dusgenaamd christelijke volken constateerde hij de kracht van het zwaard en het kanon'.

De naam van Groen van Prinsterer legde verbinding tussen de nieuwe wereld, die voor mij open ging, en de wereld, waarin ik als kind en jongen opgroeide.

Bij Vader en Moeder thuis

In het laatste jaar van de vorige eeuw werd ik geboren in een eenvoudig gereformeerd gezin. Vader had een meubelzaak in de Haverstraat in Utrecht, die de Oude Gracht met de Springweg verbindt op de hoogte van het Militair Hospitaal. De Haverstraat was de enige straat tussen veel stegen. Zij was een emeritussteeg. In vroeger jaren heette zij de Gortsteeg. In Utrecht sprak men over goud uit de Gortsteeg, wanneer iemand boven zijn stand leefde. De koperslagers woonden in de Gortsteeg. Voor mijn geboorte werden wij van steeg tot straat en van gort tot haver gepromoveerd.

Op de Springweg stond de synagoge. Er woonden in onze buurt veel joden. Van anti-semitisme heb ik nooit een spoor ontdekt. Wij speelden ongedwongen met de joodse jongens en meisjes uit de buurt. Vader had een zekere voorkeur voor de joden vanwege de bijbel. In onze straat woonde de joodse bakker Hes, een orthodoxe jood. Tegen Pasen leverde hij duizenden matzes. Ruimte had hij er niet voor in zijn klein bakkerijtje. Grote ronde dozen vol matzes stonden tegen Pasen in het pakhuis van vader. Om zijn dank voor deze welwillendheid te betonen, stuurde bakker Hes ons een hele stapel matzes ten geschenke, die zich, dik besmeerd met boter en suiker, heerlijk lieten smaken.

Grootvader handelde in oude meubels. Vader ook. Maar in de loop der jaren kwamen de nieuwe meubels er bij. Vader was een goed vakman. Toen de zaak allang aan de kant was, maakte hij met blijdschap voor elk van zijn kleinkinderen een boekenrek. Hij wist nog wat het ambacht betekende en kon het slecht hebben, dat de mensen goedkoop fabriekswerk prefereerden boven duurder handwerk. Hij is tot het einde van zijn leven kasten blijven maken. Met zo'n toewijding, dat ik eens tegen hem zei:

‘U denkt vast, dat U in het Nieuw Jeruzalem nog een werkplaats zult hebben, om kasten te timmeren’. Zijn antwoord was: ‘Zeg jij maar eens, dat dit niet het geval zal zijn’.

Veel knechts heeft Vader nooit gehad. Het maximum zal wel tien zijn geweest. In mijn kinderjaren begon Vader de dag samen met de knechts. Op de werkplaats werd een stuk uit de bijbel gelezen en gebeden. Dat heeft Vader jaren vol gehouden, totdat er een paar kwamen, die er niets voor voelden. Vader van zijn kant voelde er niets voor, hen geestelijk te dwingen. Zo'n patriarchale verhouding was er aan het begin van deze eeuw nog in een klein Utrechts middenstandsbedrijfje.

Vader hield van zijn knechts en zijn knechts hielden van hem. Aan het begin van 1958 kreeg ik een brief van een mij onbekende dame uit Utrecht. Ze had in de een of andere zaak gordijnen gekocht en die waren verkeerd opgehangen. Er kwam een knecht van de zaak en met die raakte ze aan de praat. Hij vertelde, dat hij al twintig jaar in die zaak werkte. Daarvoor had hij dertig jaar bij een andere baas gewerkt, vanaf zijn dertiende jaar. Die andere baas was mijn Vader. Hij zei tegen die mevrouw: ‘Dat was een mens, zo is er maar één op de duizend. Tegenwoordig ben ik maar een nummer, nummer vier ben ik en niets meer dan een nummer. Die baas leefde met ons mee. Bij ziekte, hij was er. Zat je in moeilijkheden, hij wist het. Bij feestdagen of andere gelegenheden dacht hij aan je. Je hoorde er bij. Da's fijn werken, mevrouw. Hij had belangstelling voor je. Eén van mijn collega's is op het ogenblik ziek, al tien weken, maar niemand laat zich zien. Je werkt en daarmee afgelopen’.

Deze mevrouw schreef mij dit, omdat ze meende, dat ik dat wel prettig zou vinden. Ik vond het bijzonder prettig en haar brief bewaar ik zuinig. Zo was Vader! Hij was gereformeerd.

Het gereformeerde leven is, wanneer het gaaf is, sterk, voornaan en aristocratisch in nobele stijl. Prof. W.J. Aalders, van wie deze karakterisering afkomstig is, voegde er aan toe: ‘maar als het niet gaaf is, is het jammerlijk zwak, vulgair, plat en uiterst gevaarlijk’.

In het gereformeerde milieu, waarin ik opgroeide, hebben vele gereformeerden aan mijn jonge leven leiding gegeven. Tot hen behoorde in de allereerste plaats mijn Vader, een edel vertegenwoordiger van het eerste

door Prof. Aalders genoemde type van gereformeerd leven en gereformeerde vroomheid.

Mijn Vader was inderdaad vroom en zijn vroomheid droeg de gereformeerde signatuur. Zijn leven was ook stijlvol. Het werd geheel bepaald door de wekelijkse kerkgang, de dagelijkse bijbellezing - drie maal per dag - en het dagelijks gebed. Heel zijn leven was dienst van God en deze dienst was de zin en het doel van zijn leven, nooit een last, maar altijd een vreugde. Verder dan de lagere school heeft hij het niet gebracht. Romans heeft hij nooit gelezen. In de bioscoop of de schouwburg heeft hij nooit een stap gezet, niet om dat dit niet mocht, maar omdat het in zijn leven niet paste en het buiten zijn gezichtskring viel. Dit betekende intussen volstrekt niet, dat hij zonder cultuur was. Het tegendeel was het geval, maar zijn cultuur was er één van een geheel eigen karakter. Hij leefde in de wereld van de bijbel - hij kon 's avonds laat, na een dag hard werken, heel rustig enkele uren in de bijbel zitten lezen - en Calvijns *Institutie*, die hij zeker vijf keer gelezen en in zich opgenomen had. Zijn bijbelkennis was fenomenaal. Kuyper, Abraham de Geweldige, vormde hem iedere dag door *De Standaard* en iedere Zondag door *De Heraut*. Kuyper gaf zijn kleine luiden iedere week college. Zijn veedelige werken *Pro Rege*, *De Gemeene Gratie*, *E Voto Dordraceno* (een commentaar op de Heidelberger Catechismus), *Het werk van de Heilige Geest*, *De engelen Gods*, *Uit het Woord*, *Onze eredienst* en vele bundels schriftoverdenkingen met zeer karakteristieke titels (*Honing uit de rotssteen*, *Gomer voor de Sabbath*, *Voor een distel een mirt*) zijn zonder uitzondering verzamelingen Heraut-artikelen. Vader heeft ze alle gelezen. Als jongen van achttien jaar was hij Kuyper in zijn Doleantie gevolgd (1886), al kostte het hem veel om met Ds Felix, bij wien hij op catechisatie was, te breken. Zijn leven werd gedragen door een diepe eerbied voor het Woord Gods en een sterk besef van het recht Gods. In zijn gebed aan tafel sprak hij God aan als *Heere onze God* en slechts zelden als Vader, niet omdat hij niet van Gods Vaderliefde wist, maar omdat hij vreesde, dat deze Vaderliefde voor hem en ons te vanzelfsprekend zou worden en wij met God te vlot en te gemakkelijk zouden omgaan. De verborgen omgang met God was echter in zijn leven de dragende en stuwende kracht. Het recht Gods en de heiligheid des Heeren bepaalde zijn gedachten over het kerkelijk leven

en het persoonlijk geloofsleven. Maar dwars daar doorheen was het de goedertierenheid des Heeren, waaruit hij leefde. Kort voor zijn heengaan zei hij mij, dat dit aan het eind zijn grote verdriet was, dat hij de goedertierenheid Gods niet genoeg geprezen en niet genoeg lief gehad had. Het was zijn sterk besef van het recht Gods, dat hem er toe drong zich aan te sluiten bij de Doleantie. Dit recht werd door de Hervormde Kerk als kerk niet erkend en dat was in zijn ogen een gruwel.

Wat heeft hij voor de Gereformeerde Kerken geofferd. In de tijd van de grootste financiële zorgen - dan moest er bij de familie geleend worden, om de knechts te kunnen betalen en dan was er voor het gezin vrijwel niets - kregen wij als kinderen toch nooit minder dan stuivers en dubbeltjes mee voor de kerkcollecten en er waren er elke zondag twee maal drie. Dwang die kerkgang? Vanaf mijn zesde jaar ging ik elke zondag mee naar de kerk en van af mijn tiende twee maal per zondag. Maar de zondag was bij ons thuis een feest. We moesten niet naar de kerk, we gingen naar de kerk. Dat behoorde tot ons gezinsleven. En Vader, die door de week hard moest werken voor zijn gezin, had op zondag de tijd voor ons. We gingen wandelen langs de Kromme Rijn met de kippebruggetjes of we speelden in de winkel met de voetkussens Alkmaarder Kaasmarkt. Geen kind uit ons gezin - we waren met z'n zessen - of het heeft de mooiste herinneringen aan de zondagen thuis.

Fel en scherp kon Vader zijn - hij was van nature driftig - wanneer er onrecht geschiedde, vooral wanneer dit geschiedde in de kerk, die immers de kerk des Heeren was. Nooit vergeet ik, hoe diep verontwaardigd Vader was en hoezeer hij er onder leed, toen de kerkeraad - Vader was ouderling - een arme sloeber wegens dronkenschap onder censuur zette en tegelijkertijd een vooraanstaande politieke figuur, die bij zijn kinderjuffrouw een kind moest krijgen, sauveerde. De bevoorrechting van de rijken in de kerk heeft hij zijn leven lang bestreden. Dat was niet de uiting van klassebewustzijn, maar een vrucht van zijn sterk besef van het recht Gods, dat in de allereerste plaats het recht der armen is. Zo fel Vader kon zijn voor de geestelijke knoeiers in de kerk, zo mild was hij voor de geestelijke zwervers en degenen, die struikelden of vielen. Een mildheid, die haar oorsprong niet vond in een geringschatting van de zonde, maar in een blijvende verwondering over Gods genade in eigen

Bart de Ligt

De voorpagina van Opwaarts, dat mij in 1914 wakker schudde

leven en de wetenschap, dat er genade nodig is, om genade aan te nemen. Vaders sterk en warm geloofsleven en zijn hartelijke bereidheid tot de dienst des Heeren hebben mij in mijn jonge jaren en misschien nog meer in later jaren gehoed en gezegend.

Moeder was veel drukker, bewegelijker en spraakzamer dan Vader, ook minder puriteins. Men heeft mij verteld, dat de meesten er verbaasd over waren, dat deze twee samen trouwden. Het was een goed en gelukkig huwelijk.

Wanneer ik aan Vader en Moeder denk, verwondert het mij in het geheel niet, dat het manifest van De Ligt in 1914 bij mij insloeg. In dat manifest ging het immers om de gerechtigheid Gods in het nationale en internationale leven. Het heeft Vader blijkbaar ook niet verwonderd en hij liet mij begaan. Hij liet mij zoeken en dwalen, wetend, dat hij achter mijn leven en God achter zijn leven stond.

Op school

Mijn eerste onderricht ontving ik op de christelijke bewaarschool in de Weistraat: de Johanneschool. Daar had ik mijn eerste liefdesgeschiedenis en daar leerde ik twee liederen, die ik nooit meer ben kwijt geraakt. Van het eerste geef ik één couplet:

*Een man op klompen,
in bedelaarsklompen,
is dikwijls meer
dan al die heertjes
met mooie kleertjes
bij God de Heer.*

Van het tweede geef ik de drie eerste regels;

*Ik ben een kind
van God bemind
en tot geluk geschapen.*

De godsdienst waarin wij opgroeiden, was een vrolijke godsdienst.

De lagere school, die ik bezocht, was de hervormde school op het Domplein, de Marnixschool van meneer Nijland. De school stond zo'n beetje onder de geestelijke leiding van Dr. A.W. Bronsveld en Ds H.H. Barger.

De sfeer was zeker niet gereformeerd, veeleer ethisch-orthodox.

In 1911 werd ik leerling van het christelijk gymnasium in de Boothstraat. Ik was een klein jochie van elf jaar en de conciërge wekte mijn verontwaardiging op door mij te vragen, of ik niet een paar huizen verder moest zijn. Daar was de bewaarschool van Mej. Kiezebrink.

De rector van het gymnasium was geen sterke figuur. Slechts enkele leraars hebben invloed op mij gehad; de heer van Melle, de geschiedenisleraar, en de heer Spijkerboer, de wiskundeleraar. Mijn beste herinneringen zijn die aan Ds M.J.A. De Vrijer, de latere Utrechtse hoogleraar in de theologie. Ik wilde dokter worden en ik heb dan ook eindexamen b gedaan. Het is aan Ds De Vrijer te danken, dat ik dominee ben geworden. Hij gaf aan het Utrechtse gymnasium bijbelkunde, geloofsleer en hebreuws. Hij was dominee in Odijk en kwam per fiets naar Utrecht. Een man, die zich moeilijk laat indelen. Hij was niet gereformeerd, niet ethisch, niet confessioneel. Hij was Ds De Vrijer, gereformeerd, ethisch en confessioneel tegelijkertijd en alles op zijn eigen oorspronkelijke wijze. Hij heeft over het godsdienstonderwijs op de middelbare scholen een mooi boekje geschreven: *De dominee en zijn jongens*. Hij was een man der verzoening. Schreef hij niet zijn altijd nog lezenswaardig boek *De gereformeerd-ethischen?* Het was een poging om gereformeerden en ethischen dichter bij elkaar te brengen. Zijn lessen waren boeiend. Hij heeft ons de rijkdom en de heerlijkheid van het geloof en de geloofsleer laten zien. Hij was een aristocraat van den geest. Een man, die zichzelf gebleven is door de jaren heen. Hij gaf in zijn lessen meer dan wij verwerken konden. Hij leerde mij Pascal, Vinet en Kierkegaard kennen. Voor mijn geestelijke vorming heb ik veel aan hem te danken, hoewel, hij evenals De Ligt, maar hij nog weer op een geheel andere wijze, verwarring in mijn jonge leven bracht. Misschien moet ik niet 'hoewel', maar 'doordat' zeggen, want die verwarring is heilzaam geweest.

Hoe zou het mogelijk zijn geweest, als jongen uit een gereformeerd ge-

zin en nog wel gereformeerd in de Kuyperiaanse zin van het woord, onder de beïnvloeding van De Ligt en De Vrijer niet in het denken verward te raken?

Jongelingsvereniging en catechisatie

Al heel jong werd ik lid van de Jongelingsvereniging op gereformeerde grondslag Soli Deo Gloria.

De Bond, bij welke onze J.V. was aangesloten, werd geleid door de extreme Kuyperiaan Ds Vonkenberg, een bekwaam man, maar star gereformeerd en streng dogmatisch, die slechts één verlangen kende, de gereformeerde jongens de gereformeerde beginselen bij te brengen, opdat zij beginselvaste strijders zouden worden in kerk, staat en maatschappij.

De betekenis van de J.V. op G.G. voor de opbouw van de Gereformeerde Kerken en de A.R. Partij is enorm geweest. De J.V. heeft duizenden calvinisten gekweekt en gevormd. Ik ben er jaren lang lid van geweest en kan het nog altijd slecht hebben, wanneer men op de 'jongelingsvereniging' afgeeft. Ik ken heus alle bezwaren, die tegen haar werkmethode kunnen worden ingebracht en ik deel ze. De J.V. heeft heel wat jonge frisse kerels oud gemaakt voor hun tijd. Ze verloren hun ruimheid en werden bekrompen. Ze wilden slechts beginselen uitdragen en dat werd vaak een bedenkelijke uitdragerij. Wat hebben we op onze wekelijkse vergadering op zaterdagavond - elke avond twee inleidingen met bespreking - eigenwijs over de meest diepzinnige onderwerpen gediscussieerd. Als jongens van 16 jaar behandelden we *Ons Program* van Kuyper en de artikelen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. We bestreden alles wat niet gereformeerd was. De Gereformeerden waren de helen. En de rest? Dat waren de halven. Maar ik heb op Soli heel wat geleerd. Ik heb er ook leren spreken en discussiëren en ik heb er echte vriendschap gevonden. Op Soli behoorden we trouwens tot de linker-flank van de Bond. We waren telkens in oppositie, al legden we het altijd tegen generaal Vonkenberg af. Een enkele keer hadden we conflict met onze kerke-

raad. Zo toen Jaap Snoek onder mijn voorzitterschap het *Heksenlied* declameerde. Dat was echt toneel. Dat was al erg. Het ergste was echter, dat in dit stuk het Onze Vader voorkwam. Dat werd de kerkeraad te machtig. Het Onze Vader in een toneelstuk, dat ging over de schreef. Zoals de J.V. voor mij de voorbereiding op mijn pastorieleven was, zo werd zij voor Jaap Snoek de voorbereiding op zijn toneelloopbaan. Uit Jaap groeide de in Amsterdam bekende toneelspeler Jacques Snoek. Zijn eerste optreden geschiedde onder mijn leiding.

Van de Ring Utrecht en Omstreken van de J.V. werd ik voorzitter. Ook redacteur van het maandbladje *Onze Arbeid*. Volop en met hart en ziel zat ik in het werk. Toen ik in 1924 de pastorie introk, bood men mij bij het afscheid de volledige werken van Kierkegaard en het erelidmaatschap aan, zodat ik tot op de dag van vandaag erelid van de J.V. op G.G. Soli Deo Gloria ben.

Soli Deo Gloria! De leus van Calvijn en van Kuiper. Een prachtige leus, maar levensgevaarlijk. We grepen te hoog. Alles stond bovendien in het teken van strijd. Kuiper was in navolging van Groen van Prinsterer de man van de beginselen en de antithese. De verschillen met andersdenkenden werden door de jeugdige calvinisten veel te absoluut gesteld. Het gereformeerde volk, kerkelijk en politiek georganiseerd, was het trouwe volk des Heeren, de partij van de levende God. Trouw aan de gereformeerde beginselen - 'Wij blijven gereformeerd' - en de van God gegeven leider werd vereenzelvigd met geloof en vroomheid. In mijn studententijd dreven wij er zelf wel eens de spot mee en we zongen:

*Kuiper, we eren jou,
Kuiper, we blijven trouw
en, al is het dom en klein,
we zullen je eeuwig dankbaar zijn.
Lang leve, ouwe Bram!*

We eerden Kuiper en uiterlijk succes werd al te gemakkelijk gewaardeerd als 'de zegen des Heeren over onze kerken'.

Kuiper ging veel verder dan Groen van Prinsterer. Er is een opvallend verschil in de strijdmethode van Groen en die van Kuiper. Kuiper was een groot man, in bepaald opzicht groter dan Groen. Het is zeker on-

juist, om in Kuyper alleen de dictator te zien, de man van de machtspolitiek, die onwaarachtig was en uitsluitend voor eigen zaak streed. Deze veel omstreden figuur was van een te groot formaat en een veel te gecompliceerde structuur dan dat men zich van hem op zo goedkope wijze kan afmaken. Maar hij had bepaalde kanten, die Groen miste en hem bij velen gehaat hebben gemaakt. Hij kon vlijmscherp zijn en ontzag niemand. Hij heeft zijn tegenstanders vaak afgemaakt.

Ik denk aan Prof. J.H. Gunning Jr.

Deze zei eens, dat hij Kuyper op aarde liever niet meer terug wilde zien. Dat nemen de gereformeerden hem tot op de dag van vandaag kwalijk. Zij vergeten echter zich af te vragen, hoe de toch van nature irenische Gunning tot deze harde uitspraak gekomen is. Groen en Kuyper hebben als gereformeerden Gunning, die ethisch was, bestreden. Groen is echter tot het uiterste toe nobel en edel. De polemieken van Groen en Gunning in de kerkelijke strijd rondom 1864 is een model-polemiek. Groen blijft Gunning beschouwen als de gelovige, die voor Gods Woord eerbiedig buigen wil. Nooit heeft hij hem een halve en nooit heeft hij zijn eigen volgelingen in tegenstelling tot die van Gunning de helen en het trouwe volk des Heeren genoemd. Kuyper deed anders. Gunning heeft het gevoel gehad, dat Kuyper het vertrouwen, dat hij bij het kerkvolk had, ondermijnde en dat hij door Kuyper geestelijk vermoord werd. Hij heeft er onder geleden, dat hij door de gereformeerden, die in dit opzicht door Kuyper geschoold waren, zo lichtvaardig als Schriftaanrander werd beschouwd. Zuivere vroomheid en wereldse politiek lagen bij Kuyper wonderlijk door elkaar. Gunning is uit reactie veel te scherp tegen de gereformeerden geweest, zoals wij in 1926 op onze wijze veel te scherp waren. Later heeft Gunning geschreven over *Onze schuld tegenover de Gereformeerden*. Maar ook in dit geschrift, waarin hij erkent veel gezegd te hebben, dat onrechtvaardig was, blijft zijn klacht over Kuypers strijdmethode als partijman. Bij Kuyper zitten we inderdaad midden in de partijstrijd, bij Groen komen we er altijd boven uit. Voor Groen was zowel voor de toekomst (de hemel) als voor het heden (de aarde) de eenheid met Gunning van veel groter belang dan het verschil met hem. Voor Kuyper lag dat anders. De begrafenis van Groen werd door Gunning geleid en in de dagen, waarin Gunning en Groen elkaar

princiepelijk en publiekelijk bestreden, werd Gunning door Groen financieel gesteund. Op de begrafenis van Gunning ontbrak Kuyper. Een klein stukje in De Heraut zonder enige schulderkenning zijnerzijds was het enige afscheid. Dit was het gevaar, dat ons op de gereformeerde J.V. bedreigde: de vermenging van zuivere vroomheid en wereldse politiek, echt geloof en onwaarachtige eigengereidheid, onbaatzuchtige arbeid voor Gods Koninkrijk en zelfzuchtige ijver voor de eigen groep.

Nog een ander gevaar bedreigde ons. We werkten niet alleen met de leuze 'Soli Deo Gloria', maar ook met het parool 'In ons isolement ligt onze kracht'. De hoogste lof, die wij iemand toezwaaiden, was, dat hij een geharnast strijder voor de beginselen was. Ik herinner mij, dat ik van Prof. Dr. A.G. Honig, de dogmaticus van Kampen, met wien ik eens een discussie over de N.C.S.V. had, een briefkaart ontving, waarop hij schreef: 'Een zoon van de mij zo sympathieke familie Buskes moet een kloek Calvinist worden'. Wij stonden pal voor de beginselen, wij stredden tegen ongeloof en revolutie. De kerkbladen, die wij lazen, waren: De Heraut, De Wachter, De Bazuin. Wij waren conservatief, van nieuwe banen afkerig. We beminden de oude paden. Het ergste was: ontrouw aan de beginselen, halfheid, onbeslistheid. De Gereformeerde Kerken stonden in ons denken meer in het middelpunt dan het Koninkrijk Gods. Het gevolg was: gereformeerde zelfvoldaanheid, die met het wezen van het gereformeerde leven in strijd was en het aantastte als de kanker, een grenzeloze overschatting van de eigen groep en een even grenzeloze geringschatting van andersdenkenden.

Een illustratie.

In 1925 verscheen Dr. S. Eringa's voortreffelijke vertaling van de Pensée's van Pascal. Dr. K. Dijk, toen nog geen professor, schreef een voorrede. Nu is voor mijn gevoel een voorrede van Prof. Dijk op Pascal's Gedachten een even dwaze geschiedenis als de levensbeschrijving van Prof. H. Bavinck door Prof. V. Hepp. Hepp had niets met Bavinck gemeen. Zo had Dijk niets met Pascal gemeen. Deze voldoet dan ook niet aan de maatstaven van Dijk: 'In zijn Pensée's zoudt ge meer dan eens belijnder taal en vaster overtuiging verlangen'. Heel nodig is zo'n vertaling voor de gereformeerden niet: 'Niet alsof boeken van deze aard ons volk de weg moeten wijzen. God heeft ons, en wij danken Hem

daarvoor, andere lectuur gegeven'. Zelfvoldaner kon het niet. Of het moesten de woorden zijn, die Prof. Hepp bij de driehonderdste herdenking van Pascal's geboortedag schreef: 'Toch prijzen wij God, omdat Hij ons een weg heeft gegeven, die nog uitnemender is'. Arme Pascal. Zijn leven lang heeft hij geleden en gestreden, waarachtig meer dan Prof. Dijk, Prof. Hepp en ik bij elkaar, om de door God gegeven weg te gaan: 'Jezus zal in doodsstrijd zijn tot aan het einde der wereld, gedurende die tijd moet men niet slapen, maar waken... het is goed, vermoeid en afgemat te worden door het vergeefse zoeken naar de waarheid, ten einde de armen uit te strekken naar de Verlosser'. Maar de gereformeerden weten een veel uitnemender weg en zij prijzen er God voor.

Er was nog een derde gevaar: het fundamentalisme. In de Gereformeerde Kerken huldigt men - misschien is het beter te zeggen: huldigde men, verleden tijd - een Schriftbeschouwing in welke aan de bijbel als boek een onfeilbaarheid wordt toegekend, welke aan de bijbel niet toekomt. Wat men met een ongelukkig woord - ongelukkig omdat het onjuiste associaties wekt - bijbelkritiek noemt, wordt door de theologen van de Vrije Universiteit en van Kampen afgewezen. De Synode van Assen (1926), die voor de gang van mijn leven zo beslissend is geweest, was een logische konsekwentie van dit fundamentalisme. Achter dit fundamentalisme ligt de vrees, dat wij zullen vervallen tot een subjectieve willekeur in het luisteren naar en het verstaan van de bijbel. Die vrees was, wat vele vrijzinnigen en zelfs vele ethischen betrof, niet ongegrond. Maar het afweermiddel, de letterlijke-inspiratie-theorie, was niet alleen feitelijk onhoudbaar, maar ook principieel ongeschikt, omdat het 't gevaar van een heilloos subjectivisme trachtte te voorkomen door een niet minder heilloos objectivisme. Op de J.V. gingen we elkaar te lijf met bijbelteksten, die wij volkomen onkritisch onfeilbaarheid toekenden. Elk woord uit de bijbel was immers geïnspireerd en had dus onfeilbaar gezag. Het ontstaan en het karakter van de boeken van Oud en Nieuw Testament leverde voor ons geen probleem op.

De vorming, die ik op de J.V. ontving, evenals die op de catechisatie - de eerste dominee, van wie ik catechisatie ontving, noemde alle ethischen Schriftaanranders en vroeg dan: 'Maar wij, wat zeggen wij?', om

zelf het antwoord te geven door met zijn vuist op de bijbel te slaan en te zeggen: 'De bijbel is Gods Woord' - en de invloed, die ik van De Ligt en De Vrijer onderging, waren niet zonder meer met elkaar in overeenstemming. Er kwamen innerlijke conflicten, zowel wat het denken als het waarden aangaat. Toch zou ik geen van beiden hebben willen missen, zeker de laatste niet. De Vrijer bracht mij in aanraking met de theologische en kerkelijke problemen en De Ligt ontsloot mij de wereld van de politieke en sociale strijd, tegelijkertijd die van de Oud-Testamentische profeten.

Slotemaker de Bruine

Op de J.V. bestudeerden wij de sociale vragen, zeer tot onbehagen van het Bondsbestuur, aan de hand van de *Christelijk Sociale Studiën* van Dr. J.R. Slotemaker de Bruine, een werk, dat vrijwel geheel verouderd is, maar dat in de tijd, waarin het verscheen - dat was in 1908 en het beleefde vele drukken - voor ons een bevrijdende betekenis heeft gehad. Slotemaker heb ik als jongen en als student vele malen horen preken. Hij was een bijzonder prediker. De sociale vragen kwamen in de preek aan de orde. In het zo rustige en bezadigde Utrecht - de stad van de zeven kerkhoven - heeft Slotemaker naast Ds G.J.A. Jonker gewetens wakker geschud en onrust gewekt. Hij is zeker één van de eerste predikanten in de Hervormde Kerk geweest - naast Talma - die aan de opwekking van sociaal besef een positieve bijdrage schonk. De christelijke vakbeweging heeft hij in een tijd, waarin de kerk nog alle mogelijke reserves had - men waardeerde haar als bolwerk tegen het socialisme, maar kwam zij met haar eisen, dan zei men of dacht men in elk geval: een kinderhand is gauw gevuld - onvoorwaardelijk gesteund. In de jaren van zijn predikantschap in Utrecht - 1907 tot 1916 - was hij in sociaal opzicht een vooruitstrevende en in de ogen van de meesten zelfs radicale figuur. Later werd dat anders. Noch aan de theologische noch aan de politieke en sociale ontwikkeling van de latere jaren vond Slotemaker

aansluiting. Zijn politieke loopbaan werd een teleurstelling. Toen ik nog een jongen was, had hij echter in Utrecht de naam van de rooie dominee. De drie delen van zijn *Christelijk Sociale Studiën* - later werden het er zes - heb ik verslonden.

Het viel echter niet mee zijn Studiën voor de behandeling op de J.V. te bewerken. Daarom besloten wij, Ds Slotemaker om advies te vragen. Met z'n tweeën werden wij afgevaardigd. Wij werden allerhartelijkst ontvangen en na enkele dagen ontving ik een uitvoerig schrijven, waarin Ds Slotemaker alle mogelijke aanwijzingen gaf: een lijst van onderwerpen met opgave van de op deze onderwerpen corresponderende gedeelten in zijn boek. Van hoger hand verbood men ons de Studiën van Slotemaker als leiddraad te gebruiken, daar de schrijver ethisch en niet gereformeerd was. Wij zetten echter door en Slotemaker was voor Soli in sociaal opzicht de man. De naam rooie dominee was zeker niet juist. Slotemaker is nooit socialist geweest. Hij bleef de man van het solidarisme. In de verdediging van het solidarisme lag zijn kracht. Maar daarmee waren ook de grenzen van zijn sociaal inzicht en zijn sociale actie gegeven. Hij werd dan ook lid van de C.H.U.

Betekende het luisteren naar en het in zekere zin volgen van Slotemaker en De Ligt een vervreemding van het eigen gereformeerd milieu?

De Kuyper van de negentiger jaren

Er kwamen wel innerlijke conflicten, maar van vervreemding was geen sprake. De naam van Groen van Prinsterer, in het manifest van De Ligt met nadruk genoemd, legde verbinding tussen de nieuwe wereld, die mij ontsloten werd, en de geestelijke wereld, waarin ik van huis uit leefde. Pas veel later ben ik gaan zien, dat Groen van Prinsterer in wezen een conservatieve figuur was en dat zijn parool 'er staat geschreven en er is geschied', zoals het in A.R. kring gefunctionneerd heeft en nog veelszins functionneert, een reactionaire strekking heeft, maar, door het manifest van De Ligt gestimuleerd, ging ik Groen van Prinsterer lezen,

zijn *Ongeloof en Revolutie*, zijn *Nederlandse Gedachten*, zijn kerkelijke en staatkundige geschriften, zijn briefwisseling met Da Costa en Wormser, vooral ook zijn enkele in het Frans geschreven brochures over het Pruisische imperialisme.

Van Kuiper had ik al heel wat gelezen. Maar De Ligt citeerde in zijn *Ontwerp-beginselverklaring* twee geschriften van Kuiper, die ik niet kende. Die twee geschriften waren in de jaren 1910-1920, behalve in de kring der christelijke vakbeweging, vrijwel vergeten. Zij behoorden tot het verleden van Kuiper.

Het eerste geschrift verscheen in 1891 onder de titel *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*. Het is de rede, die Kuiper hield bij de opening van het Sociale Congres op 9 November 1891 te Amsterdam. Hele stukken van die rede kende ik als jongen vrijwel uit mijn hoofd. Kuiper stelt in deze rede de vraag: ‘Wat ons als belijders van de Christus te doen staat met het oog op de sociale noden van onze tijd?’ Zelden zal een radicaler kritiek op de samenleving zijn uitgebracht dan door Kuiper in deze toespraak:

‘Wat nu de onhoudbaarheid van de sociale toestand betreft, daarover kan, dunkt mij, onder christenmannen, niet wel verschil van opinie bestaan. Zo ge u nog een menselijk hart in de boezem voelt kloppen, en zo ooit het ideaal van ons heilig evangelie u verrukt heeft, moet ook in u elke betere aspiratie vloeken tegen de actuele toestand. Immers gaat het zo voort, dan wordt het al minder een hemel en krijgt het al meer iets van een hel op aarde. Van de Christus raakt onze maatschappij los, voor de Mammon ligt ze in het stof gebogen; en door de rusteloze prikkel van het brutaalst egoïsme waggelen, gelijk de psalmist klagen zou, de fundamenten der aarde... Zo heerst dan thans in heel Europa een welgedane bourgeoisie over een verarmende werkende stand, die gestadig haar kapitaal moet voeden, en gedoemd is, om hetgeen voor die kapitaalvoeding geen dienst meer kan doen, te laten verzinken in het moeras van het proletariaat’.

Kuiper ziet niet alleen wantoestanden. Hij levert een architectonische kritiek op de maatschappij:

‘Wie van een sociale quaestie spreekt, bedoelt hiermee in de algemeenste zin, dat er ernstige twijfel is gerezen aan de deugdelijkheid van het

maatschappelijk gebouw, waarin we wonen; en dat er dientengevolge in de publieke opinie strijd wordt gevoerd over de hechtere grondslagen, waarop een doelmatiger maatschappelijk gebouw, en dat beter bewoonbaar, valt op te trekken... Slechts dit ééne is, zal er voor u een sociale quaestie bestaan, noodzakelijk, t.w. dat ge de onhoudbaarheid van de tegenwoordige toestand inziet en deze onhoudbaarheid verklaart niet uit bijkomstige oorzaken maar uit een fout in de grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven. Voor wie dit niet erkent, en acht dat het kwaad te bezweren is door kweking van vromer zin, door vriendelijker bejegening of milder liefdegave, moge er een religieuze, en moge er een philanthropische quaestie bestaan, maar een sociale quaestie bestaat voor hem niet. Die bestaat voor u dan eerst, zoo ge architectonische critiek oefent op de menschelijke sociëteit zelf, en dientengevolge een andere inrichting van het maatschappelijk gebouw gewenscht en mogelijk acht'.

Die andere inrichting van het maatschappelijk gebouw zoekt Kuyper in een bepaalde richting:

'Neen, zoo behoeft het niet te blijven, het kan beter worden. En die beterschap ligt ongetwijfeld - ik deins voor het woord niet terug - op de socialistische weg, mits ge onder socialistisch nu maar niet verstaat het programma der sociaal-democratie, maar in dit op zich zelf zo schoone woord alleen uitspreekt, dat ook onze vaderlandsche maatschappij, om met Da Costa te spreken, geen hoop zielen op een stuk grond is, maar een van God gewilde gemeenschap, een levend menschelijk organisme'. Het tweede geschrift, verschenen in 1895, sluit geheel bij de rede van 1891 aan: *De Christus en de sociale nooden*.

De Kuyper van de latere jaren heeft naar mijn overtuiging, zoal niet in theorie, dan toch in praktijk, zijn rede van 1891 verloochend. Zijn ministerschap is in sociaal opzicht niet vruchtbaar geweest. En in 1903 heeft Kuyper volkomen gefaald. Hij wilde aanvankelijk het breken van de spoorwegstakingen verbinden met het tegemoet komen aan de gegronde grieven der spoorwegarbeiders. Het laatste heeft hij echter niet gedaan. Vóór de behandeling van de stakingswetten in de Tweede Kamer lokte hij een koninklijk besluit uit, dat de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden van de spoorwegarbeiders aan ministeriële goedkeuring bond. Dat

koninklijk besluit bood de arbeiders niet meer dan een wissel op de toekomst. Het psychologisch moment om recht te doen naar beide kanten liet Kuyper ongebruikt voorbijgaan. En de werkgevers namen op afschuwelijke wijze wraak op de arbeiders, toen de tweede staking mislukt was. Wel drong Kuyper bij de spoorwegdirecties op matiging aan, maar zelfs de A.R. Prof. de Gaay Fortman moet erkennen: 'Voor de ontwikkeling van de sociale verhoudingen in Nederland is het verbazend jammer, dat Kuyper niet met dezelfde kracht als dat der stakende arbeiders het ongelijk van de werkgevers heeft gestriemd. Men zou de schrijver van *De Christus en de sociale nood* zoo gaarne zelf het daarin aan de machtigen der aarde gegeven vermaan ter harte hebben zien nemen'.

Dit alles neemt intussen niet weg, dat Kuyper in de negentier jaren in radicale richting stuurde en zijn rede van 1891 is voor goed in de geschiedenis van Nederland opgenomen. Het heeft mij dan ook nooit verwonderd, dat Troelstra in zijn brochure *Sociaal Christendom* (een bijdrage tot de strijd over de verhouding van christendom en socialisme) en De Lig in zijn *Ontwerp-beginselverklaring* zich telkens weer op deze beide geschriften van Kuyper beroepen. Het behoeft evenmin te verwonderen, dat men zich in de Christen-Democratische Partij van Staalman (opgericht in 1905), de Christelijk Sociale Partij van Mr. Dr. A.R. van der Laar (opgericht in 1912), de Bond van Christen-Socialisten (opgericht in 1907), en de Christen Democratische Unie (opgericht in 1926) altijd weer aan de Kuyper van deze beide geschriften het woord gaf. De Kuyper van de negentiger jaren heeft velen voortgestuwd in de richting van het socialisme.

Behalve het sociale vraagstuk liet het oorlogsprobleem ons in de jaren 1914-1918 niet los.

Kuyper was products en *De Standaard* vergoelijkte de inval van de Duitsers in België. In gereformeerde kring waren slechts enkelen, die protesteerden. Het *Gereformeerd Jongelingsblad* van Ds J. Vonkenberg en *Hollandia* van Ds J.C. Sikkel bestreden van week tot week de verheerlijking van het zogenaamde christelijke Duitsland. Ook Ds H. Koffieberg van Muiderberg deed een aanval op de voorlichting van Kuyper in twee voortreffelijke geschriften. Hij werd door Kuyper voor gek verklaard.

Van Groen van Prinsterer's felle kritiek op het Duitse nationalisme was in A.R.kring vrijwel geen spoor meer te ontdekken. Ik was voor honderd procent antiduits en legde een verzameling aan van de felle oorlogsprenten van Albert Hahn in *De Notenkraaker*, Braakensiek in de *Groene Amsterdammer*, Piet van de Hem, Willy Sluiter en Jan Sluyters in de *Mosgroene*.

Er waren in die jaren in Nederland een aantal fellowtravellers, wat Duitsland betreft, die een blad *De Toekomst* uitgaven, waaraan o.a. de bekende A.R. Prof. Hugo Visscher - de man met de geuzenkop - meewerkte. Deze verdedigde bovendien in de A.R. *Stichtsche Courant* het Duitse militarisme en imperialisme. Later - in de tijd van het nationaalsocialisme - was hij helemaal fout. Hij ontzegde mij de toegang tot de Johannesstichting (een inrichting voor onvolwaardigen in Nieuwveen). Hugo Visscher was voorzitter van het bestuur. De directeur van de Stichting, de heer A.H. Kooistra, de schoonvader van Dr. A. de Wilde, de bekende voorman van de vrijzinnig hervormden, was een vriend van mij. Ik heb mij aan die ontzegging van Hugo Visscher niet gestoord. Toen de zoon van de heer Kooistra, die één van de eerste verzetsmensen was, opgepakt en naar een concentratiekamp vervoerd werd - hij is nooit teruggekomen - schreef Hugo Visscher aan de heer Kooistra, 'dat het verblijf in een Duitsch kamp voor Henk wel eens heilzamer zou kunnen zijn dan dat in het verziekte democratische Nederland'. Hugo Visscher werd beïnvloed door de levensgevaarlijke theorieën van Prof. Steinmetz en Prof. van Sleewijk, de voorlopers van de latere nationaalsocialisten. Op de J.V. en op het Gymnasium werd over de oorlog en al wat er aan vast zat heftig gediscussieerd.

In gereformeerde kring was er overigens vrijwel niemand, die achter het oorlogsbedrijf als zodanig een vraagteken zette. Dat begreep ik niet, want reeds als jongen van 15 jaar was het mij onmogelijk, de oorlogsgruwelen, die ons van dag tot dag in de krant beschreven werden, ten overstaan van Jezus Christus en zijn evangelie te verdedigen.

Behalve De Ligt zijn het Hilbrandt Boschma, Andreas Latzko en Kees Boeke geweest, die mij in de richting van het antimilitarisme hebben gedrongen.

Hilbrandt Boschma

Hilbrandt Boschma, die in 1955 op vijf en tachtig jarige leeftijd overleden is, is zijn gehele leven godsdienstonderwijzer in Ruurlo geweest. Deze godsdienstonderwijzer sloeg de meeste predikanten echter met kilometers. Hij had dan ook een parochie, waarvan de leden door heel Nederland verspreid zaten. Hij preekte boeiend en oorspronkelijk. Zijn exegese was er wel eens naast, maar hij had altijd iets te zeggen. Hij was een geboren verteller. Hij heeft heel wat verhalen geschreven. Als kind las ik zijn *Blank en Bruin*, dat mij met het rassenvraagstuk in aanraking bracht. Boschma was vele jaren soldaat, maar in 1898 werd hij overtuigd antimilitarist, al zweeg hij tot 1914. Toen verscheen, kort na het uitbreken van de wereldoorlog, zijn *Oorlog en Christendom* en vanaf dat jaar zijn zijn getuigenissen tegen de oorlog in grote getale verschenen.

Boschma stelde het probleem van de oorlog heel eenvoudig: ‘Als het eens ernst wordt en het kan, het zal, het moet eens ernst worden, en als gij dan uittrekt, om het spel tot een verschrikkelijke en bloedige werkelijkheid te helpen maken, wat zult gij dan doen met Jezus, die genaamd wordt Christus?’ Natuurlijk, deze probleemstelling is te simpel, te weinig gecompliceerd. Ze is ook te individualistisch en rekent te weinig met de dubbelzinnigheid van de ethische situatie, natuurlijk, maar ik ben van deze eenvoudige probleemstelling toch nooit los kunnen komen en ik ben Hilbrandt Boschma dankbaar, dat hij haar mij als jongen van vijftien jaar op het hart heeft gebonden. Mijn Moeder kreeg zijn boekje *Oorlog en Christendom* van onze wijkdominee ten geschenke. De man heeft er later veel spijt van gehad, want dit boekje was met het manifest van De Ligt het eerste anti-militaristische zaad, dat in de akker van mijn jonge ziel viel en nooit vergeet ik wat Boschma vertelde van de landweerman, die in Augustus 1914 tegen hem zei: ‘Ik weet wel, meneer, dat het niet goed is, een mens mag het eigenlijk niet doen’. Op honderdvoudige wijze heeft Boschma dit getuigenis herhaald en toen een hoogleraar in de theologie zijn getuigenis afwees met de opmerking, dat zijn houding overgelovig was, stelde Boschma voor, dat we voortaan zouden zingen: ‘t Geloof kan ook te veel verwachten’. Het blijft zijn verdienste

dat hij één van de eersten is geweest, die de kerk het oorlogsvraagstuk aan het geweten legde.

Boschma was een goed en trouw kameraad. Wij zagen elkaar weinig, maar hij heeft mij - met vele anderen - door de jaren heen vergezeld met zijn brieven en hij zond er altijd één op het ogenblik, waarop ik het nodig had. In die brieven was hij voluit zielzorger. In één van zijn boeken, die hij mij ten geschenke zond - zijn prachtige boek *Eenvoudig Christendom* - schreef hij deze woorden: 'Aan mijn vriend en medestrijder en in zekere zin immers ook mijn leerling, met wien ik één ben in liefde tot Christus, één in verlangen naar het Godsrijk, één in het weten van eigen jammerlijke zwakheid en daardoor één ook in een weinig deemoed tegenover mensch en wereld'. Het is mij een voorrecht van deze godsdienstonderwijzer bij de gratie Gods een leerling te zijn geweest.

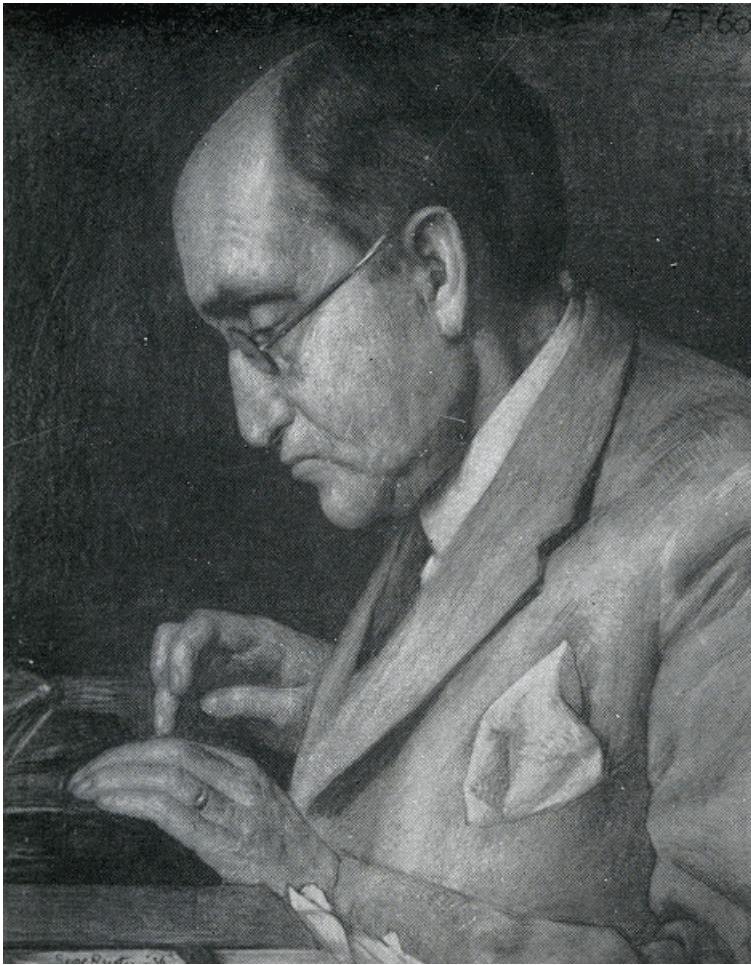
Andreas Latzko

In een van de oorlogsjaren kreeg ik *Menschen in den oorlog* van Andreas Latzko in handen. *Het Vuur* van Barbusse was al eerder verschenen, maar dat was toch niet het boek voor het volk. *Menschen in den oorlog* was dat wel. Een schreeuw uit de diepten. Het liet je niet los. De oorlog in al zijn verschrikking kwam op je af als een monster, benauwend, angstwekkend, adembenemend. Latzko zei - hij preekte niet, hij vertelde maar, maar zijn vertellen was getuigenis -: 'Oorlog is geen noodlod, geen natuurramp, maar het werk van mensen. Dat mensen dit elkaar aandoen, dat is het krankzinnige'. In dit boek, dat helemaal geen christelijk boek is, zat meer christelijke waarheid dan in heel de oorlogstheologie, die gedurende 1914-1918 en daarna, ja tot op de dag van vandaag toe, als bijbelse theologie in boeken en preken gepropageerd is geworden.

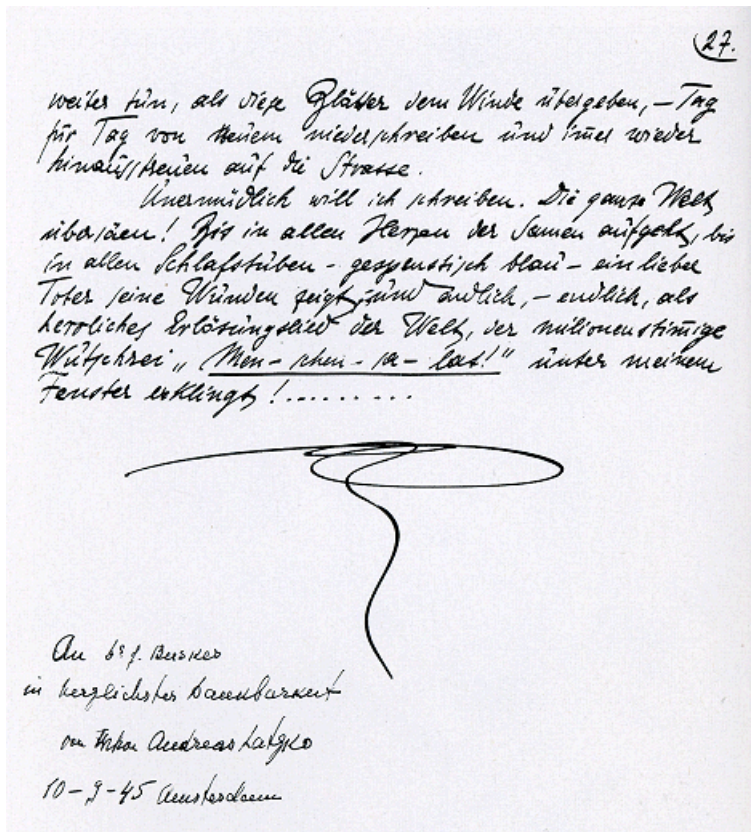
Toen Latzko in 1936 zestig jaar werd, heb ik hem voor het eerst opgezocht en sinds dien zijn we vrienden gebleven. Vaak heeft hij mij verteld over het ontstaan van *Menschen in den oorlog*. Ik zie hem nog voor mij zitten, deze kleine, haast tengerere figuur met dat ongelooflijk beweeglijk

gelaat, dat elk van zijn woorden met een sprekende expressie begeleidde. De oorlog had hem geknauwd en hij was er nooit geheel bovenop gekomen. Zijn hand beefde en aan heel zijn doen en laten was te merken dat deze man fysiek een gebroken man was. Naar de geest was hij dat stellig niet. Toch had hij niet alleen naar het lichaam maar ook naar de geest vreselijke jaren doorgemaakt. In de oorlog streed hij als Hongaar aan het Italiaanse front. Ontzettende dingen doorleefde hij daar. Ze zetten zich vast in zijn hoofd en hart. Hij kon er zich niet van los maken. Hij werd er door bezeten als door een kwellende duivel, van welke hij tenslotte alleen en dat nog maar ten dele losgekomen is door alles wat in hem leefde af te reageren.

Denk u even in. Op een 'rustige' dag zitten twee mannen aan het front te schaken. Een van die twee is Latzko. Het schaakspel staat op een boomstronk, die even boven de grond uitsteekt. Het spel gaat beginnen. Latzko zit achter zwart, maar hij moet wit hebbén. De mannen verwisselen van plaats, Latzko zal de eerste zet doen... dan plotseling een granaatscherf en de man, met wie Latzko een paar seconden geleden van plaats verwisselde, is aan flarden... Zo gaan de dagen voorbij, een voortdurende hel. Als een gebroken man komt Latzko in Zwitserland terecht. In een sanatorium. Hij kan niet eten en niet slapen. Hij weegt 72 pond. Bezeten door dwanggedachten. Hij kan geen trein binnenstappen, of het staat voor hem vast, dat alle mensen weten waaraan hij denkt en hij denkt aan dat éne, hij ziet ze voor zich, die kameraad met zijn stuk geschoten gezicht, die andere met zijn uitpuilende darmen in zijn handen, die derde die ligt te schreeuwen van angst en woede en pijn... Het wordt kerstmis. Beneden wordt kerstmis gevierd op de meest ellendige manier: een kerstboom, muziek, dans, champagne. Latzko ligt boven. Door het grote open raam valt het maanlicht naar binnen. Latzko houdt het niet langer uit. De wereld is krankzinnig. Hij vraagt om papier en daar gaan over het papier de woorden, de zinnen, die tot uitdrukking brengen wat hem bezeten heeft. Om drie uur 's nachts is het af, het eerste verhaal: *De Heldendood*. Zo was het toch, zegt hij, wij hadden onze hoofden, die de goede God ons gegeven had, afgeschroefd en er grammofoonplaten voor in de plaats gekregen. Later kwamen er andere verhalen en na enige tijd verschenen deze verhalen gebundeld: *Menschen in den oorlog*.

Andreas Latzko naar een litho van Georg Rueter (1936)

Mevrouw Latzko gaf aan mij in 1945 Latzko's verhaal *Mijn kameraad* in handschrift ten geschenke. Het is één van de verhalen van *Mensen in de oorlog*. Het slot luidt: 'Dus moet ik afwachten, achter mijn tralievenster, als ziende onder de blinden; - ik kan niets meer doen dan deze bladen aan de wind prijsgeven - dag aan dag opnieuw schrijven en ze altijd weer uitstrooien op de straat. Onvermoeid wil ik schrijven. De gehele wereld bezaaien! Tot in aller harten het zaad ontkiemt, tot in alle slaapvertrekken een lieve dode - spookachtig blauw - zijn wonden toont; en eindelijk... eindelijk, als heerlijk lied van de verlossing der wereld de miljoenstimmige kreet van woede "Mensen-sa-la-de" onder mijn venster klinkt'.

Het eerst in Zwitserland. Toen in Nederland. Daarna... ja in welk land niet? Er kwamen totaal vijf en twintig vertalingen, ook een Japanse en een Russische, nog in 1925 in Rusland gedrukt.

Op de eerste bladzij van zijn boek staat als motto een woord uit een treurspel van Freidrich Hebbel: 'Ik weet, dat eens de tijd zal komen waarin ieder denkt als ik'.

'Gelooft u nog, dat die tijd zal komen?', vraag ik hem. Het is 1936. De dreiging van het nationaalsocialisme hangt als een donkere wolk boven Europa. 'Ik weet het niet, wij zullen het in elk geval niet meemaken en het zal alleen gebeuren, als de zelfzucht overwonnen wordt en de mensen leren elkaar lief te hebben'.

In de jaren van het nationaalsocialisme heeft Latzko geleden. Hij wist met zijn anti-militarisme geen raad. Hij voelde het als een zware last en zelfs als een schuld, dat velen door het lezen van zijn boek antimilitarist waren geworden.

In 1937 schreef Latzko voor *Vrijheid, Arbeid, Brood* een somber en troosteloos kerstartikel. Dat zat mij dwars en ik vroeg hem, waarom zijn artikel zo negatief was, zo geheel zonder uitzicht. Hij schreef mij:

'Ik weet maar al te goed, dat geen tuinierskunst een bloem uit de grond kan laten opbloeien, waar niet alreeds een zaadje lag. Ik zal ook de laatste zijn, om de invloed van een zoo vluchtige verschijning als een mensch of van enkele door menschen beschreven bladzijden te overschatten. Maar gij zijt niet de eenige, die mij verteld hebt van de beteekenis, die mijn boek een kleine twintig jaar geleden in uw jeugd voor u gehad heeft. En dat belast mij met de verantwoordelijkheid, in blind vertrouwen op een betere toekomst, de in de tegenwoordige en komende tijd zo onmisbare bewapening bestreden te hebben. Daarvoor moeten nu anderen boeten. Die last drukt zwaar op mij. Ik zal sterven voordat de harde jaren komen. Hoe zullen echter de door mij ontwapenden het met die jaren klaarspelen? Ook al is uw geloofsovertuiging een principieel andere dan die van mij, daar ik niet in staat ben, mij zelf vanuit het perspectief van het wereldgeheel en de eeuwigheid een haar belangrijker te achten dan een mier op een boschpad, zoo vinden wij elkaar toch in het getuigenis van Johannes: God is liefde. Wie kans ziet onder alle omstandigheden anderen meer lief te hebben dan zichzelf, die draagt gewis de goddelijke

vonk in zich, die op een of andere wijze doorwerkt. Dat geloof ik ook. Tegenover al wat ik gebeuren en komen zag, kon ik het echter niet voor mijn geweten verantwoorden, met een verwijzing naar de uitwerking van Jezus' voorbeeld gedurende twee duizend jaar, verwachtingen te wekken en anderen tot offers aan te sporen, wier last ik niet meer zal meedragen. Daarom heb ik mij in mijn kerstartikel bepaald tot de fixatie van de toenmalige wereldsituatie'.

Op 11 september 1943 stierf Latzko. Op 14 september hebben wij hem op Zorgvlied in Amsterdam begraven. Gesproken mocht er niet worden. Dat was verboden, maar wij waren er allen van overtuigd, dat na al het onmenselijke rumoer van die jaren de menselijke stem van Latzko opnieuw zou spreken.

Op 22 mei 1948 stonden we weer bij zijn graf, om een gedenksteen te onthullen. Het bedrag dat nodig was, werd door vrienden bijeengebracht. Het waren meest kleine giften van eenvoudigen, gegeven in de gezindheid van de vuilnisman, die jaren geleden bij Latzko aanbelde, om hem alleen maar even de hand te drukken.

Op de gedenksteen staan deze woorden van Latzko - door de beeldhouwer Jan Haverman in overleg met mevrouw Latzko uitgekozen -: 'Het eenige verbond, dat gesloten mag worden, is het verbond van de zwakken tegen de sterken'.

Kees Boeke

De Kees Boeke, die in mijn leven een rol heeft gespeeld, is niet de Kees Boeke van de Werkplaats in Bilthoven met zijn nieuwe gedachten over onderwijs en opvoeding, maar de Kees Boeke van en na de eerste wereldoorlog.

Kees Boeke studeerde in Delft en promoveerde op een proefschrift over het breken van ijzer. Ik zou willen zeggen, dat hij zijn gehele leven met het breken van ijzer bezig is geweest. Door zijn vrouw, Betty Cadbury, kwam hij in aanraking met de Kwakers en werd hij zelf een Kwaker.

Toen Kees en Betty trouwden, zijn de oude George Fox met zijn leren wambuis en zijn vurige holle ogen, benevens de oude John Woolman met zijn breed goedig gelaat en zijn grappige wit kastoren hoed uit de geestenwereld overgekomen, om op te treden als getuigen van de bruid en zij hebben het echtpaar sindsdien niet meer verlaten. De door Boeke gedichte liederen zijn echte Kwakerliederen:

*God wil niet, dat één enkel mensch
tot priester wordt verheven.
Hij heeft het heilig priesterambt
aan allen saam gegeven.*

En:

*In de stilte spreekt de Vader
tot het rustig luist'rend oor.
In de stilte dringt zijn liefde
tot vermoeide harten door.*

*O als wij maar willen wachten,
samen zwijgen lang en stil,
zal de Vader ons ontvouwen
de geheimen van zijn wil.*

Het komt er op aan, in de stilte naar de innerlijke stem te luisteren en aan die stem te gehoorzamen, de winden Gods vandaag te voelen en het zeil te hijsen.

Toen de oorlog van 1914 uitbrak, zaten Kees en Betty Boeke in Syrië, in de buurt van de Libanon, uitgezonden door het zendingsgenootschap der Kwakers. Ze werden door de Turkse regering uitgewezen en keerden naar Engeland terug. Als leden van het Genootschap der Vrienden wezen zij de oorlog af en begonnen zich te geven aan vredeswerk. In lokalen, op straten en pleinen, predikten zij het evangelie. De *Daily Mail* vroeg in een hoofdartikel waarom de autoriteiten deze Hollander zijn verderfelijke dwalingen lieten verkondigen. Durfden zij hem soms niet aanpakken, omdat zijn vrouw een dochter van de rijke chocoladefabrikant was? Kees Boeke werd opgepakt en tot zes weken gevangenis veroordeeld. Toen hij vrij kwam, werden hij en zijn vrouw uitgewezen.

Zo kwamen de Boeke's naar Nederland, waar zij hun werk voortzetten. Zij stichtten de Broederschap in Christus. In Bilthoven verrees het Broederschapshuis. Boven de ingang stonden de woorden 'Jezus zeide tot hen: Eén is uw Meester en gij zijt allen broeders'.

Het Broederschapshuis werd het geestelijk centrum van de Boekebeweging in Nederland, na enige tijd ook het geestelijk centrum van een christelijke internationale.

Kees Boeke is een geboren straatprediker. In Utrecht spreekt hij de voorbijgangers toe vanuit een lantarenpaal of vanaf een hoge stoep. Het komt tot botsing met de politie. De ene veroordeling volgt op de andere. Voor de rechter zegt Betty: 'Onze enige verdediging is, dat wij de blijde boodschap aan het volk moeten brengen'. En Kees getuigt: 'Het is voor ons een kwestie van levensroeping'. Zij aanvaardden het conflict met de staat:

*Niemand kan twee heeren dienen:
Jezus en de staat.
Gehoorzaam één van beiden
en doe het metterdaad.*

Kees en Betty prediken een geestelijke revolutie tegen de oorlog en tegen het geweld.

Nooit vergeet ik, hoe Kees Boeke voor een hele maand de grote zaal van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen huurt. Iedere avond samenkomst. Vier weken lang. Onderwerp: christendom en oorlog! De eerste avond. We beginnen met een lied:

*Ik heb u lief, o vlakke landen,
met weiden groen en duinen blond,
zoo rijk bedeed door 's Vaders handen,
ik heb u lief, geboortegrond.
En 'k wil uw schoonheid nimmer schenden
door 't plengen van één druppel bloed,
ik laat mij nooit ten oorlog zenden.
Gij land van vrede eischt vredesmoed.
Nederland, vredeland,
o mochten al uw zonen
zich vredeshelden tonen.*

Na het lied een kort gebed. Dan leest Kees Boeke uit de bijbel. De eerste week uit Mattheüs, de tweede week uit Marcus, de derde week uit Lucas, de laatste week uit Johannes. We zingen weer een lied en dan komt de bespreking. Ieder mag spreken en vertellen, wat het voorgelezen bijbelgedeelte tot en voor de tegenwoordige wereld te zeggen heeft. Eerst slingert een communist een paar opruiende woorden de overvolle zaal in. Vervolgens spreken na elkaar een S.D.A.P.ër, een gereformeerde, een hervormde evangelist, een Boekiaan, een theosoof en een Dageraadsman.

Er is spanning in de zaal, de atmosfeer is geladen. Er is achtergrond: Europa, dat in brand staat. Er is ook dynamiet: de bijbel. Boeke geeft aan het einde een samenvatting en wekt allen op, naar de stem van God te luisteren. Tenslotte zingen Kees en Betty samen een lied, begeleid door het kleine orgeltje, dat door Kees zelf bespeeld wordt:

*Jongeren van Jezus, de tijden zijn zwaar,
het land is in lijden, het volk in gevaar,
de staten zijn heidensch, de leiders verblind,
houdt vast aan uw Heiland, het einde begint.
Jongeren van Jezus, gehoorzaamt uw Heer,
legt allen uit liefde de wapenen neer,
weigert te dragen het bloedige zwaard,
geen land wordt door moorden voor onheil bewaard.*

Het is nu in de zaal, waarin het onder de bespreking soms tamelijk rumoerig was, doodstil geworden. Met stil gebed wordt de samenkomst gesloten. Een maand lang heeft Kees Boeke avond aan avond volle zalen gehad. Heel Utrecht sprak er over. Dat was ook de bedoeling. Heel Utrecht moest voor de keuze gesteld worden.

Elke avond was ik present.

Om heel Utrecht nog meer in zijn actie te betrekken, nodigde Kees Boeke de predikanten van alle kerken uit, aan de besprekingen deel te nemen. Geen één van hen neemt de uitnodiging aan. Eén stuurt bericht, dat hij verhinderd is, maar bereid is tot gedachtenwisseling. Het wordt een grote debatavond in de Korenbeurs op het Vreeburg. De Korenbeurs is tjok en tjokvol. Midden in de zaal een podium. De mensen

zitten en staan om het podium. Om acht uur komen de twee sprekers binnen, Dr. J.C. de Moor, gereformeerd predikant, en Kees Boeke, de eerste in een zwart pak, de laatste in een manchester jasje. Boeke is deze avond niet in zijn kracht. Dr. de Moor is in de verdediging veel sterker dan Boeke in de aanval. Aan het einde zingen wij samen, christenen en atheïsten, antirevolutionairen en communisten, een psalm - nooit heb ik op zo wonderlijke en toch zo aangrijpende wijze een psalm horen zingen -: *De bergen zullen vrede dragen.*

In zijn Gemeenschapsblad deelde Boeke later mee, dat hij zich in de Korenbeurs niet had kunnen uiten, zoals hij gewild had: ‘Vreemd, toen het oogenblik gekomen was, waarnaar ik zoo reikhalzend had uitgezien... toen wist ik plotseling, dat mijn arm verlamd was, want waar ik met de grootste felheid en directheid de ideeën wilde bestrijden, die ik zie als inblazingen van de duivel zelf, vond ik mijzelf staande tegenover een medemens, dien ik niet alleen moest liefhebben, maar dien ik liefhad, en ik merkte, dat als ik de scherpe dingen zou zeggen, die mij op de lippen brandden, ik niet ideeën maar een mensch kwetsen zou en zoo was mijn tong gebonden’.

Elke gelegenheid wordt door Boeke aangegrepen om van zijn inzichten te getuigen.

Wanneer op koninginnedag een historische optocht, het leven en het werk van Jan Pieterszoon Coen uitbeeldende, door de straten van Utrecht trekt, organiseert Boeke een tegenoptocht en de Boekianen doorkruisen de binnenstad van Utrecht, strooibiljetten tegen de verheerlijking van het geweld verspreidend en zingend:

*Jan Pieterszoon Coen,
de beul van de Javanen,
die Banda liet verdoen
in stroomen bloed en tranen,
die millioenen stal
voor Hollands hooge heeren,
als die in Utrecht komen zal,
we zullen hem niet eeren.*

Bij een verkiezing voor de Tweede Kamer zingen de Boekianen;

*Ga niet stemmen,
stemmen is dom,
als je goed nadenkt,
weet je waarom.*

Boeke is van consequentie tot consequentie voortgeschreden. Hij weigerde belasting te betalen. Hij wil tenslotte geen geld meer gebruiken. Hij reist niet meer per spoor, verstuurt geen brieven meer per post. Hij wil niets meer met de staat te maken hebben. Later is hij op dit alles terug gekomen, maar in de twintiger jaren ging hij voort tot de uiterste consequentie.

Toen Boeke het bijbels getuigenis tot de Bergrede reduceerde en deze, los van het evangelie, tot een nieuwe wet maakte, kon ik hem niet meer volgen, maar in de tijd, waarin hij voluit evangelist was en de Redder der wereld predikte, heb ik naar zijn getuigenis met heel mijn hart geluisterd. Nog zing ik graag het lied, dat ik Kees en Betty zo vaak heb horen zingen:

*Wij bezitten een woord voor de wereld,
dat kan redden van zonde en wee,
een woord van genade en waarheid,
een woord van liefde en vree.
Na donkere nacht komt schemer
en na schemer het morgenrood,
als Christus komt in zijn heerlijkheid,
zijn liefde oneindig groot.*

Dankbaar voor alles wat ik in het gereformeerde milieu ontvangen had, verlangde ik toch naar meer ruimte, wijdsheid en openheid. De gedachte van het Godsrijk stond te veel op de achtergrond en die van de kerk te veel op de voorgrond. De houding ten opzichte van nieuwe inzichten was te afwijzend en te negatief, de houding ten opzichte van de sociale en politieke problemen te behoudend, te conservatief, zo niet reactionair. De Ligt, Boschma, Ds De Vrijer, Latzko en Kees Boeke openden nieuwe wegen. De vraag was, waarheen die wegen mij brengen zouden. Latzko was meer humanist dan christen. De Ligt en Boeke gaven bij het voortgaan op de nieuwe wegen veel prijs, dat ik onder geen voorwaarde

wilde prijs geven: het geloof in Jezus Christus als de weg, de waarheid en het leven. Bij Boschma en Ds De Vrijer lag dat anders. Zij bleven predikers van het evangelie van Jezus Christus. Ik voelde, dat ik op den duur tot klaarheid zou moeten komen. Onverdragelijk werd mij het weerbarstig fort, dat men gemetseld had rondom een volk, dat moet trekken. Onze voet was vertraagd. Wat wij steeds verzwegen, was Gods orde, de orde van zijn Rijk. Maar was het mogelijk nieuwe wegen te gaan zonder op den duur het oude geloof prijs te geven? Was het mogelijk die nieuwe wegen te gaan gestuwd door het oude geloof?

De Vrije Universiteit

In 1917 deed ik eindexamen b. Het oorspronkelijke plan was, aan de universiteit te Utrecht medicijnen te studeren. Onder de invloed van Ds De Vrijer werd het verlangen sterker, dominee te worden. Toen ik de studieboeken voor het eerste jaar medicijnen al besteld had, besloot ik om te zwaaien en het sprak vanzelf, dat ik naar de Vrije Universiteit in Amsterdam zou gaan. Ik werd ingeschreven als medisch student, liep echter de college's eerste jaars theologie en werkte tegelijkertijd voor het aanvullingsexamen. Het laatste deed ik in het voorjaar van 1918. Na de vakantie deed ik mijn propjes. En toen kon de eigenlijke theologie beginnen. De V.U. was in mijn studie jaren een nog vrij gesloten gemeenschap. Vrijwel alles concentreerde zich op Keizersgracht 162. De theologische faculteit was de belangrijkste faculteit. Ook de meest bezette, zowel wat professoren als studenten betreft. Het totale aantal professoren was nog klein. De medische faculteit telde één professor. De grote figuren in mijn tijd waren de theoloog Prof. Dr. H. Bavinck en de jurist Prof. Mr. Anema. Twee geleerden van formaat, op welke iedere universiteit trots zou zijn geweest en wier invloed zich dan ook niet beperkte tot het terrein van de V.U. en de Gereformeerde Kerken. Waren deze twee er niet geweest, dan zou de V.U. voor mij zo niet een teleurstelling zijn geworden dan toch in elk geval weinig betekenis hebben gehad. Het merk-

waardige feit deed zich voor, dat deze twee, die meer dan de andere professoren de V.U. groot hebben gemaakt - groot in kwalitatieve zin -, die ook zeer wezenlijk met de Gereformeerde Kerken en het gereformeerde volk verbonden waren, tegelijkertijd het meest kritisch stonden tegenover wat zich in de Gereformeerde Kerken en de gereformeerde volksgroep afspeelde.

Professor Bavinck

Prof. Bavinck was behalve een groot geleerde ook een vroom man. Als Bavinck in het smakeloze en vervelozige collegezaaltje aan de Keizersgracht college gaf, kon het gebeuren, dat hij zelf zo vervuld werd van de heerlijkheid Gods, dat hij ons vergat en al sprekende door het raam naar buiten staarde in eindeloze verten, want Gods heerlijkheid is eindeloos, en wij zaten sprakeloos te luisteren en werden ingeleid - voor ons gehele leven - in het heilgeheim van de Eeuwige en Almachtige, die in Jezus Christus onze genadige Vader is. Ik voelde dan dezelfde ontroering, die ik als kind soms voelde, wanneer Vader aan tafel met ons bad. Ik weet ook maar één woord, waarmee ik dit alles kan aanduiden: vroomheid, gereformeerde vroomheid, die ik beschouw als een zeer kostbaar goed. Bavinck was een heel ander man dan Kuyper.

Een volk functionneert uitsluitend als nationale eenheid, wanneer zich in dat volk constitutieve groepen vormen. De gereformeerden vormden zo'n volksgroep van eigen geestestype. Het leven van zo'n volksgroep wordt door twee gevaren bedreigd. Het kan verslappen. Dan worden de geestelijke grenzen uitgewist en het nationale leven heeft geen inhoud meer, het zinkt weg. Het groepsleven kan echter ook te sterk worden. Dan worden de geestelijke grenzen verabsoluteerd en de nationale saamhorigheid gaat verloren, de geestelijke strijd wordt kleinzielig partijgekibbel en een noodlottig gevecht om de macht.

Wanneer het eerste gevaar acuut is, staan er krachtfiguren op, die het groepsleven bouwen, sterken en bezielen, de partijmannen in de grote

zin van het woord: Thorbecke, Kuyper, Troelstra. Dreigt het tweede gevaar, dan zijn andere mannen nodig: mannen, die zeer wezenlijk met hun groep verbonden zijn door innerlijke overtuiging, maar het gevaar beseffen, dat overschatting van de groepsidee met zich meebrengt. Zij zien de strijd van het ogenblik als overgangsmoment van verleden naar toekomst en leggen de nadruk op het universele, het saambindende. Zij zorgen ervoor, dat de liefde voor het eigene niet ontaardt in groepsegoïsme en kortzichtige eigengereidheid.

Kuyper behoort tot de eersten, Bavinck tot de laatsten.

Prof. W.J. Aalders zegt ergens, dat Bavinck steeds het verband tussen het specifiek gereformeerde en het algemeen christelijke, tussen het specifiek christelijke en het algemeen menselijke zocht. Dat hebben de meeste gereformeerden van Bavinck niet begrepen. Zij wilden het ook niet begrijpen. Het was de kracht en de zwakheid van Bavinck. Zijn gehele leven was een voortdurende worsteling om harmonie, om synthese, waarin hijzelf met hoofd en hart, met intellect en gemoed, met gevoel en verbeelding was betrokken, en waarin hij de gehele kosmos, de stoffelijke en de geestelijke dingen, de natuur en de geschiedenis, de wereld en het Godsrijk betrok. Zo was Bavinck theoloog bij de gratie Gods als Augustinus en Calvijn. Hij was zich zeer wel bewust van de tegenstelling tussen de moderne cultuur en het christelijk geloof, zeker niet minder dan Kuyper, maar, anders dan Kuyper, was hij altijd bezig om over de antithese heen te zien naar wegen, naar misschien het allersmalste voetpad, waarlangs men elkaar zou kunnen ontmoeten. Hij werkt niet vlot met de woorden paganisme en antithese. Hij spreekt telkens van synthese, humaniteit, katholiciteit en het universele. Even afkerig van absolutisme als van relativisme viel het hem zwaar en moeilijk, de positieve oplossing te vinden. Hij wijdde zijn gehele leven aan de oplossing van het probleem christendom en cultuur. Hij heeft de oplossing niet gevonden, maar hij heeft met het probleem geworsteld en hij had een zwaar leven. Prof. Anema zegt zo juist van hem: hij was niet zwaarmoedig, maar zwaartillend. Bavinck stond midden in de cultuur van de negentiende en twintigste eeuw. Hij was tegelijkertijd een afgescheiden dominee. Daarmee waren alle spanningen van zijn leven als mens, christen en geleerde gegeven.

Voor Kuiper heb ik bewondering gehad, maar ik ben zijn leerling nooit geweest, feitelijk niet en principieel niet. Ik heb Kuiper ook nooit waarlijk lief gehad. Ik heb dat niet gekund. Bavinck heb ik bewonderd en lief gehad en ik ben zijn leerling geweest, feitelijk en principieel. Hij heeft mij gevormd en geleid op nieuwe wegen. Hij heeft mij op die nieuwe wegen voortgestuwd, vanuit de kracht van het oude geloof. De spanningen, die dit in zijn eigen leven bracht, zijn ook uit mijn leven nooit meer verdwenen. Het verdwijnen van die spanningen zou immers betekenen: óf het prijs geven van de moderne cultuur óf het verlies van het oude geloof.

Dit alles spitste zich toe op de college's dogmatiek en dogmengeschiedenis.

Men kan de dogmatiek van Kuiper vergelijken met die van Bavinck. Ik ben geneigd te zeggen, dat Kuiper zijn dogmatiek voordraagt als een steen, die uit de hemel valt. De dogma's worden rechtstreeks uit de bijbel afgeleid. Bij Bavinck lopen dogmatiek en dogmengeschiedenis in elkaar over. Hij leidt zijn dogmatiek wijsgerig, psychologisch, kentheoretisch in, hij licht haar historisch toe. Het gevolg is, dat alles wat bij Kuiper absoluut klinkt en waarschijnlijk ook absoluut bedoeld is, bij Bavinck wordt gerelativeerd. Prof. W.J. Aalders zei eens, dat Bavinck's dogmatiek ruim zoveel dogmenhistorisch materiaal als dogmatisch gehalte bevat. Wie zo historisch te werk gaat, kan onmogelijk verabsoluteren. Bavinck wil alles waarderen, alles wat voor en na, in het Oosten en het Westen, in de oude kerk, in die van Rome en in die van de Hervorming, als bewustzijnsvertolking van het christelijk geloof is geformuleerd. Hij laat het dogma uit het leven en de geschiedenis der kerk opgroeien. Hij heeft het, om nog eens Prof. Aalders te citeren, willen zien strijden om zijn bestaan, zijn helderheid, zijn zuiverheid, en daarbij de grootse conceptie gevormd en vast gehouden van de éne grote christenheid, die in alle landen één en dezelfde strijd voert.

De kracht en de zwakheid van Bavinck's dogmatiek. Zijn houding is te fors, om zich te kunnen handhaven, voorzover hij enerzijds alles wil omvatten, omhelzen zelfs, en anderzijds toch tenslotte veel daarvan moet loslaten, om eigen positie niet prijs te geven. Als Bavinck college dogmatiek gaf - ik denk aan de locus de sacra scriptura - had ik vaak het

gevoel: hij haalt het nooit - het specifieke en traditionele gereformeerde antwoord - maar hij haalde het wel, het was echter niet overtuigend meer. Er was teveel over hoop gehaald, te veel ook aan historische beschouwingen aandacht besteed dan dat het specifieke en traditionele antwoord aan het einde overtuigend kon zijn. Het gereformeerde was gerelativeerd. Heel vaak landde Bavinck slechts door een noodsprong op het gereformeerde erf.

Bij het conflict van Assen in 1926 had ik een briefwisseling met Prof. Dr. F.W. Grosheide. Ik schreef hem over Prof. Bavinck. Hij antwoordde: ‘Wat ge over Prof. Bavinck schrijft, is waar. Iemand heeft eens gezegd: in Bavinck schuilt naast een Leidsch theoloog een afgescheiden dominee. Maar als de afgescheiden dominee nu de man is, die zich onvoorwaardelijk aan de Schrift onderwerpt, zooals ze zichzelf aandient, och laten we dan afgescheiden dominees blijven of worden. Persoonlijk ben ik er altijd dankbaar voor, dat ik Kuyper heb gehad eer ik Bavinck kreeg. Bavinck is voor mij een correctief geweest, maar mijn leven en richting heeft hij niet bepaald, niet kunnen bepalen. Daarom kan ik me toch begrijpen, hoe zwaar voor u de worsteling wegen moet’.

Bavinck is voor mij geen correctief geweest. In mijn studententijd was hij het, die mijn leven en richting bepaalde. Kuyper heeft dat zeer beslist niet gedaan, ook niet kunnen doen. Niet, dat ik niet veel aan Kuyper te danken heb. Niet, dat Kuyper geen invloed op mij gehad heeft. Ik ben er ook vast van overtuigd, dat velen in de Hervormde Kerk Kuyper afwijzen zonder hem te kennen. Wanneer in hervormde kring bij een discussie nog al eens tegen mij gezegd wordt: ‘Nou ja, dat is nog de invloed van je Kuyperiaanse afkomst’, alsof daarmee de zaak beslist is, kan ik nooit nalaten te reageren met de opmerking: ‘Men kan van minder komaf zijn’. Een Kuyperiaan ben ik echter nooit geweest en in de loop der jaren zijn mijn bezwaren tegen Kuyper als theoloog, kerkstichter en politicus groter geworden. En wat bij Kuyper dan toch altijd afmeting en stijl had, werd bij velen van zijn volgelingen, die bereid waren de leider door dik en dun te volgen, klein van formaat en vaak stijlloos.

Kuyper en Bavinck zijn kort na elkaar gestorven, Kuyper op 8 november 1920, Bavinck op 29 juli 1921.

Op 12 november 1920 werd Kuyper begraven. Een machtig gebeuren.

Duizenden en duizenden waren gekomen om de grote leider de laatste eer te bewijzen. Ze zongen bij Kuypers graf de twee verzen uit psalm 89, die Kuyper zo lief waren: ‘Hoe zalig is het volk, dat naar Uw klanken hoort’, en: ‘Gij toch, Gij zijt hun roem, de kracht van hunne kracht!’ Bavinck werd op 2 augustus 1921 begraven. We zongen een vers uit psalm 84: ‘Want God de Heer zoo goed zoo mild, is 't allen tijd een zon en schild!’

Zowel bij de begrafenis van Kuyper als bij die van Bavinck werd de baar gedragen door studenten van de Vrije Universiteit. In beide gevallen behoorde ik tot die studenten.

Van mevrouw Bavinck kreeg ik later ter herinnering aan Prof. Bavinck een lezing van hem in handschrift ten geschenke. Van de familie Kuyper kreeg ik een bundel schriftoverdenkingen van Kuyper, uit zijn eigen bibliotheek, met een opdracht van Prof. H.H. Kuyper, met wie ik in de oorlogsjaren 1940-1945 nog weer, maar nu op een minder plezierige wijze, in aanraking zou komen.

Zowel Kuyper als Bavinck heb ik naar hun laatste rustplaats gedragen. In zekere zin werd daarmee een belangrijke periode van mijn leven afgesloten.

De jaren, die ik aan de V.U. doorbracht zijn voor mij boeiende en vruchtbare jaren geweest. De amicitia werd met vreugde en toewijding beoefend. De humor bloeide en was een permanente verkwikking, al was de wijze, waarop feest werd gevierd wel eens weinig stijlvol en slechts zelden in overeenstemming met de gereformeerde traditie. Mij, die van huis uit een puriteinse inslag had, is het nog al eens moeilijk gevallen, mee te komen. Ik vond het soms niet eerlijk en dan denk ik heus niet aan een extremiteit als die van een van mijn medestudenten, die zeker twee maal per week naar de bioscoop of de schouwburg ging en die ik enkele jaren later, nadat hij de pastorie was ingetrokken, voor de radio hoorde klagen over ‘de gereformeerde jongens en meisjes van tegenwoordig, die de gereformeerde traditie verloochenden door bioscoopbezoekers te worden’ en deze aandoenlijke klacht over toenemende wereldgelijkvormigheid uitte op een wijze, die ieder van zijn toehoorders er wel van moest overtuigen, dat hij zelf nog nooit een bioscoop van binnen had

gezien. Ik bedoel veel meer, dat we wel eens geen maat wisten te houden, waarschijnlijk een gevolg van het feit, dat velen van ons thuis te strak waren gehouden en nu - vrijheid, blijheid - doorsloegen.

In mijn studententijd werden twee mannen tot hoogleraar aan de V.U. benoemd, voor wie de V.U. slechts een doorgangshuis is geweest: Prof. F.J.J. Buytendijk en Prof. Dr. H.J. Pos.

Professor Buytendijk

Buytendijk was een boeiende figuur met een Brabantse inslag. Hij flaneerde graag door de Kalverstraat en het heeft mij nooit verbaasd, dat Anton van Duinkerken en hij dikke vrienden zijn geworden. Hij was niet van gereformeerde afkomst, maar werd geboeid door wat hij het seigneurale van het calvinisme noemde. De V.U. en de Gereformeerde Kerken werden een teleurstelling voor hem. Van het seigneurale van het calvinisme heeft Buytendijk, behalve bij Prof. Anema, weinig teruggevonden. Wel heeft hij voor Bavinck, Anema en Prof. W. Zevenbergen, die helaas jong gestorven is, een grote bewondering gehad, omdat zij, geleerden van formaat, innerlijk verbonden met het gereformeerde volk, vroom en in hun wetenschappelijk bedrijf eerlijk waren. Die combinatie van vroomheid en wetenschappelijke eerlijkheid miste hij teveel bij de gereformeerden, inzonderheid bij de leidende politieke en kerkelijke figuren. Zo vervreemde hij innerlijk van het milieu, waarin hij leefde en werkte. Hij verliet de V.U. In later jaren werd hij rooms-katholiek. Zijn verblijf aan de V.U. is, geloof ik, een vergissing geweest. Noch naar zijn aanleg, noch naar zijn geloofsovertuiging, noch naar zijn inzichten inzake wetenschapsbeoefening, kon hij aan de V.U. aarden.

Professor Pos

Pos was een leerling van de V.U. Toen ik aankwam was hij derdejaars. Hij was stellig de meest begaafde student van mijn generatie. Hoe vaak zaten wij in de trieste collegezaal op de Keizersgracht tussen de colleges door naar Henk Pos te luisteren. Toen reeds doceerde hij filosofie, gelijk hij het later als hoogleraar zovele jaren op briljante wijze gedaan heeft, omdat hij niet alleen zijn onderwerp volledig beheerste, maar ook in de vormgeving van zijn uiteenzettingen een meester was. Toen hij rector van het studentencorps was, hebben wij hem ongeëvenaarde redevoeringen horen afsteken. In de discussie was hij meester op alle wapens. Ook Pos' hoogleraarschap aan de V.U. was een vergissing. Geloof en wetenschap lagen bij hem vanaf het begin onverzoend naast elkaar. De spanning werd op den duur hoogspanning met als resultaat, dat hij tenslotte het geloof ter wille van de wetenschap prijs gaf. Pos' eerlijkheid sloot in, dat hij ook als hoogleraar aan de V.U. aan zijn geloof zelden of nooit publiekelijk uiting gaf. Aan de V.U. is het de gewoonte, dat nieuwe professoren aan het slot van hun inaugurele oratie enkele woorden van dank aan God spreken. Pos deed dat niet. In de varia van de studenten Almanak stond dan ook: 'De inaugurele van Pos: het boek Esther'. Esther is het enige boek in de bijbel, waarin het woord God niet voorkomt.

Toen de spanning ondragelijk werd, ging Pos heen. Het was niet enkel een breuk met de V.U., het was ook een breuk met de christelijke kerk en het christelijk geloof. Pos werd humanist en dat was hij dan ook voluit. Na zijn dood heb ik in de studenten Almanak van de V.U. een 'In memoriam' geschreven, waarin ik o.a. zei: 'Pos' afwijzing van het christelijk geloof heeft mij door de jaren heen veel pijn gedaan. Om hem zelf en om de schuld van de kerk, die zeker niet de oorzaak van deze afwijzing genoemd mag worden, maar die wel tot deze afwijzing aanleiding gaf en Pos motiveerde tot rechtvaardiging van zijn afwijzing aan de hand deed. Men kan niet zeggen, dat Pos niet wist wat hij deed, toen hij kerk en geloof prijs gaf. En toch... toch kom ik er niet onder uit, dat het een zeer concrete schuld van ons is, dat deze man van ons heenging. Durft

iemand zeggen: hij ging van ons heen, omdat hij van ons niet was? Ik durf dat niet. Over de diepste en laatste motieven van zijn afwijzing kan en wil ik niet oordeelen, mag ik ook niet oordeelen. Ik heb altijd van Pos gehouden en naarmate ik zijn afwijzing moeilijker verdragen kon, hield ik meer van hem. Hij was een goed en hartelijk mensch’.

Met een mengeling van grote dankbaarheid en veel pijn gedenk ik hem.

Naast de theologische vragen hielden de politieke en sociale vragen mij bezig. Op Forum, mijn studentendispuut, hield ik een lezing over de Bond van Christen Socialisten en leverde ik kritiek op de lezing van de tegenwoordige Mr. A. Schenkeveld over Talma, terwijl mijn lezing bekritiseerd werd door de tegenwoordige Prof. D. Nauta. In de studenten Almanak schreef ik over Talma en het vraagstuk van het gezag in de verhouding van werkgevers en werknemers. Met de latere Mr. P.G. Knibbe discussieerde ik op een politiek dispuut, dat wij in overleg met minister Idenburg hadden opgericht, over het gezag in het politieke leven. Ik werd hoofdredacteur van het studentenblad Fraternitas en ook daarin schreef ik artikelen over sociale vraagstukken. Ik was zeker nog geen socialist, maar als ik nu, na jaren, nog eens overlees wat ik in de jaren 1917-1924 geschreven heb, is het mij duidelijk, dat de aanknopingspunten voor mijn latere ontwikkeling toen al aanwezig waren. En dat geldt waarlijk niet alleen van mij. Ik was één van meerderen en alleen vanwege dat ‘één van meerderen’ is het van belang deze op zichzelf onbelangrijke dingen op te halen.

Ik las los en vast, van links buiten tot rechts buiten, en ging luisteren naar alle politieke en sociale kopstukken van die tijd: Kuyper, De Savornin Lohman, Idenburg, Heemskerk, Troelstra, Vliegen, Schaper, Wijnkoop, Van der Goes, Henriëtte Roland Holst, Domela Nieuwenhuis...

De tante van Charley

Een anecdote, die een aardige illustratie van de verhoudingen in mijn studentijd geeft. In 1920 vierden het studentencorps van de V.U., N.D.D.D. - Nil Desperandum Deo Duce - een lustrum. Henk Colijn, de zoon van de grote Colijn, was rector, ik fiscus. Er was ook een lustrumcommissie, waarvan, als ik mij niet vergis, Ds T. Ferwerda en Dr. J.G. Geelkerken de leiding hadden. Enkele dagen vierden wij feest. Op één van die feestdagen zou in Bellevue door studenten de tante van Charley worden opgevoerd, een luchtig niemendalletje. Nu was toneel in mijn tijd in gereformeerde kring een bedenkelijke geschiedenis. Men stond er principieel en praktisch nog al afwijzend tegenover. Zo'n vrolijk en luchtig stuk zou er echter wel tussen door kunnen, beter in elk geval dan Saul en David van Querido, waarvan de opvoering enkele jaren later zo'n beroering te weeg bracht. Er waren voor de toneelvoorstelling in Bellevue kaarten beschikbaar gesteld. De hele zaal was uitverkocht. Maar daar kwamen, uitgesproken één dag voor de voorstelling, drie reünisten bij de senaat, een groep van vijftig reünisten vertegenwoordigend, onder leiding van de Dr. J.C. de Moor. Ze hadden niets tegen toneel, maar wel tegen de tante van Charley, omdat in dit stuk een travesti voorkomt en het in strijd met de gereformeerde zeden is, dat een man in vrouwenkleren rondloopt. Het hele stuk is op die travesti gebaseerd. Wel nu, de drie heren, alle drie dominees, stelden de eis, dat de toneelvoorstelling geschrapt zou worden. Indien de senaat het stuk zou laten doorgaan, zouden de vijftig reünisten uit protest het lustrum verlaten.

Het was natuurlijk onmogelijk, de toneelvoorstelling op zo korte termijn af te gelasten. Maar als vijftig reünisten uit protest de feestvreugde zouden verstoren, was de aardigheid er natuurlijk af, om nog niet te denken aan de noodlottige gevolgen voor de V.U. als de kerkbodes los zouden komen. De senaat en de lustrumcommissie waren wild. Dat was echter geen oplossing. Als enige theoloog in de senaat stelde ik voor, de hoogleraar in de ethiek om advies te vragen, Aldus word besloten en ik werd naar Prof. Geesink afgevaardigd. Geesink was een merkwaardig man. Hij was niet gereformeerd van afkomst. Hij had echter voor het calvinisme

gekozen als voor de godsdienst van grote keur, zoals hij altijd zei. Hij beminde het leven en de goede aarde. En in wezen vroom man, maar met een wereldse inslag. Geestig en nonchalant. Van een beminnelijke onverschilligheid. Hij liet zich eens op een melkwagen naar Keizersgracht 162 rijden. In mijn tijd slordig gekleed. Maar we hielden van Geesink.

Ik naar Geesink. Hij heette mij welkom met het gebruikelijke ‘wat is er mijn jongen?’ Ik deed mijn verhaal. ‘Daar heb je het gedonder weer’, was Geesink's reactie. Hij deed een voorstel. De volgende morgen - 's middags zou de tante worden opgevoerd - moesten de senaat, de lustrumcommissie en de commissie-De Moor om tien uur in Bellevue bijeenkomen. Geesink zou ook komen en samen zouden wij een oplossing voor onze toneelproblematiek zoeken. Om tien uur waren wij allen present behalve Prof. Geesink, die, zoals te doen gebruikelijk was, een half uur te laat kwam. Dr. de Moor kreeg gelegenheid zijn bezwaren tegen de tante uiteen te zetten. Toen nam Geesink het woord. Deelde mee, dat ik vorige avond bij hem was geweest. Hij vond het een moeilijk en ernstig probleem en had de gehele avond doorgebracht met na te gaan, hoe de calvinisten in de loop der eeuwen over de travesti geoordeeld hadden. Calvijn was er tegen. Een hele rij illustere calvinisten volgden. Allen tegen. Dan staat op een goed ogenblik de gereformeerde ethiek stop. Een hele sprong: de grote Kuyper was ook tegen, in een *Heraut* artikel! En Prof. Geesink zelf? Zijn ethiek was nog niet verschenen, maar als zij zou verschijnen, dan zou ook hij tegen zijn: een travesti was in strijd met de gereformeerde zeden!

Dr. de Moor en zijn twee paranymphen zaten te gnuiven. Tijdens de uiteenzettingen van Prof. Geesink kreeg ik het benauwd. Hij moest mij verkeerd begrepen hebben. De bedoeling was geweest, dat de voorstelling door zou gaan en nu ging het kennelijk mis. Het zwaarste geschut van Calvijn tot Kuyper werd tegen de tante in stelling gebracht.

We zaten in een grote kring. Nog al geladen en gespannen. Maar aan het einde van zijn betoog, terwijl de woorden: ‘Mijn eindconclusie is, dat een travesti in strijd is met de gereformeerde zeden’ nauwelijks waren uitgesproken, stond Geesink op, stevende recht op Dr. de Moor af, hief zijn rechterhand bezwerend omhoog en zei: ‘Maar verder geen gesodemieter, vanmiddag gaat het door’.

Het gezag van Geesink was zo groot, dat de anders zo welbespraakte Dr. de Moor geen woord meer gezegd heeft. En de tante ging door!

Domela Nieuwenhuis

Ferdinand Domela Nieuwenhuis had ik als een jongen van een jaar of zestien gehoord. In een rommelig zaaltje in Utrecht. Hij sprak voor De Dageraad. Domela hoorde tot een tijd, die voltooid verleden tijd is geworden. Hij was oorspronkelijk Luthers predikant, maar *Van christen tot anarchist* - zo luidt de titel van zijn autobiografie - geëvolueerd. Door zijn volgelingen werd hij als een Messias vereerd. Hij had ook echt de gestalte, het voorkomen - zijn Christuskop - en de allures van een Heiland. Als jongen zag ik met eerbied en ontzag tegen hem op. Ik hoorde hem echter met zeer gemengde gevoelens. Zijn fel protest tegen kapitalisme, imperialisme en militarisme sloeg bij mij in, maar de wijze, waarop hij over geloof en godsdienst sprak, vervulde mij met weerzin. Ik voelde mij door hem aangetrokken en afgestoten en dat afgestoten worden werd nog versterkt door het irriterende gelach, waarmee het publiek reageerde op de oppervlakkige en inhoudloze grappen, waarmee Domela af en toe het christelijk geloof bespottelijk maakte. Een groot deel der arbeiderswereld heeft Domela niet alleen vereerd, maar ook lief gehad. Begrijpelijk. Hij was één van de weinige intellectuelen, die zich met de arbeiders solidair verklaarde, en bovendien zette hij zijn tijd, zijn persoon en zijn geld in voor de strijd tegen de vijanden van de arbeidersklasse. Hij was gedrenkt in Multatuli en zijn bestrijding van het christelijk geloof was oppervlakkig rationalistisch. Ik heb nog altijd de brochure in mijn bezit, die ik de eerste keer, dat ik hem hoorde, van hem zelf kocht. In de pauze liep Domela met zijn eigen brochures te colporter. Ik kocht zijn *De vrijdenker en zijn ongeloof* - voor vijf cent - dat begint met een bestrijding van het geloof in de drieënige God, zo banaal en oppervlakkig, dat ik mij afvraag, hoe het mogelijk is geweest, dat zo'n betoog ooit weerklank heeft gevonden. Maar het vond weerklank. Men vergete hierbij niet,

dat Domela schrijvende even ver beneden de middelmaat was als sprekende er boven. Zijn gesproken woord vooral heeft bij de arbeiders een ongekennde bezieling gewekt. Een man als de Amsterdamse dominee de Hartog - de latere professor - heeft Domela zeer gewaardeerd. Ik ontken niet, dat hij in de geschiedenis van het socialisme een belangrijke rol heeft gespeeld. Als anarchist was hij echter een volstrekte individualist en sectariër. Zijn optreden droeg dan ook een volstrekt negatief karakter. Het is een zegen voor de arbeidersklasse en voor heel Nederland geweest, dat de S.D.A.P. het anarchisme in de arbeidersbeweging overwonnen heeft. De figuur van Troelstra heeft in dit opzicht een niet genoeg te waarden positieve betekenis voor ons volksleven gehad.

Hoezeer Domela desniettenstaande in het hart van de arbeidersklasse leefde, bleek bij zijn begrafenis op 22 november 1919, naast die van Kuyper de machtigste begrafenis, die ik ooit meemaakte. In de aula op Westerveld werd bij het dalen van de kist het Agnus Deï gezongen, begeleid door het orgel.

Troelstra

Pieter Jelle Troelstra was een niet minder emotionele en revolutionaire figuur dan Domela. Maar in zijn strijd voor het democratisch socialisme was hij, anders dan deze, geen individualist en sectariër. Meerdere malen heb ik als jongen en als student Troelstra horen spreken. Hij heeft mij altijd zeer geboeid. Wat vrijwel alle Nederlandse socialisten van tegenwoordig missen, bezat Troelstra: iets van de profeet, verbeeldingskracht, iets visionairs. Troelstra heeft samen met vele anderen, maar hij toch wel als primus inter pares, de socialistische arbeidersbeweging gemaakt tot een positieve en opbouwende beweging. Troelstra heeft ook vanaf het begin aangestuurd op een socialistische beweging, die alle arbeiders, ook de christelijke, zou omvatten. In dit opzicht is hij van de oude socialisten meer dan wie ook de man van de doorbraak geweest. Zijn opvattingen over de schoolstrijd - ik denk aan de Groninger

schoolmotie - hielden daarmee verband. Hij heeft ook beseft, dat het marxisme als levens- en wereldbeschouwing niet tot het wezen van het socialisme mocht worden geproclameerd. Ook, dat het ontoereikend was, om de diepste behoeften van velen - daartoe behoorde hij zelf - te bevredigen.

Van jongs af heb ik mij tot Troelstra, de grote voorman en leider van de S.D.A.P., aangetrokken gevoeld en, al ben ik zijn optreden in 1918 onjuist blijven vinden, de wijze, waarop hij toen verguisd is geworden - ik herinner mij, hoe een bekende gereformeerde dominee hem in een kerkdienst in de novemberdagen van 1918 zo ongeveer verdoemde - heeft toen al verzet in mij wakker geroepen. Troelstra heeft in bepaalde opzichten gefaald, maar de positieve betekenis, die hij als leider van de moderne arbeidersbeweging gehad heeft - een positieve betekenis zowel voor de arbeidersklasse als voor ons gehele volk - is zo groot, dat het een vergrijp aan de geschiedenis is om vanwege de Troelstra van 1918 Troelstra te desavoueren. Met vreugde en dankbaarheid heb ik dan ook meegelopen in de stoet, die door Den Haag schreed, om deel te nemen aan de onthulling van Troelstra's standbeeld. Het was mij een eer, zitting te mogen hebben in het comité, dat de gelden, nodig voor de oprichting van dit standbeeld, bijeen heeft gebracht.

Henriëtte Roland Holst

Naast Domela en Troelstra noem ik in het bijzonder Henriëtte Roland Holst.

Al vroeg leerde ik haar gedichten kennen. Het liefst is mij gebleven *De Nieuwe Geboort*, sinds ik als gymnasiast Carry van Bruggen het fragment *Gebroken kleuren* hoorde voorlezen, met dat aandoenlijke begin:

*Zijt ge daar eindelijk dokter?
ik heb vandaag zoo verlangd
naar uw grijze vriendelijke oogen,
en de klank van uw stem, die nog hangt*

*door de zaal als een heldere warmte
wanneer ge er niet meer zijt...*

en met dat aangrijpende slot:

*Niets volbracht voor mijzelven
en niets voor die andren vermocht;
wat doen zulken als ik was op aarde?
Ik heb lang een antwoord gezocht
en dit is wat ik heb gevonden:
ik weet nu dat zij bestaan
om de kloof te helpen dempen
waardoor het volk moet gaan.*

.....
*Ja hiertoe diende mijn leven
en dit is de troost die ik won,
maar keer mij nu af van het venster, dokter,
en doe dicht dat gordijn voor de zon...*

Ik heb de indruk, dat de gedichten van Henriëtte Roland Holst door de tegenwoordige generatie niet meer gelezen en, voorzover zij gelezen worden, niet meer gewaardeerd worden. Ik kan dat begrijpen wat betreft de gedichten van de latere jaren, die juist in christelijke kring nog al veel waardering vonden. Ik kan het niet begrijpen, als ik denk aan de gedichten uit de vroegere jaren: *Sonnetten en Verzen, Het feest der gedachtenis, De Nieuwe Geboort, De vrouw in het woud*. Juist deze gedichten van Henriëtte Roland Holst uit wat men haar marxistische periode noemt zijn vol van het Messiaans geheim. En ik ben Prof. K.H. Miskotte nog altijd dankbaar, dat hij zijn bijdrage in het vierde deel van de Christelijk Literaire Studiën van 1927 omwerkte tot zijn instructieve maar helaas vergeten inleiding tot het lyrisch werk van Henriëtte Roland Holst: *Messiaans verlangen*. De kunst van Henriëtte Roland Holst heeft ons in onze tijd toegesproken, de levensnoodwendige praxis van het hart: het Rijk te verwachten, de geestelijke onvermijdelijkheid van een futuristische kunst, tot een getuigenis tegen de boze droom van het heidens noodlots geloof.

Henriëtte Roland Holst heb ik vaak horen spreken. Voor het eerst in de bewogen dagen van 1918, toen dezelfde gereformeerde dominee, die Troelstra verdoemde, in haar een apocalyptische figuur uit de Openbaring van Johannes meende te herkennen en dan natuurlijk aan de verkeerde kant. Dr. Annie Romein hoorde haar voor het eerst in 1920. Haar indruk geeft precies weer, wat ik voelde. Het was er een van ontzag en medelijden dooreen tegenover deze verschijning, sober op het sjofele af, dit eigenlijk verweerd en vergeestelijkt gezicht. Een gebroken hese stem. Haar betoog helder en zakelijk, helemaal niet dierbaar, scherp en sarcastisch vaak, maar van een felle overtuiging en doelbewustheid die glansrijk over de gebrekkigheid van haar middelen, haar hoekige slordige verschijning, haar eigenlijk onbruikbare stem, die vaak oversloeg, triomfeerde.

Henriëtte Roland Holst is altijd een religieuze figuur geweest, ook in haar marxistische periode. Vandaar in haar leven de diepe gespletenheid, die de gespletenheid van haar wezen was, die van droom en daad. Nochthans onveranderlijk in haar veranderlijkheid. In de politieke strijd met zijn vele compromissen haakte zij naar volstrektheid.

Wat heb ik veel geleerd van haar *Kapitaal en Arbeid*, haar *Revolutionaire massa-actie* en vooral van haar biographieën over Rousseau, Garibaldi, Rosa Luxemburg, Gustav Landauer, Herman Gorter, Guido Gezelle, Romain Roland. De beste biographie van haar vind ik nog altijd haar boek over Tolstoi.

Slechts weinigen van nu zullen de onvoorwaardelijke eerbied, die wij voor Henriette Roland Holst koesterden, kunnen verstaan. Ze zullen overdreven vinden, wat Marsman in 1927 schreef en voor ons waarheid was, dat zonder haar het leven in die jaren en in dit land volkomen ondragelijk zou zijn geweest.

In de dertiger jaren heb ik Henriëtte Roland Holst persoonlijk leren kennen. Zij was toen sterk onder de indruk van de persoon en het werk van Leonhard Ragaz, de Zwitserse religieus socialist, wiens maandblad *Neue Wege* trouw door mij gelezen werd. Dat eerste contact was op een conferentie in Bentveld. Sindsdien heb ik het voorrecht gehad, haar telkens te ontmoeten. De eerste brieven, die ik van haar ontving, begonnen met de woorden: ‘waarde medestrijder’. Later werd het ‘beste

kameraad'. Aan het einde van haar leven, toen zij op een kamer in Bentveld zat - Mej. Knappert op een kamer boven haar, twee verschillende werelden - en nog later in het rusthuis in de van Eeghenstraat in Amsterdam, heb ik haar meerdere malen opgezocht. Zij was op haar best, als zij vertellen ging uit het verleden, over haar contact met de grote mannen uit de socialistische en communistische beweging: Troelstra, Van der Goes, Gorter, Jaurès, Lenin, Trotzky, Radek, Landauer, Clara Zetkin en Rosa Luxemburg.

Ik moest dan eerst thee zetten. Mevrouw Roland Holst gaf je eenvoudig de opdracht. En als ik dan de theepot uit de kast had gehaald, bleek het de verkeerde te zijn en zei ze vrij scherp: 'die is het niet, die andere, je weet wel'. Ik wist het helemaal niet. Het sprak van zelf, dat je haar bevelen - bevelen kon ze - zonder tegenspreken uitvoerde. Wat kon ze vertellen! Al vertellende veerde ze op en begonnen haar ogen te glanzen. Tussen de bedrijven door kon ze je enkele dingen zeggen, die voor heel je verdere leven van betekenis waren. Zo heeft ze mij geleerd mij zelf te zijn. Zeker vijf keer heeft ze tegen mij gezegd - ze begreep, dat het nodig was -: 'Buskes, je moet je zelf nooit overschatten, maar je moet je zelf nog veel minder onderschatten, je mag weten, wat je waard bent'. Mij blijft vooral bij een wandeling, die Aart van Dobbenburgh en ik samen met haar door het Vondelpark maakten. Ze liep toen al heel moeilijk, maar ze wilde met alle geweld wandelen. Telkens stonden we een hele tijd stil. En zij vertelde maar. Vanaf haar sterfbed liet ze mij nog hartelijk groeten. Dat was mij veel waard. Nooit heb ik haar, zoals vrijwel iedereen deed, tante Jet genoemd. Ik vond dat ongepast en soms zelfs onhebbelijk. Zij bleef voor mij mevrouw Roland Holst. Nog altijd zit het mij dwars, dat ik een uitnodiging van haar, om een week bij haar in haar zomerhuisje op de Buysse hei door te brengen, niet heb aangenomen. Ik durfde het niet. Henriëtte Roland Holst was een grote vrouw.

Het werd mij steeds duidelijker, dat zowel de vraag naar het socialisme als de vraag naar de menselijkheid en de gerechtigheid in het volksleven en het leven der volken door mij beantwoord zou moeten worden. In mijn hart was ik al socialist, maar er waren nog vele weerstanden, die

overwonnen, en vele misverstanden, die opgeruimd moesten worden, zou het tot een besliste keuze voor het socialisme komen. In mijn jonge jaren was de socialistische beweging en ook de socialistische pers - ik had mij op *Het Volk* geabonneerd - anti-kerkelijk, anti-nationaal, antimonarchaal. Historisch volstrekt verklaarbaar, maar voor een jongen van zeg achttien, negentien jaar, opgegroeid in een kerkelijk milieu, waar men leefde bij het 'God, Nederland en Oranje', weerstanden, die niet zo gemakkelijk overwonnen werden. En het grote misverstand was, dat het socialisme een levens- en wereldbeschouwing was, hetzij een idealistisch-humanistische, hetzij een marxistische, een misverstand, dat zowel van socialistische als van anti-socialistische kant gevoed werd.

Enka

Enka, Mej. Anke van der Vlies, onderwijzeres aan een christelijke school, met wie ik in 1928 persoonlijk contact kreeg en tot 1939, toen zij stierf, bevriend bleef, heeft dezelfde moeilijkheden gehad. In 1907 schreef zij haar brochure *Kan een rechtzinnig christen socialist zijn?* Dat geschrift heeft in kerkelijk Nederland heel wat opschudding gebracht. Enka beantwoordde de door haar gestelde vraag bevestigend. Zij vertelde mij, hoe de grote Kuyper haar uitnodigde, bij hem te komen. Hij wilde met haar over die brochure spreken. Enka nam de uitnodiging aan. De laatste woorden van Kuyper waren: 'Kind, je hebt je Heiland verloochend'. Enka werd lid van de Bond van Christen-Socialisten. Vaak heb ik haar op de zondagavonden in de Doopsgezinde kerk in Utrecht horen preken. Ze had een wat hoge en schelle stem. Maar ze kon geweldig preken. Een bundel van haar lekenpreken werd uitgegeven. Later werd zij lid van de S.D.A.P. Daar hield ze het echter niet uit. Hoe vaak zei en schreef ze mij: 'dat is een wereld, waarin een christen niet aarden kan'. Enka gebruikte, om haar positie te karakteriseren een aardig beeld. Ze vergeleek zichzelf met het Amsterdamse weesmeisje van vroeger jaren. Dat liep in een pakje met de kleuren van het Amsterdamse wapen: rood en

zwart. De weesmeisjes waren een bezienswaardigheid. Zo was ook de positie van Enka: bij de rooien werd zij niet vertrouwd van wege haar zwart, bij de zwarten werd zij verdacht vanwege haar rood. Eenzaam ging zij haar weg, voor zichzelf zeker, dat rood en zwart, socialisme en christendom, elkaar niet uitsluiten of weerspreken. Mij verging het niet anders. Geestelijk voelde ik mij thuis in het eigen milieu en vreemd in de wereld van de socialistische beweging. Wat mijn sociale overtuigingen betreft was het omgekeerde het geval. Op 1 mei keek ik met heimwee naar de rooie vlaggen van de 1 mei optocht, aan welke ik niet deelnam. In eigen kring sprak men, als men het over Troelstra en de S.D.A.P. had, over ongeloof en revolutie, en, voor zover men de christelijke vakbeweging waardeerde, deed men dat omdat men haar als een bolwerk tegen het socialisme beschouwde. Uit de lectuur van *Het Volk* kon men anderzijds slechts de conclusie trekken, dat de kerk een bolwerk van het kapitalisme en het christelijk geloof een atavisme was. Over het grote werk, dat de kerk deed, las men zelden of nooit, terwijl het een of andere schandaaltje van een dominee breed werd uitgemeten. De dominee van Albert Hahn in *De Notenkraaker*, met zijn hoge hoed, witte das en uitgestreken gezicht, was in socialistische kring wel zo ongeveer normatief.

Professor Gunning

Uit mijn studententijd dateert ook mijn contact en vriendschap met Dr. J.H. Gunning J.H.zn., de man van Pniël en de zoon van de zo bekende theoloog Prof. J.H. Gunning Jr.

De zoon van de grote vader was een uiterst bekwaam man. Hij was echter volkomen onberekenbaar. Vertelde hij mij zelf niet, dat zijn vader eens tot een vriend zei: ‘Mijn zoon moet zich elke dag herzien’? Er zat een professor in hem, maar die is er nooit uitgekomen. Gunning heeft zijn tijd te veel versnipperd. Zijn Pniël-gemeente - *Pniël* was het weekblad, dat door Gunning bijna een halve eeuw geredigeerd werd - nam ontzaggelijk veel tijd in beslag.

Enkele jaren heb ik een zeer intensief contact met Gunning gehad, omdat ik hem hielp bij de samenstelling van zijn *Professor Dr. J.H. Gunning, leven en werken*, dat in de jaren 1923-1925 in vijf delen verscheen. De beide laatste delen telden ieder meer dan vijfhonderd bladzijden. Het is een wat rommelige, al te bonte en chaotische, bio- en bibliographie van Prof. Gunning, samengesteld door zijn zoon en een aantal vrienden. De meest waardevolle bijdrage was het *Praeludium* van de latere Prof. Miskotte, dat in 1929 verscheen als afzonderlijke uitgave: *Joannus Hermanus Gunning*, en dat met Miskotte's *Gunning en de strijd om kerkherstel* in *Schrift en Kerk* - de bundel opstellen, die in 1953 aan Prof. Haitjema werd aangeboden - naast wat Dr. Noordmans geschreven heeft, stellig het beste is, dat over Gunning werd gepubliceerd.

Veel las ik over en uit de negentiende eeuw. Afscheiding en Doleantie hielden mij bezig. Het Reveil boeide mij bovenmate. Zo kwam ik er ook toe de geschriften van Gunning te lezen, de man, van wie De Hartog schreef, dat de arbeid van deze theoloog een toekomst in zich verborgen houdt, die haar heden nog niet ontving. Vooral Gunning's geschriften, die betrekking hebben op de kerkelijke strijd van de negentiende eeuw boeiden me. In oude week- en maandbladen snuffelde ik naar artikelen van Gunning. In tweedehands boekwinkels en op boekenstalletjes dook ik heel wat brochures van hem op. Toen de zoon het werk over zijn vader aan het samenstellen was, kon ik hem aan een aantal artikelen en enkele geschriften helpen, die hij niet had kunnen vinden. Hij was enthousiast over het feit, dat een theologisch student van de Vrije Universiteit zo'n verering voor zijn vader had. Hij vroeg mij dan ook, of ik medewerker wilde worden. Ik was toen net drie en twintig en had pas mijn kandidaats gedaan. Met vrees en beven nam ik de uitnodiging aan. Alle overige medewerkers behoorden bovendien tot wat men gewoon was de ethischen te noemen. Onder hen was ik de enige gereformeerde. De samenstelling van het werk heb ik van week tot week en soms van dag tot dag meegemaakt. Wij hebben druk gecorrespondeerd. Gunning was in die dagen dominee in Serooskerke. Hij nodigde mij telkens uit, bij hem te komen logeren. Toen ik als kandidaat in Oost-Kapelle moest preken, heb ik het weekend in zijn pastorie doorgebracht, wat mij door de broeders in Oost-Kapelle nog al kwalijk werd genomen. Het maakte

zo zeiden ze, geen goede indruk, en het was voor de gemeente een slecht voorbeeld. De zondagavond op Gunning's studeerkamer zal ik niet licht vergeten. Het werd heel laat en dat betekende wat voor Gunning, die evenals zijn vader de gewoonte had, heel vroeg naar bed te gaan en nog vroeger op te staan. Die avond wist hij van geen tijd. Hij vertelde over zijn vader. We lazen samen in diens dagboek. Wij bekeken portretten. Ook het Griekse Nieuwe Testament, dat aan Isaïc da Costa had toebehoord en door deze met een opdracht aan Groen van Prinsterer werd vermaakt, die het op zijn beurt met een opdracht aan Gunning naliet. Deze had er ook enkele woorden in geschreven. Allerlei anecdoten over de nog al verstrooide vader werden met verve verteld.

Gunning heeft grote invloed op mij gehad. De kerk- en de schriftbeschouwing van de gereformeerden verloor onder zijn invloed haar vanzelfsprekendheid voor mij. Het was vooral Gunning's kritiek op Kuyper als partijleider, die indruk op mij maakte. En dan vond ik bij Gunning iets wat ik bij Kuyper en de Vrije Universiteit miste zonder het mijzelf bewust te zijn geworden: de eschatologie! De kerk stond bij ons in het middelpunt, niet het Godsrijk. Het geloof in Jezus Christus, die komen zal, functioneerde in het kerkelijke en theologische denken weinig of in het geheel niet. De wederkomst van Christus of, zoals Gunning in de regel zei, de toekomst des Heren, werd niet geloofend, maar zij bepaalde noch het theologisch denken noch het kerkelijk handelen. Dat was bij Gunning radicaal anders. En al bevredigde de schriftbeschouwing van Gunning mij niet, hij was toch de man, die als eerste mij ervan overtuigde, dat het zeer wel mogelijk was, het gezag van de bijbel als Gods Woord en tegelijkertijd het goed recht van wat men in gereformeerde kring de schriftkritiek noemde te aanvaarden. Ik herinner mij, welk een omkeer in mijn theologisch denken het te weeg bracht, toen ik las, hoe Gunning tot Kuyper, die hem van ongehoorzaamheid aan de Schrift beschuldigde, omdat hij volheid, dat er fouten in de bijbel stonden, zei, dat de ongehoorzaamheid niet aan zijn maar aan Kuyper's kant gezocht moest worden, daar Kuyper immers met alle geweld een bepaalde onfeilbaarheidstheorie wilde handhaven en daarom weigerde de Schrift gehoorzaam te aanvaarden zoals God haar ons met fouten en al gegeven had.

Zo werd het probleem van Schrift en Schriftbeschouwing steeds meer een probleem. De gereformeerden vereenzelvigden de erkenning van het gezag van de bijbel met de erkenning van het gezag van een bepaalde bijbelbeschouwing. Toen al vond ik het afschuwelijk, dat Kuiper Gunning vanwege het verschil in Schriftbeschouwing aan het eenvoudige gereformeerde volk als een hoogmoedige Schriftaanrander had voorgesteld. Wat Kuiper gewaagd heeft over Gunning te schrijven kan alleen verklaard worden uit de verabsolutering van de eigen Schriftbeschouwing en de identificatie van die Schriftbeschouwing met de Schrift zelf. In *Eltheto*, het maandblad van de N.C.S.V. publiceerde ik in 1923 een artikel over *Het werk van Prof. Gunning*. In Pniël heeft Dr. Gunning dit opstel van ‘de gereformeerde proponent Buskes, een jonge man, die buiten onze kerk staat’ zeer geprezen.

In *Onder Eigen Vaandel* - het theologisch tijdschrift van Prof. Haitjema - publiceerde ik een opstel, waarin de grote invloed van Gunning zeer duidelijk bleek. In dat zelfde tijdschrift publiceerde ik bovendien in 1929 tien onbekende brieven, door Gunning in de jaren 1884-1890 aan een gereformeerde broeder geschreven. In één van die brieven zet Gunning zijn standpunt tegenover Kuiper en de gereformeerden uiteen. Ik neem deze brief vrijwel in zijn geheel over, omdat Gunning in deze brief gedachten ontwikkelt, die meer en meer de mijne werden:

‘Ik geloof, dat de belijdenis-kerk een toestand is, die naar 's Heeren leiding thans voor dien der belijdende gemeente moet wijken. De Kerk is altoos slechts een gebrekkige, voorloopige praefiguratie van het Koninkrijk. Wordt zij voor meer, voor iets definitiefs, voor meer dan een voorbijgaande Tabernakel gehouden, zoo moet zij ook, naar innerlijke levensdrang heerschen. Het eigenlijke karakter van 't geloofsleven der Gemeente, van hen, die tot God bekeerd zijn van de afgoden, is geen ander dan den Heere Jezus uit de hemelen te verwachten (1 Thess. 1 : 9, 10). Verzaakt de Gemeente deze hope, deze verwachting, zoo moet zij zich fixeeren op aarde, en door goede tranchementen haar gebied afperken. Doch daar de van God ingeschapen (Gen. 1 : 26) en onuitroeibare behoefte aan heerschappij dan niet meer in gehoorzaamheid aan Koning Jezus opgaat, zoo maakt die behoefte door uitnemende organen (persoonlijkheden) dan op subtiële wijze de Kerk zelve tot een heerschen-

de. Zoo deed het de roomsche kerk ten allen tijde zoodra en waar zij kon en zoo zou de hervormde (protestantsche) kerk het ten allen tijde doen, indien zij kon. En zulks niet uit bewuste slechtheid, o neen! maar volgens innerlijke noodzakelijkheid. Het geloof is het zien op den levenden, tegenwoordigen Koning, in verlangen naar Zijn volle verschijning (Matth. 28 : 20); de geloofsleer is het reflecteren, nadenken, verstandelijk ordenen van hetgeen men gezien heeft. Daarbij behoeft de Heilige Geest zelf niet tegenwoordig te zijn, het verstand kan, de Heilige Schrift (tegen haar inhoud en wil in) als een wetboek beschouwende, dan de leer zeer goed formuleeren en in een belijdenis samenvatten. En deze goed afgepaste, streng geformuleerde belijdenis als reglement, als tuchtmiddel, hebben de protestantsche kerken (die de machtige centralisatie van de roomsche missen) bepaaldelijk noodig zoo zij als belijdenis-kerken krachtig willen bestaan. Vandaar dat ze confessioneel moeten zijn: de heiligheid des wandels wordt niet geminacht, o neen! allermintst bij de gereformeerden: maar kerkelijk wordt zij toch tot het kenmerk van ongergerlijkheid beperkt, daar men beweert niet over het hart, het inwendige te oordelen, en de instemming met de geformuleerde belijdenis staat noodzakelijkerwijs voorop. Want men moet dan oordeelen, dat het kerkelijk dogma wel is waar nog niet de voltooide formuleering der waarheid is, maar toch iets dat op zichzelf gereed en afgewerkt is: een steen die, zooals hij daar ligt, in het voltooide gebouw kan ingevoegd worden zonder nog opnieuw een vuurproef, door welke het dogma zich in houdbare en onhoudbare elementen oplost, te behoeven of toe te laten. Is iemand van een andere meening in dezen: oordeelt hij, dat de leiding des Heiligen Geestes in den voortgang der tijden de dogmen omsmelt zoodat zij van heterogene bestanddeelen gezuiverd worden en dan in nieuwen vorm, en slechts in zooverre zij levensbeginselen zijn, blijven bestaan, zoo is hij met die meening voor den kerkbestuurder lastig en onbruikbaar.

Nu behoor ik, hooggeachte Heer, van heeler harte, tot de laatsten, die men thans de irenischen of de ethischen noemt. Ik acht een zuivere kerkorde noodig en hoofdzaak, doch acht haar dan alleen goed, als zij aan de leiding des Heiligen Geestes, gelijk ik haar beschrijf, geen belemmering in den weg legt. Volgens mij is dus de leertucht wel degelijk noodzake-

lijk, maar ongeschikt aan de tucht des heiligen Geestes over het leven der Gemeente, welke tucht bepaaldelijk de verwachting van 's Heeren Toekomst als dooding van alle wereldsche heerszucht noodig heeft en te voorschijn roept. Wordt nu echter, onder de werking dier tucht, aller blik op de Toekomst des Heeren en op de voorbereiding daarvan gevestigd, en zoo de Persoon des Heeren het middelpunt, en alle verdere formuleering, secundair, zoo krijgt de Kerk, al dus meer en meer tot belijdende Gemeente overgaande, een in de vorm vlottend, van grenzen onbepaald karakter: dit gaat met de confessioneele bepaaldheid, met het stellen van de Belijdenis als Reglement van orde, niet samen. Dergelijke ethischen moeten dus als ontrouw en halfgeloovig gesignaleerd worden. Van hen moet dan de Kerk worden gezuiverd langs de weg der eenig mogelijke, d.i. de juridische toepassing der confessie. En nu stem ik u, geheel toe, dat Dr. Kuyper hierin verre bij u achterstaat in consequentie. Maar de zaak is, dat Dr. Kuyper voor alles politicus is, en Gij niet. Daartoe heeft hij de hervormde kerk met haar goederen noodig, en wel met de welberekende planmatigheid, welke Gij hem terecht toeschrijft, is hij verplicht, zich tegen over U te handhaven. In deze hoog merkwaardige persoonlijkheid zijn, door een raadselachtige samenvoeging, twee personen vereenigd: 1) een geloovig Christen, 2) een geboren Heerscher met een kolossale rijkdom aan talenten en werkkraft. In de zondige atmosfeer dezer wereld gedijt de laatste dezer twee, helaas! het best, en neemt den eerste in dienst. Dr. Kuyper wil de waarheid, doch opdat zij hem diene'.

Boven de publicatie van de tien brieven plaatste ik als motto de woorden van Dr. Miskotte: 'De tragische keuze schijnt hier zuiverheid met sporadische invloed of expansie met verlies van de mogelijke zuiverheid. Was het laatste Kuyper's zware lot, het eerste was Gunning's bitter deel. Beiden hebben stellig mening uur in hun leven geslagen gestaan voor de sfynx dezer noodwendigheid en tegelijk hun lot en hun daad aanvaard en schuld beleden onder sterke roeping: maar bevestig Gij, Heere, het werk onzer handen, ja, het werk onzer handen bevestig dat'.

Het is mij in de loop der jaren steeds duidelijker geworden, dat ik Kuyper onmogelijk volgen kon. Bij alle bezwaren, die ik, Gunning lezend, had - de ethische theologie heeft mij nooit kunnen bevredigen - moest

ik, staande voor de keuze tussen Kuyper en Gunning, voor Gunning kiezen, zowel met mijn hoofd als met mijn hart.

Het contact met Dr. Gunning, die van Serooskerke naar Bilthoven trok en tenslotte in het Lutherse rusthuis in Amsterdam terecht kwam, bleef door de jaren heen bewaard. In mijn Amsterdamse jaren kerkte hij nog al eens bij Dr. Geelkerken en mij in de Parkkerk en als ik dan thuis kwam, lag er altijd al een brief met dank voor de ontvangen zegen. Het is niet mooi van me, maar ik verdacht er mijn oude vriend soms van, dat hij zo'n brief al geschreven had voordat hij naar de kerk ging.

Kohlbrugge

Naast Gunning werd H.F. Kohlbrugge gelezen. De laatste van huis uit. Thuis werd de naam van de grote man van Elberfeld vaak en altijd met eerbied genoemd. Vader was een volgeling van Kuyper maar hij had zijn reserves. Achteraf besef ik, dat die reserves in die richting van Gunning en Kohlbrugge lagen. De partijleider Kuyper was Vader te werelds. Er zat in de kerkelijke strijd, zoals Kuyper die voerde, te veel vleselijks, een paulinische uitdrukking, die men bij Kohlbrugge altijd opnieuw tegen komt. Aan huis bij Grootvader, die ik niet gekend heb, werd 'gezelschap' gehouden. Dat was voor de Doleantie. Daar werden de oude schrijvers gelezen: Smijtegelt, Van der Groe, de beide Brakels, Immens, Comrie. Daar werden ook preken van Kohlbrugge gelezen. De meeste geschriften en prekenbundels van Kohlbrugge, die in mijn boekenkast staan, stonden in mijn jeugd, in de boekenkast van Vader. Vader had ze gelezen en las ze altijd weer. In zijn theologische beschouwingen was hij meer Kohlbruggiaan dan Kuyperiaan. De opvattingen van Kuyper over doop en wedergeboorte in hun consequentie - en Kuyper was consequent - zo noodlottig voor de kerkbeschouwing en de kijk op de verhouding van kerk en wereld en op de roeping der kerk, heeft Vader altijd afgewezen. Dat was de invloed van Kohlbrugge. Ook in zijn beschouwing over oude en nieuwe mens was Vader Kohlbruggiaan. Van

een kwantitatieve tegenstelling tussen die twee wilde hij niet weten. De tegenstelling droeg voor hem een kwalitatief karakter. We zijn beiden voluit: voor honderd procent oude mens in en uit ons zelf, voor honderd procent nieuwe mens in en uit Christus. De nieuwe mens is eigenlijk Christus zelf en dan verder wat wij in Christus zijn en worden.

Een broer van Vader, die jong gestorven is, had in de Haverstraat, schuin tegenover ons, een boekwinkel. De zo bekende Utrechtse boekwinkel van Wristers is de voortzetting van de zaak van mijn oom. Deze was op zijn manier ook uitgever. *De Kerkbode* van de Dolerenden in Utrecht, die in 1886 begon te verschijnen, werd door mijn oom uitgegeven. Hij gaf ook Schriftverklaringen van Kohlbrugge uit. Om de veertien dagen een blaadje van acht of tien bladzijden tegen de prijs van drie cent per nummer. Soms werd een vers van Kohlbrugge opgenomen, wonderlijke poëzie, maar echt Kohlbrugge. Ik citeer uit een Paasgedicht enkele regels:

*Verblijd u toch,
hier is geen zelfbedrog.
En zie, eer gij 't vermoedt,
wordt gij van Jezus zelf gegroet.
Dan eens houd ik Zijn voeten vast
dan laat ik ze weer schandelijk los
door streken van de helsche vos.
Goed, dat Hij zich met mij belast,
mij vast houd, waar ik sta of ga,
met zijn onzichtbare gena.
Wat brengt deez' Paaschweek nieuwe dingen
waarvan wij eeuwig eeuwig zingen.
't Is nu geen week van werken meer,
maar alles rustdag voor den Heer!*

Toen Kohlbrugge voor het eerst in de Domkerk in Utrecht preekte, was dat een gebeurtenis. Zijn vrienden zorgden ervoor, dat het blaadje met de preekbeurten, waarin die van Kohlbrugge werd aangekondigd, er wat feestelijk uitzag. Vader heeft dat nummer lang in zijn bezit gehad. Zeer tot mijn spijt is het zoek geraakt.

Tot eer van Kuyper moet ik zeggen, dat hij als predikant van Amsterdam zijn preekstoel aan Kohlbrugge heeft afgestaan, ondanks de grote verschillen die er tussen hem en Kohlbrugge bestonden. Kohlbrugge was er hem zeer dankbaar voor, maar hij heeft toch tot aan het einde van zijn leven tegen Kuyper's kerkelijke actie en theologie zeer grote principiële bezwaren gehad.

De twee geschriften van Kohlbrugge, die in mijn studententijd de grootste indruk op mij maakten, waren zijn machtige preek over Genesis 3, die het mij in 1926 volstrekt onmogelijk maakte om met de Assense theologie over Genesis 3 in te stemmen, en zijn briefwisseling met Isaäc da Costa. Alles was mij in die jaren nog lang niet duidelijk. Kohlbrugge vond ik zwaar om te verstaan en zijn volgelingen waren permanent bezig om zijn geniale en heilzame eenzijdigheden op noodlottige wijze te systematiseren. Maar er was iets in Kohlbrugge, dat mij onweerstaanbaar trok. Hij heeft mij en velen met mij de geweldige betekenis van de rechtvaardiging uit het geloof doen verstaan. Hij was de man, die het protestantisme aan zijn oorsprong herinnerde en het eigenlijke thema der reformatie scherper aangaf dan de grote reformatoren zelf. Met het nadeel intussen, dat hij de gehele christelijke waarheid in één enkele uitspraak samenvatte. De genade der heiliging werd geheel in en door die der rechtvaardiging geabsorbeerd. De wet kwam als correlaat van het evangelie te kort. Barth zegt het zo: bij Kohlbrugge hoort men altijd slechts één woord, bij Calvijn hoort men altijd twee woorden.

Wil men het in beeld?

Ik geef een paar vragen en antwoorden, uit Kohlbrugge's *Vragen en antwoorden tot opheldering en bevestiging van den Heidelberger Catechismus*'.

‘Vraag: De Heilige Schrift leert mij, dat er van de zeshonderd duizend mannen, die uit Egypte togen, slechts twee in Kanaän, in het land der belofte kwamen. Wie waren die twee?

Antwoord: Jozua en Kaleb.

Vraag: Wat betekenen deze namen?

Antwoord: Een zaligmaker en een hond.

Vraag: Wat is het dankbaarste schepsel Gods?

Antwoord: De hond.

Vraag: Waarin zal dan uw dankbaarheid bestaan?

Antwoord: Daarin, dat ik bij de genade blijf, gelijk de hond bij zijn meester, en mij altijd weer op nieuw tot deze genade begeef om genade, en dus bij de verlossing, met welke ik om niet verlost ben, blijf en volhard. De hond kruipt juist dan het meest naar zijn meester toe, wanneer hij slagen van hem krijgt’.

Barth heeft in zijn *Die Protestantische Theologie im 19. Jahrhundert* gezegd, dat de hond bij Calvijn niet slechts deemoedig naar zijn baas toekruipt, maar dat hij ook, wanneer zijn baas hem roept en commandeert, kan en moet opspringen, blaffen en bijten.

Kohlbrugge stond bovendien op het standpunt van een mechanische inspiratieleer. Hij ontkomt er dan ook niet aan, de bijbel zo nu en dan geweld aan te doen. Dat is altijd het geval bij degenen, die een mechanische inspiratieleer voorstaan. Hij blijft echter de machtige getuige van de souvereiniteit en de vrije genade van God, die ons bij de voortduur op het hart bindt, dat wij van het begin tot het einde genade nodig hebben om genade aan te nemen.

‘Daarom, wanneer ik sterf - ik sterf echter niet meer - en iemand vindt mijn schedel, zoo verkondige hem deze schedel nog: ik heb geen oogen, nochtans zie ik Hem; ik heb geen hersens en geen verstand, nochtans omvat ik Hem; ik heb geen lippen, nochtans kus ik Hem; ik heb geen tong, nochtans zing ik Hem lof met u allen, die zijn naam aanroept; ik ben een harde schedel, nochtans ben ik geheel vertederd en versmolten in zijn liefde; ik lig hier buiten op het kerkhof, nochtans ben ik binnen in het paradijs. Alle lijden is vergeten. Dat heeft zijn groote liefde ons aangedaan, toen Hij voor ons zijn kruis droeg en uitging naar Golgotha’.

De N.C.S.V.

De N.C.S.V. - de Nederlandsche Christen Studenten Vereeniging - stond in mijn studie jaren in het middelpunt van de belangstelling, dat wil zeggen: de N.C.S.V. was in die jaren een permanent voorwerp van bestrijding. Gedurende enkele jaren was zij het wekelijkse thema in alle mogelijke kerkbodes, waarin gereformeerde dominees de meest felle

en heftige aanvallen op haar deden. In de N.C.S.V. zou een totaal ander klimaat van gedachten gevonden worden dan in de Gereformeerde Kerken. Zij zou, wat Schrift en Christusbeschouwing betreft, meer ethisch dan gereformeerd zijn. Wat de gereformeerden heilig is, zou in en door de N.C.S.V. worden aangerand. Het kerkelijk besef zou bij degenen, die lid van haar werden, ondermijnd worden. Zei de in de Gereformeerde Kerken zo bekende kerkhistoricus Dr. Rullmann niet, dat hij inderdaad vreesde, dat in de N.C.S.V. vele kleinen, die in Jezus Christus geloven, geërgerd werden?

Het N.C.S.V.-probleem had voor de gereformeerden twee aspecten. In de eerste plaats vond men het levensgevaarlijk, dat studenten van gereformeerde huize lid werden.

In de tweede plaats vond men het onjuist, dat er gereformeerde professoren en predikanten waren, die de N.C.S.V. steunden en voor haar optraden. Tot die professoren behoorde voor allen Prof. Bavinck, tot die predikanten onder meer Ds Brussaard.

Het probleem kwam op een hoger niveau dan dat van de kerkbodes aan de orde, toen Ds J.C. Brussaard in 1919 op de jaarvergadering van de Vereniging voor Hoger Onderwijs op Gereformeerde Grondslag - de bekende V.U.dagen - sprak over de religieuze opwaking onder de jongeren. Hij verdedigde de N.C.S.V. en werd in die verdediging krachtig gesteund door Prof. Bavinck. De laatste waardeerde het werk van de N.C.S.V. vooral tegen de achtergrond van de geestelijke situatie van de studentenwereld. De kerkbodes hadden naar zijn overtuiging daar veel te weinig oog voor. De N.C.S.V. had er wel oog voor en deed ontzaggelijk veel goed. Prof. Bavinck wees er op, dat velen met twijfel rondliepen en de zekerheid des heils misten. Dat was vooral in de wereld der studenten het geval. Ook waren er velen, die nog wel in de belijdenis geloofden, maar hun geloof niet meer beleden. Voor deze allen deed de N.C.S.V. prachtig werk. Van een kwade invloed op de gereformeerde studenten had Prof. Bavinck weinig gemerkt. Kritiek kan heilzaam zijn, maar de waardering mag niet ontbreken. Tot allen, die zo bezorgd zijn en zovele bezwaren hebben, zou Prof. Bavinck willen zeggen: hebt vertrouwen! Enkele maanden later kwam de kwestie van het deelnemen aan de N.C.S.V. door de gereformeerden op de Gereformeerde Predikanten Ver-

gadering aan de orde. Prof. Grosheide bepleitte het contra, Ds Brussaard het pro. In de discussie werd de N.C.S.V. door een hele serie predikanten heftig becritiseerd: zij kon geen positief evangelie brengen; de invloed van de gereformeerden in de N.C.S.V. was zwak, die van de ethischen sterk; de ethischen ondermijnden Gods Woord en daardoor gingen gereformeerde jongeren verloren voor de Gereformeerde Kerken. Slechts door enkelen werd een goed woord voor de N.C.S.V. gesproken, o.a. door Dr. Herman Rutgers, de gereformeerde dominee, die penningmeester van de N.C.S.V. was, en door Ds C. Vermaat van Makkum, die later in het Hersteld Verband terecht zou komen. Tot verontwaardiging van velen zei de laatste: 'Ik heb geen behoefte aan een systeem, aan een iets, maar wel aan een persoon, die mij leidt en troost. Daarom heb ik sympathie voor de door Prof. Grosheide veroordeelde terminologie der N.C.S.V. Die terminologie is opgekomen uit reactie op het formalisme in onze kringen. Men steekt het confessioneele standpunt boven dat van het geloof en het resultaat is, dat wij dienaren van de kerk en niet van Christus worden'.

Eind 1919 verscheen van de hand van Ds O. Boersma een geschrift *De Nederlandsche Christen Studenten Vereeniging en onze Gereformeerde Studenten*. Ds Boersma noemde de doelstelling van de N.C.S.V. vaag en onbelijnd. Zij doet de gereformeerde beginselen schade en 'brengt onze gereformeerde studenten meermalen in aanraking met leeringen, vooral omtrent de godheid en het verlossingswerk van Christus, het gezag en de noodzakelijkheid der Heilige Schrift, alsmede aangaande de Kerk, die een groot gevaar opleveren voor hun toekomstigen invloed als Dienaren des Woords, ambtsdragers of leden onzer Gereformeerde Kerken'. Zijn conclusie gaf Ds Boersma in stelling 4:

- 'De Ouderlingen dezer Kerken hebben dus van Godswege de ambtelijke roeping:
- a) De leden-studenten der betrokken Kerken, waarover zij als Opzieners zijn gesteld, tegen dit gevaar te waarschuwen.
 - b) Bij de kerkelijke examina mede toe te zien, dat aangaande de genoemde en andere hoofdpunten onzer Gereformeerde loor een ernstig en nauwkeurig onderzoek worde ingesteld naar de persoonlijke overtuiging van de examinandi.

- c) In den Dienst des Woords, ook en vooral op de Catechisaties, acht te geven dat geen leeringen, strijdig met Gods Woord en onze Belijdenis, worden verkondigd of onderwezen.
- d) In het belang onzer Gereformeerde Kerken naar vermogen mede te werken, dat al onze Gereformeerde Studenten vereenigd worden in ééne Gereformeerde Studentenvereniging, tot welker oprichting reeds pogingen worden aangewend.'

Intussen kwam de kwestie ook op verschillende kerkelijke vergaderingen aan de orde. De curatoren van de Theologische School te Kampen hadden reeds in 1918 uitgesproken, dat zij er prijs op stelden, dat het lidmaatschap der N.C.S.V. door de professoren aan de studenten zou worden ontraden.

Er kwamen voorstellen voor de Generale Synode der Gereformeerde Kerken, die in 1920 te Leeuwarden gehouden zou worden. En dus werd de discussie over de gereformeerde studenten en de N.C.S.V. tot op de Generale Synode toe voortgezet.

De felste discussiant was de oude Professor Lucas Lindeboom, een vroom en voortreffelijk man, die ontzaggelijk veel voor evangelisatie gedaan heeft. Prof. Lindeboom zei, dat een vereniging, die toelaat, dat Christus' persoon en werk wordt gesmaad, en met moderne studenten in goede relatie staat, niet gewaardeerd mag worden. Het lidmaatschap van zo'n vereniging moet worden verboden.

Dit extreme standpunt vond bij de Synode geen instemming. Zij was echter wel overtuigd van de grote gevaren, die het lidmaatschap van de N.C.S.V. voor de gereformeerde studenten met zich meebracht.

Het voorstel, dat de Synode aannam, luidde aldus:

'De Synode besluit: a) op grond van de in het rapport genoemde overwegingen te verklaren, dat, bij alle waardeering van het goede, door de N.C.S.V. bedoeld en gewerkt, voor Gereformeerde studenten aan het lidmaatschap groote bezwaren verbonden zijn; b) er bij allen, die geroepen zijn aan onze Gereformeerde studenten leiding te geven, op aan te dringen, dat zij den studenten deze bezwaren onder het oog brengen. en hun dit lidmaatschap ten zeerste ontraden.'

Dit besluit van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken te Leeuwarden in 1920 is nooit herroepen. Het is dus nog altijd van kracht.

Wezenlijke kracht heeft het intussen nooit gehad. Het was meer een einde dan een begin. In dit besluit kwamen de bewogen discussies van enkele jaren tot rust. Daarom bleven een aantal kerkbodes nasputteren, maar de strijd om de N.C.S.V. behoorde tot het verleden.

Negen jaar later verzwakte een man als Prof. Grosheide het Synodale besluit, door te schrijven, dat de Synode het lidmaatschap niet verboden, maar alleen uitgesproken had, dat er aan het lidmaatschap bezwaren verbonden waren, dat daarom de actie tegen de N.C.S.V. moest ophouden en dat een gereformeerd student, die lid van de N.C.S.V. werd, niet verdacht mocht worden gemaakt.

In 1917 was ik student geworden. Van af 1917 tot 1924 ben ik lid van de N.C.S.V. geweest en al spoedig zat ik in het hoofdbestuur als afgevaardigde van de N.C.S.V.-afdeling aan de Vrije Universiteit. Uit de aard der zaak werd ik met hart en ziel in de discussies betrokken. Ook onder de studenten waren er felle bestrijders van de N.C.S.V. Het besluit van de Generale Synode heeft echter in de feitelijke situatie geen verandering gebracht. De afdeling van de N.C.S.V. aan de V.U. bleef bestaan en geen enkele professor aan de V.U. heeft mij ooit het lidmaatschap ontraden. Mannen als Prof. Bavinck en Prof. C. van Gelderen zijn de N.C.S.V. blijven steunen. Na korte tijd behoorde de gehele geschiedenis tot het verleden. Toen werd de strijd, door de kerkbodes tegen de N.C.S.V. gestreden, door hen met een zelfde heftigheid voortgezet op andere fronten.

Zat er in de bezwaren, tegen de N.C.S.V. een stuk waarheid?

Het hangt er maar van af, hoe men de zaken beschouwt.

In de discussie beweerde een dominee, dat hij een student kende, die door de N.C.S.V. zijn geloof in de Schrift was kwijt geraakt. Dat is best mogelijk. Ik heb gereformeerde studenten gekend, die met de Schriftbeschouwing van de gereformeerden - de fundamentalistische - tegelijkertijd de Schrift zelf prijs gaven. De schuld van de N.C.S.V.? Met evenveel en misschien met meer recht zou men kunnen zeggen: de schuld van het fundamentalisme. Ik zeg noch het een noch het ander. Ieder moet zijn weg vinden en niemand ontkomt er aan, dat het geloof van zijn kinderjaren, verbonden met de voorstellingen en de inzichten van het eigen milieu, door de beproeving heen moet, wanneer die voorstellingen

en inzichten van het eigen milieu onhoudbaar blijken te zijn. Christenen worden niet in het loophek gevormd, zelfs niet in het gereformeerde loophek. Natuurlijk, in de N.C.S.V. werd achter veel, dat in de gereformeerde kring vanzelfsprekend was, een vraagteken gezet en Prof. Obbink had gelijk, toen hij, de brochure van Ds Boersma besprekende, zei, dat deze van zijn standpunt gelijk had: 'Het gereformeerdendom naar de opvatting van Ds Boersma heeft inderdaad van de N.C.S.V. niets te hopen en alles te vreezen'.

In mijn leven en in dat van velen heeft de N.C.S.V. heel wat gerelatieveerd, dat in de eigen gereformeerde kring als absoluut gold. Ik kan er de N.C.S.V. slechts dankbaar voor zijn. Mijn geloof, het geloof van mijn kinderjaren, het oude geloof, ben ik er niet door kwijt geraakt. En zonder enig ressentiment moet ik eerlijkheidshalve uitspreken, dat het geloof van mijn kinderjaren in de N.C.S.V. meer gesterkt is geworden dan aan de V.U. Behalve op de eerste congressen van de Gereformeerde Studenten Beweging heb ik in de N.C.S.V., op de conferenties op de Nunspeetse hei en op Hardenbroek - het Woudschoten van onze studententijd - en op de hoofdbestuursvergaderingen meer waarachtige en sterkende geloofsgemeenschap gevonden dan in Amsterdam aan de V.U. Ik zou zelfs voorbeelden kunnen noemen van medestudenten, die het geloof van hun kinderjaren aan de V.U. verloren en het in de N.C.S.V. terug vonden. Ik zou ook voorbeelden van medestudenten kunnen noemen, die het geloof van hun kinderjaren in hun studententijd aan de V.U. verloren en voor wie ik voor een lief ding gewild zou hebben, dat ze in de N.C.S.V. terecht waren gekomen.

Mij hebben de discussies over de N.C.S.V. en ook het Synodale besluit van 1920 er in elk geval van overtuigd, dat de Gereformeerde kerken, als het er op aan kwam, kozen voor het isolement en de antithese.

Aan de N.C.S.V. heb ik onnoemelijk veel te danken. Lid werd ik in de tijd, waarin Herman Rutgers, Maarten van Rhijn en Nico Stufkens de leiding hadden. Herman was de stille dragende kracht op de achtergrond. Slechts één keer heb ik hem op een conferentie horen spreken, over het gebed, onvergetelijk. Maarten liet ons de gouden tientjes zien, die om ons heen opgestapeld lagen en die wij ongebruikt lieten liggen. Hij liet op een onnavolgbare wijze de bijbel voor ons spreken, vooral

de gelijkenissen, en leidde ons in in de geestelijke stromingen van onze tijd. Zijn boek *Taak en Arbeid der N.C.S.V.* (persoonlijke indrukken betreffende het werk der N.C.S.V. in verband met christendom, kerk, orthodoxie en studentenwereld), een boek van ruim twee honderd bladzijden, verschenen in 1920, en zijn *Geschiedenis van het jeugdwerk der N.C.S.V. 1899-1923*, een bijdrage in het Jubileumboek ter gelegenheid van het vijf en twintigste kampjaar in 1923, zijn nog altijd de moeite van het lezen waard. Echt Maarten van Rhijn.

Nico Stufkens

Aan Nico Stufkens ben ik de grootste dank verschuldigd.

Stufkens was een leerling van de Vrije Universiteit. Hij studeerde rechten, maar op zijn wijze. Tegelijkertijd wist hij meer van theologie af dan de meeste theologen. Hij gaf zich vooral rekenschap van wat de moderne maatschappij en de moderne mens beweegt. Vele studentengeneraties hebben zijn grote en blijvende invloed ondergaan. Beroemd waren zijn causerieën bij de boekentafel op de Nunspeetse hei. Zonder enige pretentie, zo maar langs zijn neus weg, vertelde hij over de inhoud van de boeken, die door van Seters op de jaarlijkse conferenties werden verkocht. Hij had ze alle gelezen en beoordeelde ze zelfstandig. Altijd liep hij met het een of andere boek in zijn zak, dat nog niemand - ook nog geen professor - kende. Zijn toespraken had hij nooit op schrift, maar freewheelen deed hij niet. In de beheersing en de vormgeving van het onderwerp, waarover hij sprak, had hij zijns gelijke niet. Tot diep in de nacht zat hij met ons te discussiëren, terwijl hij de ene cigaret na de andere rookte. Hij had aandacht voor de enkeling en kon geduldig zitten luisteren. Hij had vreemde zonderlinge gewoonten, maar honderden zijn door hem gezegend en wij namen van Stuf wat wij van geen ander ooit genomen zouden hebben. Zijn zondagse toespraken waren van een bijzonder soort. Men kan ze vinden in de bundel *Geloof*, een van de rijkste bundels overdenkingen, die ik ken. Hij droeg die bundel aan de

N.C.S.V. op bij zijn afscheid als secretaris in 1930. In deze overdenkingen - echt N.C.S.V.-werk - tracht hij het gespannen geestelijke zoeken der generaties van na de wereldoorlog 1914-1918 te ontmoeten. Zijn gehele aandacht is bij hun worsteling betrokken. Daarbij komt hij tot het inzicht, dat de geestelijke verwarring en onmacht binnen en buiten het eigen erf onder één noemer te brengen zijn: wij weten niet meer wat geloof is, zoals de bijbel en de reformatie het wisten. Dat gold zo goed voor zijn eigen generatie, die, ontvuld, het leven greep als een roof, als voor de vorige, die haar bloeiend hart aan duizend idealismen verkwistte. Heel Stufkens' werk in de N.C.S.V. was de bijbel te laten zeggen, wat hij onder geloof verstaat, en dat in de jaren, die hij in zijn inleiding op zijn *Geloof* niet ten onrechte de moeilijke en vaak koortsachtige twintiger jaren noemt. Stufkens heeft in zeer sterke mate de invloed van Karl Barth en zijn theologie ondergaan. Men kan echter onmogelijk zeggen, dat men, Stufkens horende, his masters voice hoorde. Het was alles zo levendig, zo bewegelijk, zo actueel, zo oorspronkelijk. Met vrijwel alle belangrijke figuren uit de naoorlogse jaren had Stufkens persoonlijk contact. Wat de politieke en sociale vragen betreft, stond hij al in mijn studententijd vrij links. Hij heeft ons geleerd wat socialisme is. Tientallen oud-N.C.S.V.ërs zijn er, die, door Stufkens beïnvloed, de weg naar de S.D.A.P. of later naar de P.v.d.A. gevonden hebben. Aan zijn arbeid in de A.J.C. en de A.M.V.J. - de namen van Koos Vorrink en Jopie Eykman moeten in dit verband worden genoemd - is zijn waardevol boek *Evangelie en Jeugd* te danken. Banning heeft Stufkens een volksoepvoeder genoemd en daarbij vooral gedacht aan de kring der intellectuelen.

Stufkens is lid van de S.D.A.P. geworden en later van de P.v.d.A., die hij tot voor korte tijd vertegenwoordigde in de Tweede Kamer.

Ik kan het alleen maar betreuren, dat Stufkens zo weinig geschreven en gepubliceerd heeft, zodat zijn invloed beperkt is gebleven tot conferenties, commissies en persoonlijke contacten.

Henk Kraemer

Toen ik in het hoofdbestuur van de N.C.S.V. kwam, was Kraemer, voorzover ik mij herinner, geen hoofdbestuurslid meer, maar zijn invloed in de N.C.S.V. was ook toen nog groot. In 1918 of 1919 heb ik hem voor het eerst gehoord. Hij sprak toen over Christus als de He er der wereld. Ik heb die lezing zo vaak uitgeleend, dat ik pas kort geleden tot de ontdekking kwam, dat ik haar de laatste keer niet terug heb gekregen. Dat is op zichzelf niet zo erg. Kraemer heeft, wat hij toen over de plaats en de roeping der kerk in de wereld op de hei van Nunspeet heeft gezegd, door de jaren heen herhaald en verdiept, van alle kanten belicht en in alle richtingen uitgewerkt. Toch zit het mij dwars, dat ik dat referaat kwijt ben. Het heeft in *Eltheto* gestaan en ik bestelde een aantal overdrukken, die ik onder mijn medestudenten aan de V.U. uitdeelde. Aan zo'n eerste contact zitten - ja, laat ik het woord toch maar gebruiken, al heeft het voor velen een wat al te zoete bijmaak - dierbare herinneringen. Ik hecht er aan, zo'n overdrukje uit de tijd van de eerste liefde te bewaren.

Hoevelen met mij zijn in de jaren na de eerste wereldoorlog door Kraemer wakker geschud en gestimuleerd. De *Römerbrief* was nog niet door Stufkens uit Duitsland naar Nederland gebracht. Maar er zat iets in de lucht. Wij hadden conferenties op de Nunspeetse hei, die geweldig voortstuwende golven waren. Wij werden door die golven meegevoerd, een nieuwe toekomst tegemoet, al waren er uit de aard der zaak vele twijfels en onzekerheden. Het was in elk geval een boeiende tijd. Wij werden door nieuwe gedachten gevangen genomen. Oude vormen en gedachten stierven. Wij steunden op nieuwe krachten en nieuwe perspectieven gingen voor ons open.

In die tijd was Kraemer zo'n nieuwe gedachte en zo'n nieuwe kracht. Is hij dat niet door de jaren heen gebleven?

Hij heeft ons niet alleen laten zien - laten schouwen, zou ik willen zeggen - welke de plaats van de kerk in de wereld is, hij heeft ons ook geleerd - wij waren zijn leerjongeren - wat zending is. In mijn boekenkast staan de vele verslagen, die Kraemer van zijn werk gegeven heeft. Het

eerste verslag had tot titel: *Zes jaar padvinden*. Kraemer is de grote padvinder geweest: hij is ons voorgegaan in het waagstuk van het christelijk avontuur, waarvoor men in gereformeerde kring vanwege al de gevaren zo doodsbenauwd was. Er waren na de eerste wereldoorlog velen, die ons tot dat waagstuk opriepen, maar hun oproep had geen volume en geen positiviteit. Zij waren ontevreden met het bestaande, maar daar bleef het dan ook bij en de tijd heeft bewezen, dat de meesten van hen allerminst bereid waren, de prijs, die men nu eenmaal voor elk avontuur moet betalen, voor hun rekening te nemen. Kraemer sprak niet alleen over padvinden. Hij was padvinder. Hij zocht en vond nieuwe wegen. Zijn stem had, hoewel hij geen redenaar was, volume en was tot de rand toe gevuld met het positieve, dat wij in die jaren na de eerste wereldoorlog zo bitter nodig hadden.

De hoofdbestuursvergaderingen, die zeker acht keer per jaar van Vrijdagavond tot maandagmorgen op Hardenbroek gehouden werden, zijn voor mij een rijke bron van inspiratie geweest. Ik zou een onafzienbare rij van namen kunnen noemen: Herman Rutgers, Maarten van Rhijn, Nico Stufkens, Gerrit Barger, Mary Barger, Jopie Eykman, Willy Snijders, Kees van Doorn, Arnold Loen, Visser 't Hooft, Dirk Tromp, Ruud de Weerd, de beide Wiersinga's, Delleman, Rozemond, W.A.v.d. Velde... en zo maar voort, alle namen van mensen, die in later jaren, in de kerk, de zending, de oecumenische beweging, de politiek, het universitaire leven, belangrijk werk hebben gedaan en dat voor een deel nog doen.

We hebben op Hardenbroek hard gewerkt, veel gelachen, vriendschap beoefend, elkaar bestreden en naar elkaar geluisterd, samen geloofd en gebeden, oud werk afgebroken en nieuw werk opgebouwd. Daarbij denk ik dan ook aan de zomerconferenties, de afdelingsconferenties en de studieconferenties. De theologenconferentie en de sociale conferentie sloeg ik zelden over.

J. Hofman

Aan de sociale conferenties heb ik mijn vriendschap met J. Hofman te danken, één van de bekwaamste mannen, die de christelijke vakbeweging heeft opgeleverd, een autodidact, een man met een grote kennis van zaken en een niet minder grote levenswijsheid. Hij was voorzitter van de Nederlandsche Christelijke Typografen Bond en heeft in de N.C.S.V. bij tientallen een wezenlijke belangstelling voor het werk der christelijke vakbeweging gewekt. Door hem kreeg ik contact met het C.N.V. Tien jaar lang heb ik op zijn verzoek overdenkingen geschreven in het jeugdblad van de N.C.T.B. Hofman zelf was redacteur van dat jeugdblad en van het orgaan van de N.C.T.B., het allerbeste vakverenigingsblad van die jaren. Hij schreef verder enkele voortreffelijke artikelen in *Eltheto* en *Stemmen des Tijds* en een bijzonder mooi boekje over arbeidersleven. Ook een waardevol *Gedenkboek* bij het jubileum van de N.C.T.B. Het was wonderbaarlijk, hoe deze man, die niet gestudeerd had, zich in de studentenwereld bewoog. Wij hadden een grote bewondering voor deze discipel van Talma. Aan Hofman heb ik mijn grote waardering voor de christelijke vakbeweging te danken. Het heeft Hofman terecht na 1945 dwars gezeten, dat vele doorbraakmensen uit christelijke kring een hoog woord voerden over en tegen de christelijke vakbeweging zonder haar te kennen. Er waren er, die haar tot ergernis van Hofman zonder meer vereenzelvigden met de A.R.Partij, haar althans beschouwden, als een bijhangwagen van die partij en haar daarom indeelde bij de reactie in Nederland. Hofman kon het niet verdragen en hij heeft harde woorden gesproken en geschreven over deze nieuwbakken socialisten, die de meest elementaire kennis van de politieke en sociale verhoudingen in Nederland misten. Mijn toetreden tot de S.D.A.P. en later tot de P.v.d.A. heeft hij evenals mijn keuze voor de moderne vakbeweging wel begrepen, maar toch niet kunnen waarderen. Hij vond het een noodlottige vergissing en in een vrij felle brochure heeft hij mijn pleidooi voor de moderne vakbeweging bestreden. Dat heeft hem en ook mij, die van Hofman hield en een groot respect voor hem had, veel pijn gedaan. De breuk met deze bekwame, trouwe en hartelijke voorman van de christelijke

arbeidersbeweging behoort voor mij tot een van de pijnlijke gevolgen, die mijn keuze voor socialisme en doorbraak met zich meebracht.

Mosterdveen

Via het hoofdbestuur van de N.C.S.V. kwam ik in het jongenswerk van de N.C.S.V. terecht.

Het eerste jongenskamp van de N.C.S.V. werd in 1899 in Hattem gehouden. Later verhuisde men naar Nunspeet: de Waschkolk. De bedoeling was: evangelisatie onder de jongens van gymnasium, lyceum en h.b.s. Oorspronkelijk waren alle kampen sportkampen en kwam het minder sportieve en meer verstandelijke type niet tot zijn recht. Om in de behoefte van dit type te voorzien werd naast de Waschkolk een nieuw kamp opgericht: Mosterdveen. Mosterdveen had zijn eigen karakter en zijn eigen traditie. Het was, ver weg van de grote wereld, een wereldje op zichzelf. In mijn tijd bestond het kamp uit de staf - de hoofdofficier, de kampcommandant en de veldprediker - de officieren, de adjudanten en de jongens. De staf, de officieren en de adjudanten hebben hun voordagen, waarin het kamp wordt voorbereid. De avond voor het kamp wordt een bidstond gehouden. En dan komen de jongens, uit alle kringen van de maatschappij: deftige aristocratenzoontjes en doodgewone burgerjongens, jongens uit christelijke en kerkelijke gezinnen en jongens uit volslagen niet-kerkelijke en soms zelfs uit zeer bepaald niet-christelijk milieu. Tien dagen leven wij met elkaar.

Mosterdveen is een uitgestrekt terrein, ergens in de buurt van Nunspeet. Het ligt op een grote heidevlakte, aan drie zijden beschut door dennebossen, terwijl aan de vierde zijde de uitgestrekte hei een prachtig vergezicht biedt. Op een paar heuvelruggen zijn houten barakken gebouwd, rondom een kolk, een prachtgelegenheid om te zwemmen en watergevechten te leveren. Er is een voetbal- en hockeyveld. Een groot deel van de dag wordt er gesport. Bijna iedere dag is er ook een fietstocht. Een sluiptocht en een kampvuur zorgen voor de romantiek. Op een van de laatste dagen wordt een groot volksfeest georganiseerd.

Het doel van het kamp is, de jongens, die later in alle mogelijke verhoudingen ons volksleven zullen leiden en bouwen, in deze tien dagen in aanraking te brengen met het evangelie van Jezus Christus. Na een dag van genieten zitten we 's avonds aan lange tafels in de eetbarak. Na de maaltijd worden de olielampen aangestoken, de bijbeltjes worden rondgedeeld en één van de officieren houdt een avondtoespraak van een kwartier. Ze wordt zorgvuldig voorbereid, maar voor de vuist weg uitgesproken. De inhoud is van groter belang dan de vorm. Het is een persoonlijk getuigenis. Heel eenvoudig proberen de officieren de jongens iets te laten zien van de rijkdom en de blijdschap van de dienst van God. Jongens, die thuis nooit iets van de bijbel horen, die vaak nog nooit een bijbel hebben gezien, luisteren met eerbied en vaak met verlangen. Een nieuwe wereld gaat voor hen open. Op de zondag houdt de veldprediker een preek. Aan het einde van het kamp houden wij weer een bidstond. De jongens krijgen een bijbeltje mee naar huis, voorzien van de handtekeningen van de staf en de officieren. Om de drie maanden ontvangen zij *Het Kampnieuws*, waarin een lijstje ligt met de opgave van eenvoudige en pakkende stukken uit de bijbel.

Een vrij groot aantal jaren ben ik elke zomer - ook nog in mijn eerste predikantsjaren - in het Mosterdveenkamp geweest, eerst als officier, later als veldprediker. Hoeveel jongens, die nu op belangrijke posten staan, heb ik er meegemaakt. In Mosterdveen heb ik geleerd wat evangeliseren zonder moraliseren is. Ik heb er samengewerkt met Stufkens, Dirk Tromp, Piet Minderaa, Henk Sillevius Smit, Gerrit Barger, Jaap Burger, Joep Stelma, Theo Vriezen, Nico en Tinus Slotemaker, Finkensieper, Jaap Cramer.

We hebben er ongelooflijk veel plezier gehad samen.

We hebben het er samen ook wonderlijk goed gehad.

Het Mosterdveen heeft zowel voor de kerk in het bijzonder als voor ons volksleven in het algemeen grote betekenis gehad.

Reis naar Hongarije

In 1919 werd ik met een medestudente door het H.B. van de N.C.S.V. afgevaardigd naar een conferentie van de Hongaarse C.S.V. Dat werd mijn eerste buitenlandse reis en mijn eerste internationale contact. Het deelnemen aan zo'n buitenlandse conferentie is voor studenten van grote betekenis. De reiskosten naar Hongarije en van Hongarije weer terug nam het H.B. voor zijn rekening. In Hongarije waren wij de gasten van de Hongaarse C.S.V. Enkele dagen bleven wij in Wenen. De kosten van mijn verblijf in Wenen werden gedekt door de dertig gulden, die ik verdiende, door voor *De Nederlander* - het dagblad van de C.H.U. - drie artikelen over Hongarije te schrijven. Dertig gulden was meer dan voldoende. Iedere dag, die wij langer in Wenen doorbrachten, kregen wij voor onze Hollandse guldens meer Oostenrijkse kronen. We logeerden in het duurste hotel van Wenen voor drie gulden per dag. We zaten er midden tussen schatrijke O.W.ërs, terwijl op straat de armoe ons toegrijsde. Het was afschuwelijk. We leerden een stuk sociale werkelijkheid kennen van het naoorlogse Europa. Korte tijd later werd in ons hotel alles kort en klein geslagen. Het volk kwam in opstand. Met de boot voeren wij van Wenen langs de Donau naar Boedapest. Hongarije leefde in hoogspanning. Er was een communistische revolutie geweest, die was neergeslagen. Het was een vreselijke tijd. Op de conferentie, die op een van de oevers van de Donau in de buurt van Boedapest gehouden werd, laaide het Hongaarse nationalisme fel op. Ik deed de ontdekking, dat de christenen van Hongarije hun volk niet minder als het bij uitstek uitverkoren volk beschouwden dan de christenen van Nederland het 't hunne deden. Zij hadden voor die beschouwing ook hun historische argumenten en bewijzen. Wat is er van al die Hongaren, die wij leerden kennen, geworden? Wat van Victor, de secretaris van de Hongaarse C.S.V., wat van Murakoesy, de jonge Hongaarse dichter, wat van Prof. Tankö, wat van Poncraz Jozef, wat van al die studenten? Voor het eerst in mijn leven werd ik met mijn neus gedrukt op de werkelijkheid van communisme en dictatuur. Nooit heb ik een volkslied met meer hartstocht horen zingen dan het Hongaarse op deze conferentie in het Honga-

rije van 1919. Een hartstocht, die mij bang maakte. Dit nationalisme was voluit religie. En de vraag drong zich aan mij op: is er dan maar één oplossing voor de sociale en politieke problemen? Geweld tegen geweld? Met het hoofd en het hart vol vragen zonder antwoord keerden wij naar Nederland terug. Wat een zee van verschrikking heeft zich sinds dat jaar over Hongarije uitgestort en er is nog altijd geen einde aan gekomen. Is de geschiedenis dan enkel en alleen, zoals Prof. Kernkamp in Utrecht betoogde, een tragedie?

De Gereformeerde Studenten Beweging

Naast de N.C.S.V. werd in mijn studententijd de G.S.B. - de Gereformeerde Studenten Beweging - opgericht. Er waren er, die dat 'naast' liefst door een 'tegen' hadden vervangen. Van het begin af - het eerste congres werd in 1918 te Zeist gehouden - is er dan ook strijd gevoerd om dat naast en tegen. Op het eerste congres was het 'naast' veel sterker dan het 'tegen'. Geen wonder, daar tot de oprichters van de G.S.B. zeer overtuigde en actieve N.C.S.V.ërs behoorden. Op het eerste congres was trouwens Prof. Bavinck aanwezig. Het congres werd in zijn geest gehouden. Na enkele jaren werd dat anders. Het enthousiasme van de eerste jaren was weggeëbd. Velen waren het zoeken en vragen moe en spraken nog al hooghartig over probleemsjouwerij. Op het zesde congres van 1923 heb ik dan ook als voorzitter gezegd, dat wij met de G.S.B. op een keerpunt stonden. Enkele fragmenten uit mijn openingswoord geven duidelijk aan, waar het om ging. Het ging om precies dezelfde vragen, die bij de discussies over de gereformeerden en de N.C.S.V. aan de orde waren gekomen:

'Wij hebben zoo spoedig de neiging eigen groep, eigen kerk voorop te stellen, scherp de grenzen af te bakenen om de zuiverheid te bewaren, alles te zien in het teeken van den strijd. Wanneer dat vrij blijft van onzuivere bijmengselen, openbaart zich in dit streven een heerlijke geestdrift voor de heiligheid der kerk tegenover een humanistisch opheffen

van grenzen en tegenstellingen. Het gevaar dat dreigt is groot. De kerk heeft de roeping om algemeen te zijn en het geheele rijke leven van dezen tijd te omvatten. Een heiligheid, die de algemeenheid verwaarloost, ontaardt in sectarische bekrompenheid. Daarom hebben wij den strijd van het ogenblik te zien als overgangsmoment van verleden naar toekomst. Dat de eenheid ontbreekt en ook het verlangen naar deze eenheid moeten wij gevoelen als schuld tegenover God en een belemmering voor de komst van Zijn Rijk. Minder hebben wij te letten op kerkelijke verschillen, meer op wat waarlijk Christus belijdt. Want het gaat tenslotte niet om de Gereformeerde Kerken, maar om de kerk van Jezus Christus, om God en Zijn Rijk, dat komt. Wij hebben beslist te zijn, maar onbekrompen; gereformeerd, maar in ons gereformeerd-zijn christen eerder; ons verzettend tegen elke verminking van de alzijdigheid der christelijke religie, tegen iederen zondigen uitsluitingsgeest, die de wereld aan haar lot overlaat. Want wij gelooven dat Jezus Christus, die komt, het eenige antwoord is op de diepste behoeften van den modernen tijd. Wij zijn anti-modern, maar juist daarom hebben wij de moeilijke taak, met geduld de behoeften van dien modernen tijd aan te hooren, met nauwgezetheid te vervullen zooveel mogelijk is, omdat de moderne geest deze behoeften op zijn hoogst kan uitspreken, maar alleen Jezus Christus ze vervullen kan. Het beheerschen van het leven door de gedachte van het Godsrijk, maakt los van de gegeven werkelijkheid, maar niet zóó alsof wij daarin slechts ijdelheid der ijdelheden hebben te zien, en met een praktische nuchterheid tegenover het leven hebben te staan, zonder eenig idealisme, omdat er toch niets nieuws onder de zon is. Wij willen gelooven met ons gansche hart, dat er wel iets nieuws is onder de zon. De toekomstverwachting van Jezus Christus doet de dingen van deze wereld aanzien en liefhebben, doorzoeken en begrijpen, omdat er een kern in schuilt, die in het Koninkrijk dat komt, meegenomen zal worden. Prof. Bavinck heeft ons altijd voorgehouden, dat wij niet antithetisch mogen staan tegenover de moderne wereld, terwille van die moderne wereld zelf en omdat de wil van onzen Vader ook in dien modernen tijd werkt en ons daar een plaats ter woning en ten arbeid aanwijst. Dit geeft perspectief aan het leven in deze wereld: in goedheid, in schoonheid, in kennis ligt ontplooiing van eeuwigheids-

waarden door de genade van onzen God. De toekomst van Jezus Christus zal niet een afbreken zijn, maar een voltooiën, niet een ontbinden, maar een vervullen, al moet het dwars door het oordeel heen. Het land van onze vreemdelingschap is tevens het beloofde land. God worstelt zelf met de gevallen wereld om haar behoud. Wij mogen in de geschiedenis niet enkel willekeur en afval zien, maar leiding en plan Gods.

Wij zullen moeten leeren waar te zijn in alles, omdat Christus van ons vraagt een wegdoen van allen schijn. Historisch bestaande toestanden zullen wij eerbiedigen, den samenhang met het leven van onze geestelijke voorouders erkennen, tegenover de erfenis van het voorgeslacht staan ootmoedig en pieteitvol. Zonder traditie mist het leven stijl. De groote levensvragen, die allen gelden, kunnen slechts door allen gezamenlijk worden opgelost. Voor een overschatten van de competentie van het individu hebben wij ons te wachten. Maar in dit alles zullen wij waar hebben te zijn. Een eigen boodschap hebben wij te ontvangen, een eigen arbeid en een eigen taak in onzen eigen tijd. En nooit kunnen wij leven bij overname zonder meer van wat een vorig geslacht ons schonk. Het heden kunnen en mogen wij nooit alleen begrijpen en doorleven vanuit het verleden, maar voor alles vanuit de toekomst. Ons geloovig denken kunnen en mogen wij niet verteren in dorre machteloze abstracties. In de beoordeeling van nieuw geestelijk leven moeten wij zuiver en teer zijn. In het spreken over realiteiten als genade en vergeving, wedergeboorte en bekeering, daden van God, waaraan de levende persoon van Christus ten grondslag ligt, mogen wij niet boven onzen stand leven. In oprechtheid en vertrouwen willen wij onder de oogen zien de vragen, waarvoor de Schrift en de religie, de kerk en cultuur ons stellen.

En dat alles in gebondenheid aan het Woord van God, maar niet een gebondenheid, waarbij de uitkomst vooraf bepaald is en waarbij degene, die door dat onderzoek van de Schrift van de gangbare meening afwijkt, onder verdenking komt. Onze G.S.B. heeft te breken met de oppervlakkigheid, waarmee men allerlei vragen van dezen tijd voor beslist verklaart en allerlei betwistbare relatieve meeningen doet deelen in de vastheid en absoluutheid, die alleen aan het beginsel toekomen.

Aan uitwendige ordeningen zullen wij waarde hechten, maar niet te veel. De Heilige Geest, die werkt naar de toekomst heen, heeft het sou-

vereine recht, met zijn werking ter zijde te gaan, als de gewone kanalen verstopt zijn. Ook in onze beweging, zal zij waarlijk uit God zijn, moeten wij den Geest van God ruimte laten om, als het noodig is, historisch geworden ordeningen, waaraan wij waarde hechten, af te breken. Wij mogen ons niet met krampachtige inspanning, die toch vergeefs zal blijken, vastklemmen, aan afbrokkelende steenen'.

Heel wat kritiek op dit openingswoord heb ik moeten incasseren.

De G.S.B. heeft zich niet ontwikkeld in de richting, welke ons aan het begin voor ogen stond en zeker niet in die, welke ik in mijn toespraak bij de opening van zesde congres in 1923 aangaf. Met een zeker heimwee denk ik terug aan de eerste jaren van de G.S.B.... een voorbijgegangene periode. De tegenkrachten waren te sterk.

De door mij gesproken woorden laten intussen duidelijk zien, waar ik een jaar voordat ik de pastorie introk stond.

Karl Barth

Toen het einde van mijn studententijd naderde - in 1922 deed ik mijn candidaatsexamen en mijn eerste kerkelijk examen en kon ik mij dus beroepbaar stellen - had ik het gevoel, vastgelopen te zijn. De oplossing, die Kuyper, wanneer de vraag naar de verhouding van christendom en cultuur aan de orde kwam, voorstond, bevredigde niet, kon mij in elk geval niet bevredigen, nadat ik drie jaar de colleges van Prof. Bavinck had gevolgd. Bavinck gaf echter evenmin een oplossing, ook niet wat de Schriftbeschouwing betreft. Ook hij wees tenslotte de Schriftkritiek af, al kon hij, ook wat dit vraagstuk betreft, alleen door een noodsprong op het gereformeerde erf landen. Met vele anderen leefde ik mee met de intense worsteling met de moderne wereld en de moderne maatschappij, die de ethisch-orthodoxen streden. Gunning en De la Saussaye lieten ons niet los. Toch was de ethische theologie teveel Vermittelungstheologie dan dat zij ons een bevrijdende en definitieve uitweg wees uit de moeilijkheden welke het christen-zijn aan het begin van de twintigste eeuw

met zich meebracht. De kritiek van de ethisch-orthodoxen op de fundamentalistische Schriftbeschouwing met haar mechanische inspiratietheorie, ook al spraken de fundamentalisten zelf steeds meer over een organische inspiratietheorie, was gerechtvaardigd maar de wijze, waarop zij van hun kant antwoord gaven op de vraag naar de verhouding van bijbel en Woord Gods, was onduidelijk, voor veel misverstand vatbaar en bij de jongere ethischen voor mij in de regel onaanvaardbaar. Ik had het gevoel, dat wij om de scylla van het objectivisme te vermijden langzaam maar zeker bezig waren te stranden op de charybdis van het subjectivisme.

En dan was daar het appèl, dat van de socialistische beweging uitging. Dat appèl was in de loop der jaren voor velen onweerstaanbaar geworden. Er was echter geen sprake van, dat de kerk ook maar enigermate dat appèl hoorde, laat staan er naar luisterde, hetgeen haar door de verschijningsvorm van het socialisme ook niet gemakkelijk werd gemaakt.

Het scheen welhaast, dat er slechts twee mogelijkheden waren: het oude geloof trouw blijven, maar dan ook Kuyper volgen in zijn afwijzing van de Schriftkritiek, zijn wetenschapsbeschouwing, zijn antithesebelijdenis en christelijke politiek en dan veel van Bavinck zelfs als gevaarlijk beschouwen, óf de Schriftkritiek aanvaarden en dan radicaler nog dan Gunning en de oude De la Saussaye het gedaan hadden, het neocalvinisme in zijn geheel afwijzen, ook in politiek, sociaal en cultureel opzicht, maar dan ook het oude geloof prijsgeven, om op zijn best een laatste toevlucht te vinden in een religieussocialisme, dat toch eigenlijk de kern van de bijbelse boodschap, het geloof in Jezus Christus, had afgeschreven.

Wij - met opzet zeg ik: wij en niet: ik, ik was slechts één van velen - wij wilden noch het één noch het ander, maar wat moesten we, daar we uitsluitend dit één of dit ander als een verantwoorde mogelijkheid zagen? We zaten hopeloos vast en vaak vroeg ik mij af, hoe ik het klaar zou spelen dominee, prediker van het evangelie, te worden en eerlijk te blijven.

Midden in het proces heeft, om een uitdrukking van Seufkema gebruiken, de Römerbrief van Karl Barth ons gearresteerd. In dat boek sprak een man, die eenzelfde weg was gegaan, theologisch gevormd door

Harnack en Hermann, politiek en sociaal beïnvloed door Kutter en Ragaz, maar als dominee in een klein Zwitsers dorp zo vast gelopen, dat hij er ernstig over gedacht heeft, er mee op te houden en werk in de arbeidersbeweging te zoeken. Het theologisch fundamentalisme was geen mogelijkheid voor hem. Al evenmin een zogenaamde christelijke, maar in wezen reactionaire politiek. De moderne theologie echter was geen echte theologie, zij was religieuze anthropologie. Niet de openbaring van God, maar de gelovige mens was het thema van deze theologie. In deze richting viel er niet te preken en geen evangelie te verkondigen.

In die geestelijke noodsituatie heeft Barth toen, als Augustinus en Luther in vroeger eeuwen, Paulus ontdekt. Zijn Römerbrief is van die ontdekking de neerslag. Zij is voor velen een uitkomst en een bevrijding geweest. Daarbij denk ik niet aan de eerste druk van 1919, die in Nederland slechts door een enkele gelezen werd, maar aan de tweede druk, die in 1922 verscheen. Het is Stufkens geweest, die zijn jonge vrienden in de N.C.S.V. met Barth's Römerbrief in aanraking bracht. Dit was geen neocalvinisme en geen fundamentalisme, maar hier werd Paulus ook niet verhistoriseerd en verpsychologiseerd. Barth vertaalde Paulus in de taal van de twintigste eeuw. Paulus heeft als kind van zijn tijd tot zijn tijdgenoten gesproken, maar voor Barth was veel belangrijker, dat Paulus als profeet en apostel van Jezus Christus en het Godsrijk tot alle mensen van alle tijden spreekt. Wij hebben de Römerbrief doorgekropen en doorgeworsteld. Het was waarachtig geen licht verteerbare kost. Wij hadden echter het gevoel, aan te zitten aan een feestmaaltijd en we werden bevrijd van de alternatieven, die zich tot op dat ogenblik als onontkoombaar aan ons hadden opgedrongen.

Men realiseerde zich de situatie. Wij lazen en herlazen de Römerbrief, toen nog geen enkele theologische hoogleraar in Nederland - geen dogmaticus en geen exegeet - het boek kende. Toen ik aan de Nieuw-Testamenticus van de Vrije Universiteit vroeg, hoe hij over Barth's Römerbrief oordeelde, moest hij erkennen, het nog niet gelezen te hebben. Wel had hij er in een theologisch tijdschrift een en ander over gelezen: er zat wel wat in, maar het was exegetisch niet verantwoord! O, die eerste jaren, waarin wij, die bijna afgestudeerd waren, begonnen

op een geheel nieuwe wijze theologie te studeren. Barth heeft later zelf heel wat kritiek op zijn Römerbrief gegeven. Hij heeft van heel veel in dit boek afstand genomen en hij is op het ogenblik bezig met het dertiende deel van zijn *Kirchliche Dogmatik*, maar met Stufkens ben ik zielsblij, dat hij zijn eerste getuigenis gegeven heeft in de vorm van zijn Römerbrief en niet in die van een uitgebalanceerde dogmatiek. Heel veel, dat later aan dit eerste getuigenis terecht verweten moest worden, gaf er bij de verschijning in 1922 de toon aan die bij ons weerklank kon wekken, zeker wat betreft de agressiviteit naar links en rechts.

Barth hielp ons oude vraagstellingen, die ons in een slop deden doodlopen, prijs te geven en nieuwe bevrijdende vraagstellingen te aanvaarden. En ik durf gerust zeggen, dat hij ook hen, die hem niet volgden en soms zelfs heftig bestreden, beïnvloed heeft. Men kan zijn betekenis vergelijken met een opkomende vloed. Na verloop van tijd ziet men, dat het gehele front van strandbezoekers verlegd is. De opkomende vloed heeft hen eenvoudig genoodzaakt, op te schuiven. De één mag zijn strandstoel wat later verplaatsen dan de ander, verplaatsen doen zij hun strandstoel allemaal.

Als ik aan die eerste jaren terugdenk, voel ik een onweerstaanbare drang in mij, te gaan zingen. Waarom? Vanwege de triomf der genade in de theologie van Karl Barth. Vanwege de onvoorstelbare zegen, die hij in zijn werk aan kerk en wereld geschonken heeft. Want als één ding vast staat dan dit, dat Barth niet getheologiseerd heeft in het tijdloos luchtledige. Zijn theologie is een zichzelf toepassende theologie. Het is hem niet begonnen om theoretische en abstracte vragen, maar om ethiek, praktijk en leven. Elke dogmatische beslissing heeft bij hem een ethische strekking. Zijn theologie heeft voor ons, die haar beoefenden, verstrekkende gevolgen gehad, voor onze kerkelijke praktijk en prediking, onze politieke houding en sociale overtuiging. In de strijd tegen het nationaalsocialisme, in het zoeken naar nieuwe wegen voor het maatschappelijke leven, in het vragen naar de plaats van een christen in de politieke en sociale strijd, in het positie kiezen inzake het communisme, de verhouding van Oost en West, de herbewapening van Duitsland en de atoomoorlog, in het beoordelen van het Rooms-Katholicisme en een beweging als de Morele Herbewapening heeft de theoloog en dogmaticus Barth

voor ons veelal het beslissende woord gesproken. Vanuit de grondstellingen van de dialectische theologie werden en worden nog altijd praktische consequenties getrokken. Vooral in het begin hadden we het gevoel, dat vrijwel niets op zijn plaats bleef staan, wanneer men luisterde naar de grote klok, die door Barth geluid werd.

Het beeld is niet van mij, maar van Barth zelf, die in 1927 schreef: 'Als ik op mijn levensweg terugzie, dan kom ik mijzelf voor, als iemand, die in een donkere kerktoeren tastend omhoog klimt en daarbij plotseling, zonder er zelf ook maar iets van te vermoeden, in plaats van een leuning een touw in handen krijgt, dat het klokketouw blijkt te zijn. Tot zijn schrik hoort hij plotseling hoe de grote klok gaat luiden en werkelijk niet alleen voor hem. Wat kan hij anders doen dan zo voorzichtig mogelijk verder klimmen?'

Barth is verder omhoog geklommen, voorzichtig en aarzelend, en hij heeft in de latere jaren, heel goed wetend, wat hij deed, het klokketouw telkens opnieuw in handen genomen. Voor steeds meerderen betekende dit klokgelui, vooral in de twintiger jaren, maar toch ook later telkens weer op beslissende momenten de bevrijding. Wij werden in elk geval weggehaald uit het slop, waarin enerzijds een fundamentalistische orthodoxie, anderzijds een negentiende-eeuwse vrijzinnige theologie ons had doen doodlopen en werden weer in staat gesteld, theologie te bedrijven onder Gods open hemel. O, die kleine geschriften van Barth uit de twintiger jaren. Die eerste bundel preken van hem en Thurneysen. En dan later om de twee maanden zijn *Zwischen den Zeiten*. Dat was spijs en drank voor mensen, die honger en dorst hadden. Een nieuw openbaringsbegrip bevrijdde ons van inzichten, die het ons op de duur onmogelijk maakten naar de bijbel te luisteren als naar het Woord van God en maakte het ons opnieuw mogelijk, ons met vreugde in te zetten voor kerkopbouw en kerkherstel in onze twintigste eeuw.

Wat Barth's invloed in Nederland betreft, zonder gevaar voor tegenspraak mag ik zeggen, dat de vernieuwing van en in de Hervormde Kerk zonder Barth volstrekt ondenkbaar is. De figuren, die zich voor deze vernieuwing in de jaren voor, tijdens en na de oorlog hebben ingezet, zijn vrijwel allen in meerdere of mindere mate door Barth beïnvloed en gestimuleerd. Natuurlijk heeft deze vernieuwing haar voorgeschiedenis,

daterend van ver in de vorige eeuw, maar, toen zij zich doorzette, werd zij, wat haar karakter en strekking betreft, voor een groot deel door Barth en zijn theologie bepaald. Dat vastgevroren fronten, kerkelijke en theologische, doorbroken werden, dat het gesprek tussen vrijzinnigen en rechtzinnigen weer op gang kwam, dat de Hervormde Kerk weer bezig is een belijdende kerk te worden, dat de vraag naar de verhouding van kerk en wereld op een nieuwe wijze gesteld wordt, dat alles is voor een groot deel aan Barth te danken. De doorbraak op politiek en sociaal terrein - de ontmoeting van socialisme en christendom - heeft al verder iets, zo niet alles, te maken met deze doorbraak op kerkelijk en theologisch gebied, hetgeen tegelijkertijd betekent, dat men zich in Nederland grandioos vergist, wanneer men de doorbraak op politiek en sociaal terrein beschouwt als een tijdelijk en voorbijgaand verschijnsel, behorende tot de voorbije jaren van na de bezetting. De doorbraak, zoals zij zich in de P.v.d.A. geconsolideerd heeft, heeft vele bronnen, maar voor protestantse kring is de theologie van Barth zeer zeker één van de voornaamste. Deze bron geeft nog steeds een overvloed van helder en fris water, dat als een brede stroom zijn weg zoekt en het land vruchtbaar maakt.

Wat voor ons misschien wel tot het allerbelangrijkste behoorde was, dat Barth op zó'n bijzondere wijze theologie bedreef, dat niet alleen kerkmensen, maar ook mensen buiten de kerk tot de ontdekking kwamen, dat theologie niet de particuliere liefhebberij van een stelletje wereldvreemde dominees is, maar een bezig zijn met het evangelie van Jezus Christus en de prediking der kerk in voortdurend contact met het leven en de levensvragen van onze moderne tijd. Hier was het oude geloof werkzaam, ons voortstuwend op geheel nieuwe wegen.

Tot het bevrijdende van Barth's theologie behoorde zeker niet het minst, dat hij ons afleerde onze theologische oordelen te verabsoluteren en ons liet zien, dat de levende Christus meer is dan alle Christologie en het ons alleen mogelijk is te leven, te werken, te strijden en te theologiseren in het zekere weten, dat Hij leeft.

Barthianen zijn menigmaal onuitstaanbare lieden, caricaturen van Barth, die zich op één enkel woord van de meester vastleggen en met een paar slagzinnen menen zijn legetieme zaakwaarnemers te zijn. Barth zelf ver-

staat de kunst - ik denk aan zijn milde en bevrijdende humor en levenswijsheid - een levend mens te blijven. Door Barth heb ik er weer plezier in gekregen. Hij heeft mij verlost van een op den duur levensgevaarlijke krampachtigheid. Aan hem heb ik het te danken, dat ik weer terug gevonden heb, wat ik in mijn kinderjaren had, maar in mijn studentenjaren verloor, het weten, dat het christendom een vrolijke godsdienst is, dat het een vreugde is, mens te zijn, en dat het niet een last maar een voorrecht is, verbi divini minister te wezen. Barth heeft mij geleerd, dat God God en mens mens is, maar dat het God in Christus om de mens te doen is, dat wij een God hebben, die niet zonder ons mensen God wil zijn.

In de zomer van 1922 zouden Nico Stufkens, Dirk Tromp en ik als afgevaardigden van de N.C.S.V. naar een internationale studentenconferentie in Liselund (Denemarken) gaan. Op het laatste ogenblik kon ik niet mee, zodat Stuf en Tromp met z'n beiden gingen. Op de thuisreis maakten zij een zwerftocht langs enkele universiteitssteden in Duitsland, om persoonlijk contact op te nemen met een aantal bekende figuren, wier werk ons in Nederland toesprak. Zo bezochten ze Friedrich Heiler, Rudolf Otto, Martin Rade, Siegmund Schultze, Emil Fuchs, Eberhard Arnold. De belangrijkste ontmoeting was voor hen die met Barth, in 1921 tot bijzonder hoogleraar voor gereformeerde theologie in Göttingen benoemd. Nog altijd bewaar ik een kaart, die Stuf en Dirk mij uit Marburg stuurden: 'Voor 't vertrek naar Holland even een groet aan onze betreunde derde afgevaardigde. Gisteren in Göttingen Barth gesproken. Schitterende kerel. Aanstonds naar Heiler'. In zijn *Herinneringen van een Barthiaan van het eerste uur* - een artikel in Vrij Nederland - heeft Stufkens over dat bezoek aan Barth verteld: in een armoedig gemeubileerd werkvertrek, zoals er in die dagen van krankzinnige devaluatie zo vele waren, werden de beide Hollanders ontvangen door een jonge slanke figuur met fijne bleke trekken, warrig zwart haar, levendige, olijke ogen achter het stalen brilletje, eerst ietwat bedeesd, maar even overtuigd als pretentieloos. In dat artikel vertelt Stufkens dan verder, hoe de Römerbrief in ons land onopgemerkt was gebleven - de inertie van het theologendom in ons land bleek verontrustend groot - en hoe wij met een benijdbare onvervaardheid op conferenties en in persoon-

lijke gesprekken de universitaire wereld enthousiast te lijf zijn gegaan, opdat zij zich eindelijk rekenschap zou geven van dit nieuwe geluid.

De weerstand, die wij ondervonden, was onvoorstelbaar groot, het allergrootst waarschijnlijk in gereformeerde kring.

Een gereformeerde dominee schreef: 'Ik heb nooit een niet-theoloog ontmoet, die Barth gelezen heeft. Hindert ook heelemaal niet. Niet omdat Barth op zijn plaats geen goed kan doen, maar gereformeerde mensen hebben zooveel goeds ontvangen uit hun eigen kring, dat Barth er niet veel meer bij kan doen. En dan vind ik het altijd zonde, tijd en geld te besteden voor wat men niet nodig heeft. Het is nu eenmaal zoo: onze gereformeerde literatuur is prima... daarom zou ik willen raden: laat Barth nu maar Barth en lees de boeken van uw eigen schrijvers'. Een andere gereformeerde dominee schreef: 'Wie met zijn tijd moet woekeren, kunnen we niet aanraden zijn weinige vrije uurtjes aan de studie van Karl Barth te verdoen. Ook hier ontbreekt, wat de rechte kerk van Duitschland opheffen kan. Duitschland heeft iets anders nodig, wil het geestelijk gered worden. Een positieve theologie, als door Gods genade ons rijk bevoorrecht land heeft ontvangen, wordt in geheel Duitschland aan geen enkele universiteit onderwezen. Ons kleine land met zijn theologische faculteit aan de V.U. en de Theologische Hoogeschool moet maar kan ook dit groote land met zijn vele zoekende geloovigen laten delen in die zegen, door o.a. nog meer Duitse studenten alhier theologisch te doen vormen en straks de oude beproefde zuivere waarheid te laten verkondigen'.

Toen Barth voor de eerste keer naar Nederland kwam - in 1926 - schreef een A.R. politicus over 'de Zwitsersche wijzen, die schijnbaar weer naar Calvijn terug willen, maar in wezen niet veel anders doen dan hun eigen wijsheid in andere vorm op de publieke markt brengen'. En verder: 'Het is opmerkelijk, dat men een Barth hierheen haalt, om van hem te leeren, hoe weinig men met hem vordert, in plaats van tot hem te zeggen: kom gij liever als een leerling zitten aan de voeten van de gereformeerde godgeleerden hier, om de eerste beginselen van de gereformeerde belijdenis te leeren... Als een man als Barth voor de Synode van Assen kwam te staan, om te zeggen: ik heb een boodschap aan u, dan denk ik, dat hij ten antwoord zou krijgen: dat kan wel waar wezen,

maar wij hebben eerst een boodschap voor u, omdat wij gehoorzaam willen buigen voor de vastigheid der Schrift'. Zelfs een man als Prof. Grosheide, die in de loop der jaren heel wat milder geworden is en de Gereformeerde Kerken steeds tegen zelfvoldaanheid waarschuwt, oordeelde 'dat het optreden van Barth voor Duitschland een zegen is, doch dat Nederland, dat een Kuyper en Bavinck heeft gehad, hem niet noodig heeft'. Wanneer Prof. Grosheide enkele boeken van Barth en Brunner bespreekt, zegt hij: 'Wij zullen die Duitse boeken niet dan met omzichtigheid gebruiken en ze maar niet zonder meer een ieder in handen geven. Het is ook niet noodig. Gode zij dank hebben we zooveel eigens, dat we het vreemde waarlijk niet behoeven. Het eigene van erkende en beproefde schrijvers is beter dan het beste Duitse'.

Dat Barth voor de gereformeerden onaanvaardbaar was, begrepen wij volkomen, maar de wijze, waarop ze over Barth schreven, maakte ons wild. In hervormde kring was het niet anders.

Er waren gelukkig enkele uitzonderingen: Prof. Th. L. Haitjema en vooral Dr. O. Noordmans.

De belangstelling voor Barth's wezenlijke bedoelingen is echter van onderop gekomen uit de studentenwereld, zegt Stufkens terecht. Tekenend blijft, dat een man als Prof. G.C. van Niftrik als student op college zoveel slechts over Barth hoorde, dat hij zich snel de Römerbrief aanschafte, omdat een man, die zoveel weerstand wekte, iets te zeggen moest hebben.

Barth heeft er zich niet veel van aangetrokken, al is hij wel eens een enkele keer boos geworden. Ik denk aan wat hij in de K.D. III 4 over sommige neocalvinisten in Nederland schreef, die door hun uitlatingen bewezen, dat zij onverstandigen, kouden en harden van hart zijn, naar wie men niet behoeft te luisteren. Hij is rustig door blijven werken, gedachtig aan wat hij in het voorwoord bij de eerste druk van zijn Römerbrief schreef: 'Dit boek kan wachten, de brief aan de Romeinen zelf wacht immers ook'. De voortreffelijke studie van Prof. G.C. Berkouwer *De triomf der genade in de theologie van Karl Barth*, verschenen in 1954 - Berkouwers boek over Barth van 1936 was geen gelukkige publicatie - is een duidelijke aanwijzing, dat hij niet vergeefs heeft gewacht. In zijn voorwoord bij de K.D. IV2 zegt Barth dan ook, dat hij aan de Hollandse neocalvi-

nisten iets goed heeft te maken. De toorn van de mens deugt meestal niet: 'Dit moet ik uitspreken, nadat ik kennis heb genomen van het aan mij en i.z. aan de K.D. gewijde boek van de tot de groep van neocalvinisten behorende collega Berkouwer in Amsterdam, dat bij alle reserve en kritiek met zoo'n zorgvuldigheid, welwillendheid en christelijke aequitas geschreven is, dat ik - in de hoop, dat er nog meerderen zoo zijn - de in hun algemeenheid leelijke woorden, die ik toen (sinds tientallen jaren geprikkeld en dan plotseling uitbarstend) uitgestoten heb, zonder reserve wil herroepen. Er zijn blijkbaar ook fundamentalisten, waarmee gesproken kan worden'.

Vele malen heeft men beweerd, dat Barth's theologie haar hoogtepunt overschreden heeft en dat zijn krachtmoment al weer tot het verleden behoort. Prof. Berkouwer spreekt echter over de blijvende actualiteit van Barth en zijn theologie. Zoals Schleiermacher een stempel zette op de theologie der negentiende eeuw, zo heeft Barth volgens deze gereformeerde dogmaticus van de V.U. al reeds tientallen jaren het beeld van de theologische worsteling in onze eeuw in these en antithese beheerst. Ik waag de uitspraak, dat heel het dogmatische werk van Berkouwer ondenkbaar is zonder de invloed van Karl Barth. Ik zeg niet, dat Berkouwer een Barthiaan is, integendeel, ik bedoel alleen, dat Berkouwer nooit Berkouwer geworden zou zijn zonder Barth. De vernieuwing, die Berkouwer aan de theologie in de Gereformeerde Kerken geeft in zijn Dogmatische Studiën is voor een groot deel aan Barth te danken.

Laat men dan maar zeggen, dat Barth spoedig zijn tijd zal hebben gehad. Barth zelf weet heel goed, dat hij niet voor de eeuwigheid schrijft, al heeft zijn theologie wel iets met de eeuwigheid te maken. Ik zie hem glunderen van achter zijn brilleglazen. Hij steekt er zijn pijp bij op en hij werkt door, zolang het dag is.

Dat er inderdaad harden van hart waren, werd bewezen door wat de Amsterdamse architect Arnold Ingwersen, medewerker aan Elseviers Weekblad, nog in 1956 bestond over Barth te schrijven: 'Barth is een geleerde zonder blijk te geven zelfs maar een latent kunstenaar te zijn. Daarom blijven zijn gedachten alleen maar hangen in de hersenen van hoge kerkelijke leiders; het gelovige volk laten ze echter onberoerd. Hoe-

wel verering van Barth reeds jaren bestaat, heeft ze geen geestelijke opwekking gehad, noch groter geloofsmoed, noch sterker geloofskracht doen zien. Het is slechts uitgelopen op een rel met de christelijke vakverenigingen en de christelijke scholen en dat er wat christenen lid zijn geworden van de P.v.d.A. Zielig resultaat. Het staat dan ook voor mij vast, dat Barth's krachtmoment voorbij is, omdat zijn gedachten geen weerklank gevonden hebben bij het ware gelovige volk zelf, bij het volk Gods. De berg van het Barthianisme heeft in Nederland slechts een muis gebaard'.

In *In de Waagschaal* heb ik in reactie op deze architectonische ontboezeming het volgend versje gepleegd:

*Ja wel, meneer, Barth's krachtmoment is reeds voorbij.
Gods volk heeft Barth niet kunnen overtuigen.
Verkondig en herhaal het vrij en blij:
de zaak van Bazel viel compleet in duigen!
In Holland heeft men Barth wel hoog vereerd,
dat doet men in ons kikkerland sinds vele jaren,
maar welke theoloog werd wezenlijk bekeerd?
De berg van Barth kan enkel muizen baren!*

*Ja wel, meneer, u hebt gelijk, zegt u het wel,
bij 't volk van God heeft Barth geen steun gevonden.
De hele zaak is uitgelopen op een rel
met Ruppert en de christelijke bonden.
Nu ja, een paar supporters werden socialist
en scholden op de scholen met de bijbel.
Een geestelijk reveil? Geen sprake van, slechts twist
om d'antithese, alleen maar Barthiaanse heibel!*

*Ja wel, meneer, Karl Barth is eigenlijk een stumperd,
wanneer u hem eens plaatst naast Bilderdijk!
Door Kuyper wordt hij glandsrijk weggebumperd,
er zit geen leven in, hij is een theologisch lijk.
Wij kunnen hem misschien het best begraven*

*op 't kerkhof van de Vrije Universiteit.
Dan gaan de Barthianen aan het draven.
Wat zielig resultaat, zij zijn hun meester kwijt.*

*Ja wel, meneer, u hebt het goed begrepen:
Karl Barth is een geleerde, maar heeft geen talent.
Alleen de high-church weet met hem te dwepen.
Een kunstenaar? Welnee, meneer, zelfs niet latent!
De hersens, waarin Barth's gedachten blijven hangen,
zijn hersens van wat synodale leiders, maar ze zijn heel klein.
Het volk der doleantie, dat laat zich door Barth niet vangen.
dat wil niet zwemmen in het water van de Rijn.*

*Ja wel, meneer, de firma Barth, zij heeft haar tijd gehad,
u hebt de puntjes op de i gezet!
De man van Bazel bazelt en hij kletst maar wat.
Breng nu het volk van God maar vroeg naar bed.
Ja wel, meneer, Karl Barth behoort al weer tot het verleden
net als die and're Karl, Karl Marx van Trier.
God zij geloofd, verhoord zijn uw gebeden!
En schrijft u maar van week tot week in Elsevier!*

In 1926 kwam Barth voor het eerst naar Nederland, om op het congres van het Continentale Verband voor Inwendige Zending over de kerk en de cultuur te spreken. Zijn coreferent was de gereformeerde Dr. B. Wielinga. Deze begon zijn lezing met enkele vriendelijke en hoffelijke woorden in de richting van Barth: de theologie van Barth was vanuit Zwitserland als een onweer over Nederland heengetrokken... Nadat Barth de lezing van Dr. Wielinga had gehoord, zei hij tot ons, dat de bliksem bij Dr. Wielinga in elk geval niet was ingeslagen. Dr. Wielinga, die een beminnelijk man was, gaf Barth zijn zeer luxueus uitgegeven *De bijbel als boek van schoonheid* ten geschenke. Of Barth het boek gelezen heeft, weet ik niet. Wel weet ik, dat de poort genaamd de schone niet bepaald de poort is, door welke Barth de toegang tot de bijbel gevonden heeft.

De organisatoren van het congres hadden voor Barth een heel program opgesteld. Hij moest alle mogelijke christelijke inrichtingen bezoeken. Hij had er niet veel zin in. Hij bekeek het program nog al sceptisch en zei tot ons: 'ich möchte so gerne ins Kino gehen'! Wij hebben het program het program gelaten en zijn met hem naar Tuschinski, het Rijksmuseum en Zandvoort geweest. Bij de kanonnen van Michiel de Ruyter in het Rijksmuseum was hij niet weg te slaan.

Jopie Eykman bracht op een middag in de Wanningsstraat, waar toen nog de A.M.V.J zat, een klein getal theologen bij elkaar voor een meer persoonlijk gesprek met Barth. Prof. Th. L. Haitjema en Prof. A.H. de Hartog waren er. Ook Ds Noordmans, Ds Miskotte en Ds Tromp. Wat ben ik dankbaar, dat ik die samenspreking heb mogen meemaken. De discussies met Prof. Haitjema en Prof. De Hartog verliepen wat moeilijk. Die met De Hartog was bepaald pijnlijk. De Hartog was een uitzonderlijk begaafd man, maar doordat hij filosofie en theologie nog al door elkaar klutste, was hij zowel een slecht filosoof als een slecht theoloog. En het was op de duur moeilijk te verdragen, dat De Hartog altijd zijn uitgangspunt zocht in zijn bekering en bekeringsgeschiedenis. De Hartog zei, dat hij grote waardering voor Barth had, maar wat Barth bedoelde was toch eigenlijk in zijn werk - het werk van De Hartog - al opgenomen in wijder verband en zo zelfs beter tot zijn recht gekomen. En weer vertelde De Hartog zijn bekeringsgeschiedenis. Het woordje ik werd daarbij vele malen met nadruk uitgesproken, hetgeen in bekeringsgeschiedenissen in de regel het geval is. Barth luisterde met aandacht. Toen De Hartog uitgesproken was, reageerde hij: 'ich verstehe, ja, ja... ich und ich und ich...' Waarop De Hartog verontwaardigd, met de vinger naar de hemel wijzend, uitriep: 'nein, Du, Du, Du allein...' En toen Barth: 'ja, ich verstehe, ja, Du, Du, aber erst ich und ich und ich...' Het was heel pijnlijk. Noordmans stelde vragen. Twee groten in het rijk der theologie voerden die middag een gesprek met elkaar. Wij kleinen zaten met eerbied en verwondering te luisteren. In 1935 kwam Barth voor de tweede maal naar Nederland. Begin 1935 kreeg Barth als hoogleraar te Bonn ontslag vanwege zijn weigering de eed van trouw op de Führer zonder voorbehoud af te leggen. Bij enkelen kwam toen het plan op, hem een kerkelijke leerstoel

Mosterdveenkamp. Geheel rechts: in witte trui Jaap Burger (Mr J.A.W. Burger, de man van de PvdA). Naast hem: Jan Buskes (Ds J.J. Buskes), Nico Stufkens (de bekende), Tinus Slotemaker (Dr M.C. Slotemaker de Bruïne). Achter Jaap Burger: Theo Vriezen (De Oud-Testamenticus Prof. Dr Th. C. Vriezen van Utrecht). Achter Stufkens: Piet Poëet (Prof. Dr J.P. Minderaa van Leiden). Nummer drie op de achterste rij, van links af, is Conny Patijn (Mr Dr C.L. Patijn, het Tweede-Kamer-lid voor de PvdA)

Een interview in het jongenskamp. De veldprediker (Ds J.J. Buskes) interviewt de kampcommandant (Prof. Dr J.P. Minderaa)

Op oen NCSV-conferentic. Van rechts naar links: Nico Stufkens, Prof. Dr J.R. Slotemaker de Bruïne, Ds D. Tromp, Ds J.J. Buskes

Karl Barth discussiërend op een duitse theologenconferentie

in Utrecht aan te bieden. De Synode heeft dat plan echter naast zich neergelegd. Barth gaf bovendien aan Zwitserland de voorkeur. Men heeft hem toen wel verzocht in Utrecht een serie colleges te geven. Barth had acht middagen beschikbaar en zo gaf hij in februari en maart 1935 zestien colleges te Utrecht over de hoofdproblemen der dogmatiek, uiteengezet in aansluiting aan de Apostolische Geloofsbelijdenis. Op 8 februari werd het eerste college in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen gegeven. Acht keer kwam Barth 's morgens met de trein uit Bonn, gaf 's middags college en reisde in de vooravond weer met de trein naar Bonn terug. Toen heel het Apostolicum behandeld was, is Barth nog één keer uit Bonn overgekomen, om op 5 en 6 april vragen te beantwoorden. De colleges verschenen in het Duits. Miskotte gaf een prachtige vertaling met een overvloed van zeer waardevolle aantekeningen, een boek, dat op de Nederlandse theologen en op het kerkelijke leven in Nederland niet nagelaten heeft invloed te oefenen.

Het waren geweldige middagen, die voor vele jonge theologen beslissend zijn geweest. Elke Vrijdag trok ik van Amsterdam naar Utrecht, om de meester te horen.

Prof. Grosheide heeft naar aanleiding van Barth's *De Apostolische Geloofsbelijdenis* nog weer eens gezegd, dat Barth met al zijn pleiten voor een objectieve theologie het Woord Gods volkomen subjectief maakt: 'Zoo komen wij in de ethische lijn en kunnen bovendien Schriftkritiek en Barthianisme rustig samengaan... Deze theoloog kan onze man niet zijn... Heel de verklaring der heilsfeiten herinnert in haar methode telkens weer aan die van één van Barth's grootste tegenstanders, Prof. Dr. A.H. de Hartog'. De laatste beschuldiging was er even naast als die, welke Prof. Kohnstamm in de twintiger jaren tegen Barth inbracht: 'modern agnosticisme'.

In 1939, kort voor het uitbreken van de oorlog, kwam Barth voor de derde maal naar Nederland. Hij sprak voor de theologische faculteiten van Utrecht, Amsterdam, Groningen en Leiden over de souvereiniteit van het Woord Gods en de beslissing van het geloof. Bij dat derde bezoek hebben twee gebeurtenissen nog al wat stof doen opwaaien.

In Utrecht werd aan Barth een vraag over de kinderdoop gesteld. Het antwoord van Barth was een tegenvraag: hoe meent gij eigenlijk de

kinderdoop te kunnen funderen? Sindsdien is de vraag naar de legetimiteit van de kinderdoop en in verband daarmee die naar de legetimiteit van de volkskerk in de theologie van Barth en in de theologische discussie in ons land actueel gebleven.

Het tweede gebeuren was, dat aan Barth verboden werd over politieke vragen te spreken. Hij moest de politiek angstvallig vermijden. De autoriteiten verboden hem, in het openbaar iets over het nationaalsocialisme te zeggen. Zo was, God betere het, de situatie in Nederland vlak voor de tweede wereldoorlog. De grote theoloog Karl Barth, de felle bestrijder van de Duitse Christenen, de leider van de Belijdende Kerk, mocht in Nederland geen woord zeggen over het nationaalsocialisme. Zo bang waren de autoriteiten voor Hitler. Barth wilde geen enkele garantie geven. Wel zou het beantwoorden van vragen in besloten vergadering plaats vinden. Het ging overal goed. In Amsterdam wilde de politie echter de vragen, die gesteld zouden worden, tevoren bekijken. Dat gebeurde en de samenkomst werd verboden. In de A.M.V.J. op het Leidse Bosje werd toen buiten de politie om een besloten vergadering gehouden. Prof. P. Scholten, Ds O. Noordmans, Mr. P.S. Gerbrandy en J. Rozemond stelden belangrijke vragen, o.a. over het parool van Groen van Prinsterer 'Daar staat geschreven en daar is geschied', over de leiding van God in de geschiedenis, over de christelijke politiek en de antithese, over het gebod Gods in de politiek, over de weerklink van Gods Woord in de 'Hohlraum'. Het was bij die gelegenheid dat Ds K.H. Kroon een beste beurt bij Karl Barth maakte.

Een Tweede Kamerlid (S.D.A.P.) heeft naar aanleiding van het verbod der Amsterdamse politie aan de minister van justitie vragen gesteld, maar de minister hield zich op de vlakte. De houding van de regering was even erbarmelijk als die van de politie.

De A.R. Standaard was zo vriendelijk, om naar aanleiding van de lezing, die Barth in de vier genoemde universiteiten hield, te schrijven: 'In het spreken van deze zeker buitengewone man treft steeds het onvaste... zoo blijkt ook thans weer, dat het werk van Dr. Karl Barth in de grond der zaak niets anders is dan een ontwapening van elke strijdkracht, die thans nog weerstand kan bieden'.

Voor de vierde maal kwam Barth in 1948 naar Nederland om de grote

conferentie van de Wereldraad van Kerken bij te wonen. Hij was uitgenodigd voor één van de hoofdreferaten. Hij sprak in de volle zaal van het Concertgebouw. Ook koningin Juliana, toen nog prinses-regentes, kwam naar Barth luisteren. Barth hield toen zijn door velen met instemming en door niet minder velen met ontstemming aangehoorde referaat *De wanorde in deze wereld en het heilsplan van God*. Hij begon met de vraag, of het niet beter zou zijn met Gods heilsplan te beginnen, om pas daarna de wanorde dezer wereld aan de orde te stellen, en betoogde verder, dat wij voortdurend voor ogen moeten houden, dat Gods heilsplan werkelijk Gods heilsplan is en niet het een of ander christelijk Marshallplan, dat door ons moet worden uitgevoerd, alsof God dood is. Hij betreurde het niet dat de Roomse en de Russische Kerken niet aanwezig waren. Zij willen de beweging van de kerkelijkheid vandaan naar Jezus Christus toe niet meemaken.

Over de hulp en de steun, die we van Barth in de bezettingstijd hebben ontvangen, hoop ik verderop iets te vertellen. In dit overzicht was het mij te doen om de persoonlijke contacten van de grote theoloog van Bazel met Nederland. Die contacten zijn voor de invloed van Barth's theologie op de Nederlandse kerkelijke en politieke verhoudingen van grote betekenis geweest. Er is van hem op velen bij al die bezoeken een stimulerende kracht uitgegaan.

Het is dan ook niet vreemd, dat de Synode der Hervormde Kerk Karl Barth op enkele van zijn verjaardagen een hartelijke gelukwens zond. Met Prof. A.J. Bronkhorst ben ik dankbaar, dat de leiding van onze kerk, die zo ontzaggelijk veel aan Barth te danken heeft, daaraan bij tijd en wijle op passende wijze uitdrukking heeft gegeven.

Wat mij persoonlijk betreft, ik kan mij mijn leven niet indenken zonder Barth. Hij heeft mij, om de titel van zijn eerste opstel in *Zwischen den Zeiten* te gebruiken, de nood en de belofte der christelijke prediking doen verstaan. Hij heeft mij geleerd het evangelie van Jezus Christus te prediken in de twintigste eeuw en hij leert het mij, in vallen en opstaan, nog van week tot week.

Barend Schuurman

Barend Schuurman was tien jaar ouder dan ik. Hij was dan ook al in 1909 als theologisch student aan de Vrije Universiteit te Amsterdam ingeschreven. Ik kwam aan in 1917. Barend heeft echter lang over zijn studie gedaan. De oorzaken waren zijn zwakke gezondheid en zijn innerlijke strijd. Hij kwam uit een gereformeerd gezin, was de zoon van een bekende en voortreffelijke gereformeerde dominee, maar aan de V.U. had hij het moeilijk. In de N.C.S.V. voelde hij zich veel beter thuis.

Prof. Kraemer spreekt in zijn opstel over de persoon en het werk van Barend Schuurman over de spanningen in diens leven en noemt als de krachtvelden, waarbinnen en waartussen deze zijn weg moest zoeken: het ouderlijk huis - een pracht echt gereformeerd gezin - de Gereformeerde Kerken, de V.U., de N.C.S.V. en de bewegingen des geestes gedurende de eerste wereldoorlog. Het waren de spanningen, waarin zovelen van mijn generatie leefden, maar Barend Schuurman was een uitzonderlijke figuur, zowel door de zuiverheid en eerlijkheid van zijn geest als door de teerheid van zijn gemoed.

Op één van de congressen van de Gereformeerde Studentenbeweging hield Ds Ferwerda een referaat over geloof en kerk. Barend Schuurman stelde vragen, bescheiden en schuchter, toch heel duidelijk en beslist. Hij scheen niet helemaal zuiver in de leer te zijn en werd dan ook niet au serieux genomen. Aan zijn vragen en opmerkingen werd niet veel aandacht besteed. Ds Ferwerda drukte hem nog al in de hoek en Prof. Grosheide deed er nog een schepje boven op. Niet met kwade bedoelingen, ach neen. Voor mij was wat Barend toen zei een openbaring. Ik zat met dezelfde moeilijkheden en vragen en was diep geschokt door de wijze, waarop een gereformeerde dominee en een gereformeerde professor in de theologie Barend afmaakten en zich daarmee afmaakten van zijn geestelijke strijd. Jaren later pas ben ik tot het inzicht gekomen, dat noch Ds Ferwerda, noch Prof. Grosheide - en zij waren het groene hout - iets van Barend Schuurman in zijn aanvechting, zijn zoeken, zijn hopen begrepen hadden. Dat is het lot van velen aan de Vrije Universiteit geweest. Er zit in dit alles een zekere tragiek. Van boos opzet was geen sprake.

De zaak was alleen, dat men elkaar niet verstond. Maar het betekende wel, dat er nog al waren - tot hen behoorde Barend Schuurman - die aan de V.U. en in de Gereformeerde Kerken vereenzaamden en het opgaven met hun vragen voor de dag te komen. Zij werden immers toch niet begrepen.

Barend was nochtans met het leven van de Gereformeerde Kerken zeer wezenlijk en innig verbonden. Hij wilde zending worden en hij wilde het worden in dienst van de zending der Gereformeerde Kerken. Hij zat echter steeds meer met de vraag, of hij, zoals hij de dingen van het geloof zag, wel acceptabel voor de Gereformeerde Kerken was. Met de zendingsdeputaten heeft hij dit alles eerlijk en open besproken. Het gevolg is geweest, dat hij in 1920 besloot zich te wenden tot het Nederlandsch Zendingsgenootschap in Oegstgeest met het verzoek hem naar Java uit te zenden.

Barend Schuurman is een karakteristiek voorbeeld van één, die, afkomstig uit de Gereformeerde Kerken, deze verlaten heeft zonder dat dit betekende, dat hij zich van deze kerken en het gereformeerde leven afkeerde. Pos brak radicaal en zijn breken was een zich afkeren. Hij ging nieuwe wegen, maar gaf het oude geloof prijs. Bij Barend Schuurman lag dat anders. De band met het ouderlijk huis en de Gereformeerde Kerken was zo wezenlijk, dat er van een zich afkeren geen sprake was. Barend kwam tot de ontdekking, dat juist het oude geloof hem voortstuwde op nieuwe wegen, terwijl Pos het gevoel heeft gehad, dat dit oude geloof voor het gaan van nieuwe wegen een belemmering was. De gereformeerden waren van die nieuwe wegen afkerig en velen hebben Barend dan ook - niet minder dan Pos - als een afvallige beschouwd. Dat was hij zeer bepaald niet. Hij was alleen gekomen tot een nieuwe visie, maar vanuit het oude geloof, en tot een blijde en dankbare aanvaarding van de universele kerk. Zo werd hij uitgedreven tot het werk der zending. Hij ontdekte wijdere horizons dan hem aan de V.U. ontsloten werden. Zijn strijd met het vraagstuk van de verhouding van godsdienst en wetenschap, christendom en cultuur, was hevig. Hij had het gevoel, dat men aan de V.U. en in de Gereformeerde Kerken de nieuwe vraagstellingen ontweek. Barend moest, zoals Prof. Kraemer zegt, de wereldzee op.

Toen hij besloten had de Gereformeerde Kerken te verlaten schreef hij aan zijn Vader, van wien hij zielsveel hield, een brief:

‘Ik weet, dat ik veel van U gevraagd heb de laatste tijd en ik heb wel eens gepoogd te wegen hoe zwaar dat wel is... En toch heb ik, toen mijn besluit na lang aarzelen gevallen was, niet gearzeld dat vele van U te vragen en het maar te vragen met het geloof dat U tot nu toe steeds in mij hebt gehad. Want het is de ernst van de tijd en de volle ernst, die ik zoek te maken met mijn christelijk geloof, dat mij tot dit besluit heeft gebracht... Het was het besef van de ernst van de tijd, dat mij heeft bewogen, het besef, dat wij met niets mogen spelen, dat wij geen halfheid, traagheid, zichzelf sparen, zichzelf binnen de veilige muren houden, meer mogen dulden in ons zelf, maar dat wij geheel gereed, met open oogen, met bereide handen en geoefend hart, moeten staan voor de dienst van God... Wat heeft de ernst van de tijd dan te maken met mijn onlangs gedane stap? Dit, dat ik de wereld niet verwijten mag, de nietchristelijke wereld en de christelijke wereld-op-de-grens, dat zij zich niet buigt onder het gezag van Gods Woord, wanneer ik zelf mij zonder eenige inspanning houd aan een uitdrukking van dat Woord, die drie eeuwen geleden is opgesteld, waarom vroegere eeuwen ten bloede hebben geworsteld en op wier zwaar verworven geestelijk bezit ik me zonder strijd, in de weg van overlevering en opvoeding neerleg, dat ik de wereld vooral geen gebrek aan ernst mag verwijten, wanneer ik gereed sta haar arbeid en ernst, als ze daarvan blij wil geven, naar de mij niets kostende maatstaf van 1619 te beoordeelen. Zeker geloof ik in de oprechte bedoeling van onze Gereformeerde Kerken, als ze steeds weer herhalen terug te willen tot de Schrift, maar ik zie niet, dat zij ernst, volle ernst, met de Schrift maken; ik zie niet, dat zij van al het andere afzien; ik zie niet, dat zij het nu enkel willen wagen met Christus en Zijn Woord en Zijn Geest, dat zij de golven der onbestemdheid, der gevaarlijke onberekenbaarheid, aandurven op Zijn vast bevel; ik zie veeleer, dat ze de afgrond der Schrift eerst aandurven over de brug der belijdenis en dat zeer veel geschilpunten van onze dagen eenvoudig vastgelegd worden in formuleringen van 1619 en opgelost worden met de denkwerktuigen van 1619... Als ik deze dingen open voor U neerschrijf, dan heb ik niet de positie van een vroeger geslacht op het oog, maar de positie van

ons jonge mensen, die zonder ze te zoeken door God gebracht zijn op zulk een moeilijke tweesprong... Zoudt U mij niet kunnen toegeven dat ik, jong en met apostolaatsverlangen in mijn aderen, reeds a priori andere inzichten moet hebben dan U, die in de toekomst geen licht ziet, die Uw levensarbeid hebt liggen in de vroegere jaren en voor wie het nieuwe gauw minder waarde heeft dan het oude? En als ik dan in deze groei een grens heb overschreden, die, hoe eerbiedwaardig ook, toch maar een kerkelijke grens is, dan spreek ik nog eens voor U uit, met een vrij geweten voor God, dat ik enkel de norm van 1619 heb opzij gezet; 1619 zelf is een feit van groote betekenis, ook in mijn eigen geestelijk bewustzijn, en als schakel in het geheel van Gods leiding met Zijn Kerk zal ik daarvan nooit loskomen, maar haar norm zet ik op zij, omdat zij mij als zoodanig, als norm, tot menscheninzetting is geworden, die de voortgang, het voortgaande zich laten leiden door Gods Geest, eer veronzuivert en stoort dan steunt en mij lang en tezeer in onmondigheid heeft gehouden, om de leiding van Gods Geest voor onze tijd, voor mijn taak en mijn plaats, rechtstreeks en onvermengd te verstaan en te volgen... Daar zijn oogenblikken geweest de laatste tijd, dat ik niet alleen het moeten voelde, maar ook de blijdschap van de stap, die ik deed, te hebben mogen doen, als een voorrecht, waartoe ik werd geroepen en waarbij ik iets bijzonders voor Gods Koninkrijk mocht doen. En ik heb geen verlangen om, van menschenband ontslagen, eigen vrije weg te gaan, maar ik bid en begeer om niets te mogen wézen dan een doulos, een slaaf van Jezus Christus'.

Deze brief van Barend Schuurman aan zijn Vader is een document van grote waarde. In deze brief spreekt Barend Schuurman representatief. zijn stem is de stem van velen.

Barend Schuurman is een van onze grootste zendelingen geworden. Hij heeft gezocht naar nieuwe zendingmethoden en die ook gevonden. Hij heeft de betekenis der koloniale verhouding in haar noodlottige gevolgen voor de zending scherp gezien. Hij heeft zich onvoorwaardelijk gesteld aan de zijde van het Indonesische nationalisme. Hij heeft meer dan wie ook beseft, dat het oude geloof - het geloof in Jezus Christus als de Heer der wereld - ons voortstuwt een nieuwe ongekende toekomst tegemoet. In 1943 werd Barend gearresteerd en gevangen gezet. Hij werd het

slachtoffer van de Kem Pe Tai, de Japansche Gestapo. Hij heeft veel geleden. Zijn voeten en gezicht waren spoedig gezwollen. Hij werd beschuldigd van spionage. Barend ontkende dat. Hij werd gemarteld, maar bleef ontkennen. Hij stierf op 6 juli 1945, een maand voor het einde van de oorlog.

In 1951 werden een aantal geschriften van Barend Schuurman gepubliceerd in een bundel *Over alle bergen*. Ik noem met dankbaarheid twee opstellen: *Discipelschap en Apostolaat* en *Zonde en Genade*, die behoren tot het meest kostbare uit mijn studententijd. En van de artikelen van de vrienden noem ik het prachtige stuk van Prof. Kraemer: *Persoon en Werk*.

Het boek wordt ingeleid door een vers van M. Nijhoff, die een zwager van Barend was.

Gedenkenis

*Afgelegd is de weg
van een wieg in het westen naar een oostelijk graf,
afgelegd is de last,
de pelgrimsstaf.
Wat de mensch is verleend
aan middelen tot het verlengen van zijn dagen,
gezin en kerk en werk, -
overgedragen.
Dan, gedoopt met den Geest
door een stralende hand die het kruisteeken maakt,
de kerker open zien,
de boei geslaakt.*

Het leven van Barend Schuurman is in alle opzichten een moeilijk leven, maar het is tegelijkertijd een rijk en gezegend leven geweest.

Toen ik in 1926 mijn *De geest van Assen, gedachten over het kerkelijk conflict* publiceerde, schreef Barend, op weg naar Indonesië, mij een lange brief, waaruit ik enkele gedeelten citeer, omdat zij voor het begrijpen van onze geestelijke evolutie zo verhelderend zijn:

‘Onder het lezen vond ik telkens hetzelfde accent bij je, dat ik van 1912-

1920 liet horen. Hetzelfde gezichtspunt en dezelfde kritiek... Vanaf het begin van mijn studententijd af vond ik in de crisis van de Gereformeerde Kerken de crisis van het Christendom als geheel. Ik wierp al mijn krachten op deze tweede. Ik verloor zo wel eens iets van het Gereformeerd reliëf in mijn woorden en er zijn maar weinig mensen, die kunnen luisteren naar iemands gedachte en bedoeling dwars door de woorden heen. De meeste mensen zijn niet tevreden voor ze van iemand hun eigen woorden hooren. En omdat ik toenemend merkte dat ik het Gereformeerd spraakgebruik kwijt raakte, begreep ik niet veel voor de oplossing van de Gereformeerde crisis te kunnen doen. Heel noodig was dat ook niet, want God had mij reeds aan de zending gebonden. De oplossing van de crisis, waarin het Christendom zich bevindt, ontdekte ik in de zending.

Het deed mij daarom zooveel vreugde, dat jij in je brochure oproept tot het aannemen van de zendingshouding. Hier liggen goddelijke perspectieven. Hier leert men absoluut te staan in gehoorzaamheid aan God en tegelijk de wereld te omvatten in universeele liefde. Eigenlijk omvat God de wereld en wij mogen meegaan in de processie der discipelen van Jezus Christus.

Maar dan moet het ook worden zending 100 procent. Niet afleiding van de crisisvragen van het Christendom in verbreding van belangstelling. Maar de crisis der kerk verlaten om met de crisis der wereld zich solidair te maken en dan te ontdekken dat met deze daad de eerste is opgelost ook. De Gereformeerde Kerk heeft van den beginne aan de crisis van het Christendom door de kerk willen oplossen. Bij velen was dat bewust noch bedoeld, maar op de duur bleek het toch de heerschende tendens. Zet een geslaagde kerk in de wereld en je bent er! Als jongen reeds trof het mij, hoe weinig de Gereformeerde Kerk deed voor Nederland als geheel. En de zending der Gereformeerden is geen eigenlijke zending. Het is (ik heb de methode op het oog, niet de arbeiders, die meestal beter zijn) niet begonnen om de redding van het Javaansche volk, maar om de propageering der Gereformeerde Kerk op Java. Nu staat dit voor mij vast, dat een kerk, die niet worstelen en in nood komen wil om de redding van de wereld, zelf noodwendig in nood komen moet. Zoo gaat het nu met de Gereformeerde Kerken en ik verwacht een veel

grootere nood nog. Discipelen die geen apostelen willen worden, worden weer uit het discipelschap uitgedreven.

Jeruzalem - Barend Schuurman bedoelt de grote zendingsconferentie, die te Jeruzalem kort tevoren gehouden was en die hij meemaakte - stond open voor de nood der geheele wereld. We ontmoetten er God en we ontmoetten er het worstelend zwoegen om het leven in de geheele wereld. Alles in alle landen trok de conferentie zich aan. Zie je, dat is de kerk. Voorzooveel gij dit de minste mijner broeders hebt gedaan voorzooveel hebt gij dit Mij gedaan! Daarom moet de zendingsbeweging van de tegenwoordige tijd onze groote vreugde en dankbaarheid inspireren. En we moeten ieder op zijn baan er ons juichend inwerpen. Ik raad je aan, Buskes, om goed kennis te nemen van wat er over Jeruzalem wordt gepubliceerd. Want het zal ook jullie in je jonge organisatie - Barend bedoelt het Hersteld Verband - kunnen sterken. In de verte werk ik met jou samen. En ik denk aan jullie ook in mijn gebed. God zegene jullie allen'.

Deze brief van Barend, gedateerd 12 mei 1926, heeft mij in dat voor mij zo moeilijke jaar zeer geholpen.

Barend is mij ook nog in ander opzicht tot zegen geweest.

Voor zijn geestelijke vorming heeft Barend vooral veel te danken gehad aan de geschriften van Vinet en die van de oude en jonge Blumhardt. Het was Dr. H.J. Gerretsen, de uitzonderlijke prediker en theoloog, die hem met de beide Blumhardts in aanraking bracht. In het kamp te Tjimahi - dit kamp betekende: honger, slagen, zware corveeën en snel stijgende sterfte - liep Barend vaak met zijn Bijbel en zijn Blumhardt onder de arm.

Barend is het geweest, die mij op de door Friedrich Zündel geschreven biographie van de oude Blumhardt opmerkzaam maakte, zoals hij zo talloos velen deze biographie heeft aangeprezen. Dat heeft wat in mijn leven betekend: ik werd van de kerk voortgestuwd naar het Koninkrijk. Er openden zich nieuwe perspectieven.

De beide Blumhardts

Zündels biographie van de oude Blumhardt las ik voordat de *Römerbrief* van Barth in Holland kwam.

Het merkwaardige is, dat dit boek, na een aantal jaren in het vergeetboek te zijn geraakt - zowel in Duitsland als in Nederland - opnieuw ontdekt werd. De eerste druk verscheen in Duitsland vrij spoedig na de dood van Blumhardt in 1880. Kort na elkaar verschenen vijf drukken. Pas in 1919 verscheen een nieuwe uitgave. In ons land is in de vorige eeuw een vertaling van de tweede druk verschenen van de hand van Ds Adama van Scheltema. Maar ook in ons land raakte Blumhardt in het vergeetboek. Men kan ook niet zeggen, dat de uitgaven in de vorige eeuw werkelijk invloed hebben gehad. Ik heb, hoewel ik er een onderzoek naar heb ingesteld, nooit kunnen ontdekken, dat Blumhardt op figuren in de vorige eeuw invloed heeft geoeffend.

Na 1919 is de belangstelling voor de beide Blumhardts meer en meer toegenomen. Lejeune heeft eerst in vier delen het werk van de zoon en Otto Bruder heeft daarna in drie delen het werk van de vader gepubliceerd. Dr. H.J. Gerretsen heeft contact met Bad Boll gehad. Daar zette de jonge Blumhardt op zijn wijze het werk van zijn vader, in Möttlingen begonnen, voort. Gerretsen is ook in Bad Boll geweest en schreef over dat bezoek in de *Nederlandsche Kerkbode*. Het was Barend Schuurman, door Gerretsen met de beide Blumhardts in aanraking gekomen, die Zündels biografie in de kring van de N.C.S.V. bracht.

Die biografie heeft voor velen enorm veel betekend.

De eschatologie kwam binnen onze gezichtskring, maar geheel anders dan bijvoorbeeld in de Zoeklichtbeweging van Johannes de Heer, hoeveel waardering ik voor deze bijzondere man heb: niet piëtistisch, maar voluit bijbels. Het Koninkrijk Gods vroeg de aandacht. Bij het piëtisme vormen Jezus en het onbekeerde hart van de mens een tegenstelling. Bij Blumhardt verschuift deze tegenstelling. Het wordt: Jezus en de zeer reële macht der duisternis. In die tegenstelling is de mens met zijn hele leven betrokken. Een tweede verschil: het piëtisme kent de bekommernis om de ziel, maar het lichaam blijft buiten beschouwing. De ziel heeft

een belofte, het lichaam niet. Bij Blumhardt wordt de macht der zondevergeving concreet en reëel in lichamelijke genezing. Zo werd Blumhardt de theoloog der verwachting. De eerste komst van Jezus Christus richtte zijn aandacht op de tweede komst. Zo kwam zijn leven en dat van de gehele wereld te staan in het licht van de belofte, dat Jezus 'Sieger' is. Blumhardt bleef de aarde trouw en zag uit naar de nieuwe aarde. Nog beter kan men zeggen, dat hij, omdat hij uitzag naar de nieuwe aarde, de aarde trouw bleef.

De jonge Blumhardt heeft zijn werk voortgezet door de prediking van het komende Koninkrijk tot allen te doen uitgaan. Zo kreeg zij, meer nog dan bij de oude Blumhardt, een universele strekking. Predikte de vader: Jezus is Overwinnaar, de zoon getuigde: Gij, mensen behoort God toe! Deze prediking heeft de jonge Blumhardt geïllustreerd door toe te treden tot de socialistische arbeidersbeweging in Duitsland - in die tijd nog geheel Marxistisch georiënteerd - en door zelfs haar vertegenwoordiger in de Wurtembergsche Landdag te worden. Het schrijven, dat Blumhardt in november 1899 aan zijn vrienden richtte, nadat hij zijn keuze voor het socialisme had gedaan, is een historisch document. Het kostte hem zijn ambt. Het koninklijk consistorie stelde hem de eis de rang en de titel van predikant der Wurtembergsche Landskerk op te geven. De invloed van de Blumhardts in onze eeuw is veel en veel groter dan de meesten vermoeden. Ik hoop nog altijd op een dissertatie, waarin niet alleen het leven en het werk van beiden beschreven, maar waarin ook en vooral hun invloed in alle mogelijke richtingen uiteengezet wordt. De invloed van beiden tesamen. Ze zijn immers niet te scheiden. Door de zoon is het werk van de vader ervoor bewaard gebleven toch tenslotte in het traditionele piëtisme terecht te komen en door de vader is het werk van de zoon ervoor bewaard geworden toch tenslotte te eindigen in een religieus idealisme, waarbij de kern van de bijbelse boodschap verloren is gegaan.

Er loopt een directe lijn van de beide Blumhardts naar de dialectische theologie. Barth en E. Thurneysen hebben veel aan hen te danken.

In 1919 verscheen de eerste prekenbundel van Barth en Thurneysen: *Suchet Gott, so werdet ihr leben*. Behalve twaalf preken bevatte de bundel een lezing van Barth. Omdat deze in 1924 in Barth's *Das Wort Gottes*

und die Theologie werd opgenomen werd zij in de tweede druk van de prekenbundel vervangen door een lezing over de kerk en een boekbespreking over de *Hausandachten* van de jonge Blumhardt: *Auf das Reich Gottes warten*. Die boekbespreking dateert van 1916. In de voorrede op de prekenbundel van 1928 zeggen Barth en Thurneysen van deze bespreking, dat zij de nauwe band van het begin van hun werk met de persoon en het werk van de jonge Blumhardt demonstreren. Blumhardt, die deze bespreking nog gelezen heeft, was er zeer dankbaar voor en stemde geheel in met Barth's beschouwing over zijn boodschap. De boekbespreking was namelijk van de hand van Barth.

Toen de jonge Blumhardt stierf, schreef Barth in 1919 een in memoriam *Vergangenheit und Zukunft*.

Toen in 1927 het eerste deel van Barth's dogmatiek verscheen - het was toen nog *Die Christliche Dogmatik* - noemde Barth de namen van enkele mannen, bij wie hij zich theologisch min of meer thuis voelde. Tot die namen behoorden die van de beide Blumhardts. In dat eerste deel maakt hij ergens een onderscheid tussen een methodische bezinning op het Woord Gods, de dogmatiek, de dogmatische wetenschap, en de onmethodische en chaotische bezinning. De laatste is volgens Barth heel vaak oneindig veel vruchtbaarder geweest. Ze is 'irreguläre Dogmatik'. Als voorbeelden hiervan noemt Barth de Blumhardts en Hermann Kutter. Thurneysen heeft in zijn *Sozialismus und Christentum*, een voordracht van 1922, in *Zwischen den Zeiten* van 1923 gepubliceerd, die ons in ons zoeken en vinden van de toegang tot het socialisme, van de kerk en het evangelie uit, een heel stuk verder heeft gebracht, laten zien, hoe de kerk ten opzichte van de socialistische beweging volkomen tekort is geschoten. Zij kwam niet tot 'Busze'. Zij verstond Gods roepstem niet. Slechts enkelen hebben het 'Gebot der Stunde' gehoord en vervuld. Thurneysen noemt de jonge Blumhardt en Kutter. Wat deze twee bedoelden was niet 'Politisierung der Kirche vom Sozialismus aus', ook niet 'Idealisierung des Sozialismus von Christentum aus', maar de bekering der kerk: het luisteren naar het levende Woord van God, dat wacht op oren, die willen horen. Blumhardt en Kutter werden als vijanden van de kerk genegeerd of overschreeuwd. Nu pas begint men te zien, dat juist zij 'ein Ehrenzeichen des Christentums' waren en zijn.

In 1926 verschijnt *Christoph Blumhardt*, het prachtige boekje van Thurneysen, een inleiding zowel op het werk van de oude als op dat van de jonge Blumhardt, al is het Thurneysen vooral om de jonge te doen.

In Barth's *Der Protestantismus im 19. Jahrhundert* (1947) is hoofdstuk 28 aan de oude Blumhardt gewijd, een buitengewoon instructief opstel. Barth laat zien dat Blumhardt een hele serie vragen aan de orde stelt, die de grenzen zowel van de liberale als van de piëtistische theologie doorbreken: de vraag naar de theodicé, de vraag naar de universaliteit van de openbaring en het geloof, de vraag naar de praktische betekenis van de Nieuw-Testamentische wonderen, de vraag naar de eenheid van ziel en lichaam, de vraag naar de reële macht der verzoening, de vraag naar de betekenis en de tegenwoordigheid van de Heilige Geest, de vraag naar de realiteit van de christelijke hoop. 'Der Augenblick musste kommen und er ist gekommen, der die Einsicht brachte, das hier Entscheidendes zu lernen war, gerade für die akademische Theologie'.

Behalve de dialectische theologen is ook een man als Leonhard Ragaz, de leider van de Zwitserse religieus-socialen, zeer sterk door de beide Blumhardts beïnvloed. Ragaz is zijn gehele leven bedreigd door wat Thurneysen noemt een 'Idealisierung des Sozialismus vom Christentum aus'. Soms is hij in zijn uitlatingen zeer bepaald religieus-humanist. Het zou echter onbillijk zijn hem zonder meer als zodanig te kwalificeren. Te groot is de invloed van de beide Blumhardts op hem geweest. Barth en Thurneysen, die zelf in hun jonge jaren in de beweging van Thurneysen zaten, hebben met hem gebroken. Er zijn felle woorden tussen hen gevallen. Barth vooral was soms geweldig scherp en Ragaz, die moeilijk tegenspraak verdragen kon, was verbitterd. In de latere jaren kwam er meer toenadering en wederzijds begrip. Ik zou willen spreken over 'feindliche Brüder'. Tenslotte hadden ze samen Blumhardt tot vader. Ragaz heeft heel wat opstellen in zijn *Neue Wege* aan de Blumhardts gewijd. Een samenvatting gaf hij in zijn nog altijd waardevol boek *Der Kampf um das Reich Gottes bei Blumhardt, Vater und Sohn und weiter*.

Ik zou ook nog kunnen spreken van de invloed van de Blumhardts op Müller van Elmau en Heinrich Lhotzky. Ik doe dat echter niet, omdat zij naar mijn overtuiging geen legetieme vertegenwoordigers van de Blumhardts zijn, evenmin als de Möttlingers van later tijd dat waren. Wilma,

de christelijke schrijfster, heeft wel getracht een historisch verband tussen Vader Stanger en de oude Blumhardt te construeren, die poging moet echter als mislukt beschouwd worden.

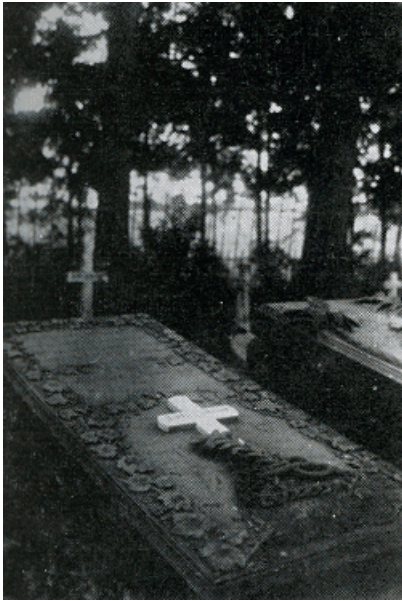
Zelf heb ik jaren lang de invloed van de beide Blumhardts ondergaan. In het Hersteld Verband, heb ik in gemeentevergaderingen, over hen gesproken. Op een zomerconferentie van de N.C.S.V. hield ik een lezing over hun werk. Van de oude Blumhardt heb ik een korte biographie geschreven en in de Libellenserie van Bosch en Keuning schreef ik een libel over de strijd van beiden in dienst van het Godsrijk. De Blumhardts hebben mij doen verstaan wat de verwachting van het Godsrijk inhoudt, zowel in betrekking tot het kerkelijke als het politieke en sociale leven. De jonge Blumhardt heeft mij voortgestuwd van de christelijke politiek en het christelijk solidarisme naar een besliste keuze voor het socialisme. In het Hersteld Verband was de invloed van de Blumhardts zowel op de jongere predikanten als op de gemeenten groot. Wat de gemeenten betreft, in de liederenbundel van het Hersteld Verband werd een aantal liederen van de Blumhardts opgenomen, in de voortreffelijke vertaling van Ds E.L. Smelik, de latere Prof. Smelik. Het is wel zeer te betreuren, dat geen van deze liederen in de nieuwe bundel van de Hervormde Kerk werd opgenomen. De Koninkrijk-Gods-liederen in deze bundel halen niet bij die van de beide Blumhardts. Toen ik indertijd Prof. G. van der Leeuw daarover schreef, antwoordde hij mij, dat hij zich diep schaamde te moeten erkennen, dat de commissie, die deze bundel samenstelde, de Blumhardts eenvoudig vergeten had. Juist in het kerklied zouden de Blumhardts hun zegenrijke invloed hebben kunnen voortzetten. In het Hersteld Verband zongen wij hun liederen graag en van harte. Ik geef als voorbeeld het lied, dat ik de gemeente honderden keren heb laten zingen:

*Toch overwint eens de genade!
Eens overwint de dag de nacht.
Dan onderwerpt de Heer het kwade.
Dan is de strijd des doods volbracht.
De wereld treedt, in 's Vaders licht,
verheerlijkt voor zijn aangezicht.*

*O welk een vreugde zal het wezen,
als ieder volk den Vader vindt,
uit aard' en hemel opgerezen,
het nieuwe lofgezag begint;
als ieder voor den Heer zich buigt
en aller stem Gods lof getuigt.*

Dominee op Texel

In 1924 werd ik bevestigd in het ambt. In de Gereformeerde Kerk van Oosterend op Texel. Toen nog een uithoek van Nederland. Geen waterleiding, maar een pomp, geen gas, maar olielampen, geen w.c., maar een emmer, die om de drie dagen geleegeerd moest worden. De gemeente was typisch Noord-Hollands. Op de Texelsche krant stonden in de kop de woorden ‘Wij huldigen het goede!’ Dat deden op Texel de vrijzinnigen op vrijzinnige en de orthodoxen op orthodoxe wijze. Oosterend, waar de meeste orthodoxen woonden, noemden ze op Texel: Jeruzalem. Van 1924 tot 1926 heb ik geprobeerd op Texel het evangelie van Jezus Christus en het komende Koninkrijk te prediken, gedachtig aan wat in *Harten van goud* van Ian Maclaren een moeder op haar sterfbed zegt tot haar zoon, die dominee wil worden: ‘Als God je roept tot de bediening van het Woord, dan moet je niet weigeren en de eerste dag, dat je zult preken in je eigen kerk, spreek dan een goed woord van Jezus Christus’. Mijn Vader en Moeder hadden mij niet anders geleerd. Bavinck en Barth hadden er een nieuwe glans aan gegeven. De Blumhardts hadden het geloof in Jezus Christus en dat in het komende Koninkrijk voor goed in mijn bewustzijn aan elkaar verbonden. Barend Schuurman en Kraemer hadden mij ervan overtuigd, dat prediking van het evangelie zendingsprediking heeft te zijn. Zo zocht ik al predikende mijn weg tussen enerzijds een ziekelijk piëtisme en ongezonder kerkisme en anderzijds een veridealiserende, vermoraliserende en verhumaniserende van het evangelie met als laatste consequentie het inzicht van de filosoof Heymans, dat het

Het graf van Vader Blumhardt in Bad Boll. Op het kruis staan de woorden: Siehe, Er kommt! Mijn vader

Bodegraven 22 Mei 1926
Welaerwaards Hoera
Der wereld zegt met de Gaelkerken de tyd is onher-
roepelyk voorby om nog aan een Scheppingsverhaal te
gelooven zoud het in dat oude-boek geschreven staat
En de Gereformeerden zeggen het doet ons geen kwaad
wanneer ons wat kwade blaed afgetapt wordt
Enaar het woord des Heeren zegt
God laat zich niet bespotten
Wie God verlaat heeft smart op smart te vreesen
En nu moet ds Buskes met maar eens op-letten
wat er te wachten staat voor die spottende versjesmakers
van Overtoom arme ds Buskes nog geen 24 jaar
J. Hollander

Zulke epistels ontvingen wij in de kerkstrijd van 1926

■ **Comité voor Winterlezingen** ■
Secretariaat: Overtoom 492²

OPENBAAR DEBAT

TUSSCHEN
Ds. J. J. BUSKES Jr.
en
KO BEUZEMAKER

Onderwerp:
CHRISTUS
of LENIN

te houden in het
CONCERTGEBOUW
VRIJDAG 26 OCT. 1934
8 uur precies

Propagandabiljet voor het debat met Beuzemaker, de voorzitter van de CPN (1934)

Koninkrijk Gods, als het op aarde komt, geheel en al het werk van mensen zal zijn.

Ik behoor niet tot de verbi divini ministri, die bij hun vijf en twintigjarig ambtsjubileum zeggen, dat zij zich schamen voor hun preken van de eerste jaren, hetgeen in feite betekent, dat zij zich niet schamen voor hun preken van later tijd. Voor god zal ons preekwerk wel van het begin tot het einde een povere geschiedenis zijn, al geloof ik, dat Hij, ook wat onze preken betreft, milder in zijn oordeel is dan de gemeente in het hare. Tegenover de mensen weiger ik mij voor mijn preken te schamen. Ik heb er vooral de eerste jaren op gezwoegd en gezweet, al maakte ik mijn preken niet alleen met vrezen en beven, maar ook met vreugde en dankbaarheid. Het is echter wat om, als je nog maar vier en twintig bent, twee maal per zondag te moeten preken. Nog een jaar te voren bad een ouderling, die mij in de kerkeraadskamer van Benschop voor de dienst vrij sceptisch had opgenomen: 'Here, Gij hebt ons van morgen een jongske gestuurd!' 't Jongske heeft het gewaagd omdat God het met het jongske waagde.

Heel vaak las ik die eerste jaren in *Gösta Berling* van Selma Lagerlöf. Gösta Berling de dronken dominee, die afgezet wordt en voor het laatst op de preekstoel staat. De bisschop zit in de kerk. Toen kwam de gedachte bij hem op, dat het voor het laatst was, dat het hem vergund zou zijn, op de preekstoel te staan en Gods eer te verkondigen. Gösta Berling vergat de brandewijn en de Bisschop. Het kwam hem voor, dat de kerk met alle kerkgangers diep wegzonk en dat het dak van de kerk genomen werd en hij in de hemel kon zien. Hij stond alleen op de preekstoel. Zijn ziel kreeg vleugels. Zijn stem werd sterk en geweldig en hij verkondigde Gods eer. Het werd hem duidelijk, dat dit het hoogste op aarde is en dat niemand in glans en heerlijkheid hem nabij kwam, die daar stond en Gods eer verkondigde. Toen het dak weer op de kerk zat en de toehoorders weer waren opgekomen uit de diepte, boog Gösta Berling zich neer en schreide, want hij dacht, dat het leven hem zijn beste ogenblikken had geschonken en dat die nu voorbij waren.

Preken is Gods eer verkondigen, niet het minst door Gods grondeloze liefde te verkondigen, want wij prediken een God, die niet ander de mensen God wil zijn, de God van Abraham, Isaac en Jacob, de God van

Jan en alleman. Gij mensen, gij behoort God toe! Tegelijkertijd is de preekstoel de meest gevaarlijke plaats ter wereld. Wie zal een mens, staande op de preekstoel om Gods eer te verkondigen, ervoor bewaren, met de bijbel te knoeien en zijn eigen eer te zoeken? Dr. H.J. Gerretsen zei eens: ‘De preekstoel verderft ons, ik moet mij zelf vergeten hier op deze plaats, waar alles dringt mijzelf te zoeken en aan mij zelf te denken!’

Behalve dat begin van Gösta Berling las ik die eerste jaren op Texel vaak *Het Gebed van de Harpspeler* van A. Roland Holst:

*Ik vraag geen oogst; ik heb geen schuren,
ik sta in uwen dienst zonder bezit.
Maar ik ben rijk in dit:
dat ik de ploeg van uw woord mag besturen,
en dat gij mij hebt toegewezen
dit afgelegen land en deze
hooge landauwen, waar - als in het uur
der schafte bij de paarden van mijn wil
ik leun vermoeid en stil -
de zee mij zichtbaar is zoover ik tuur...
Ik zal de halmen niet meer zien
noch binden ooit de volle schoven,
maar doe mij in de oogst gelooven
waarvoor ik dien...
Geen aanhang, want dan kan ik u niet hooren.
Maar geef - o, gij, die altijd weer mij vindt,
en tot mij spreekt van achter licht en wind -
dat ik mijzelf alleen van u mag weten,
en doe mij nimmermeer vergeten
dat ik op deze harp, die is uw leen,
geen liefde spelen mag, dan die in u verdween,
en dat ik luisteren moet opdat ik spele...*

Met heimwee denk ik terug aan die eerste jaren op Texel.

Woord en Geest

Het contact met de overkant bleef bewaard. De Hardenbroek bleef trekken. Ook het Mosterdveen. En ik werd medewerker aan *Woord en Geest*, waarvan op 2 oktober 1925 het eerste nummer verscheen, een gereformeerd weekblad dat aan het gereformeerde volk voorlichting en leiding wilde geven op een andere wijze dan dit door de bestaande gereformeerde pers geschiedde. Wat door de meesten als teken van bloei bezongen werd, beschouwden wij veelal slechts als een symptoom van veruitwendiging. In wat door de meesten als afval en decadentie gebrandmerkt werd, meenden wij ritseling van nieuw leven te bespeuren. Wij wilden de problemen van bijbel en kerk, van christendom en cultuur, van wetenschap en geloof, van objectivisme en subjectivisme, open en eerlijk aan de orde stellen. We wilden positie kiezen naar twee kanten, naar links: tegen richtingen, die nieuwe wegen wilden gaan, maar met prijsgeven van het oude geloof, en naar rechts: tegen een starre orthodoxie, die het oude geloof meende te moeten handhaven door alle nieuwe wegen als dwaalwegen te signaleren.

Dr. J.G. Geelkerken was de eindredacteur van *Woord en Geest*. Tot de redactie en de medewerkers behoorden een aantal gereformeerde predikanten, o.a. Ds H.C. van de Brink, Ds J.C. Brussaard, Ds G.B. Wurth - de latere Prof. Brillenburg Wurth -, de beide Wiersinga's, en verder: Prof. F.J.J. Buytendijk, Prof. H.J. Pos en Dr. L. van der Horst, de latere Prof. van der Horst. Van het begin af heb ik aan *Woord en Geest* meegewerkt.

Het verzet in de Gereformeerde Kerken tegen *Woord en Geest* was fel. Het blad viel niet in de smaak van de kerkelijke autoriteiten. Men moet de eerste jaargang van *Woord en Geest* eens vergelijken met een jaargang van het een of andere gereformeerde weekblad van die tijd: *De Heraut*, *De Bazuin*, *De Wachter* of *De Reformatie*. Dat is een verschil als tussen dag en nacht. De dominees, die medewerkers van *Woord en Geest* waren, kregen het niet gemakkelijk. Een zeer bekende Utrechtse gereformeerde predikant, een neef van mijn Vader, zei tegen Vader: 'U moet eens tegen Jan zeggen, dat hij zich uit *Woord en Geest* moet terugtrekken, hij krijgt

nooit een beroep en blijft zijn hele leven op Texel!’ Vader heeft tegenover die dominee het wondere ambt gered door te antwoorden: ‘Voorzover ik weet, is er ook van Texel een weg naar de hemel!’

Ds C. Vermaat van Makkum schreef in de eerste jaargang een serie prachtige artikelen over ‘confessionalisme’. Vermaat was een al wat oudere predikant, een neef van Dr. H.J. Gerretsen. Hij ging al vele jaren eenzaam zijn weg, zo in de geest van Barend Schuurman. Hij signaleerde het gevaar van het starre, alle leven verstikkende confessionalisme in de Gereformeerde Kerken. De verabsolutering van de belijdenis maakte het moeilijk, zo niet onmogelijk, de stem van de levende God te horen. Vermaat werd zonder meer bij de ethischen ingedeeld. Hij was in elk geval niet gereformeerd. Alsof het hem en ons om etiketten te doen was.

De Synode van Assen 1926

Woord en Geest werd uit de aard der zaak volop betrokken in de kerkelijke strijd rondom de kwestie Geelkerken, die uitliep - al was dat einde voor ons een nieuw begin - op de Synode van Assen in 1926.

Zaterdag 13 maart 1926 ontving ik als voorzitter van de Kerkeraad van de Gereformeerde Kerk van Oosterend op Texel een schrijven van het moderamen van deze synode, een verzoek om een bijgevoegd ‘woord van opwekking’ zo mogelijk reeds op zondag 14 maart van de kansel aan de gemeente voor te lezen.

Het is de moeite waard uit dit historische document enkele fragmenten te citeren: ‘Gelijk u bekend is, had de Synode te handelen over een geval van leertucht, waarin op den voorgrond stond de vraag, of in onze kerken toelaatbaar zou worden geacht, dat over het Schriftverhaal aangaande de eerste ongehoorzaamheid des menschen een beschouwing wordt gegeven, volgens welke het twijfelachtig zou zijn, of er in het Paradijs wel in den eigenlijken zin des woords een boom der kennis des goeds en des kwaads en een boom des levens hebben gestaan; terwijl dezelfde onzekerheid zou heerschen ten aanzien van de vraag, of het

woord der verleiding tot Eva kwam uit de mond eener slang. De Synode heeft dienaangaande geoordeeld, dat bovengenoemde voorstelling met den klaarblijkelijken zin van het Schriftverhaal niet in overeenstemming is, en daarom metterdaad twijfelachtig stelt wat ons door de Heilige Schrift duidelijk wordt geleerd. Zij weet zich hiermee in overeenstemming met wat al de eeuwen door in heel de Christelijke kerk het gevoelen der meest uitnemende godgeleerden is geweest, en inzonderheid in de Gereformeerde Kerken met eenparigheid is geleerd, niet alleen door de Hervormers en de na hen komenden, maar ook door de grote theologen, die in den nieuweren tijd door God aan onze kerken zijn geschonken, en wier namen onder ons nog algemeen bekend zijn. Dienovereenkomstig wekt de Synode al de gemeenten ernstig op, in dezen niet af te wijken van de eenvoudigheid des geloofs. Zij richt deze opwekking inzonderheid tot de dienaren des Woords, hen er tevens op wijzende, dat door deze beslissing nog te duidelijker is in het licht gesteld wat ook te voren reeds aan geen rechtmatige twijfel onderhevig kon zijn: nl. een ieder, die een voorstelling als bovengenoemde zou voorstaan, daardoor in strijd zou komen met het gezag der Heilige Schrift, zooals dat door onze kerken met name in art. 4 en 5 van onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis wordt beleden. In verband met dit alles is er naar het oordeel der Synode ook reden om een ernstige waarschuwing te doen uitgaan, dat niet het gezag van eenige wetenschap boven dat van de Heilige Schrift worde gesteld.

Zij het ons steeds een eere en een voorrecht, ons eerbiedig te buigen voor de stem van 's Heeren Woord. Laten we in den strijd voor de Waarheid Gods niet versagen, opdat de Satan, die een leugenaar is van den beginne, geen voordeel over ons verkrijge'.

In feite betekende de beslissing van Assen, dat ieder, die niet aan vaardde, dat de beide bomen, de slang en het spreken van de slang in Genesis 3 'zintuigelijk waarneembare werkelijkheden' zijn geweest, als Schriftaanrander en aanhanger van 'de valschelijk dusgenaamde wetenschap' werd gekwalificeerd. De Synode van Assen was de triomf van het fundamentalisme. Toen het besluit viel, was ik zes en twintig en net twee jaar dominee. Intuïtief voelde ik, dat deze beslissing het einde van mijn ambtelijke loopbaan in de Gereformeerde Kerken betekende.

Op Zondag, 14 maart, heb ik het stuk der Synode, dat eindigde met de woorden: 'Moge de Vader der barmhartigheid op ons aller gedurig gebed Zijne gemeente daartoe bekwamen, daar zij door haar belijdenis en wandel Zijne deugden verkondige, en het licht der Waarheid en van 's Heeren heerlijkheid, die over haar is opgegaan, van haar uitstrale tot eer van Zijn naam en tot verlichting van velen, die in duisternissen zijn terneergezeten' - minder kon blijkbaar niet - aan de gemeente op Texel voorgelezen. Daarna heb ik aan de gemeente meegedeeld, dat ik onmogelijk met de Synode van Assen kon mee bidden en ook niet voor de beslissing van Assen danken kon, omdat naar mijn overtuiging de Synode het gezag van een bepaalde bijbelbeschouwing - de fundamentalistische - ten onrechte met het gezag van de bijbel zelf vereenzelvigde.

Twee ouderlingen, die geen mond tegen mij opendeden, gingen dadelijk achter mijn rug aan het werk en op de vergadering van de classis Alkmaar werd dan ook aan alle predikanten persoonlijk de vraag gesteld, of zij zonder reserve instemden met de besluiten van Assen. Ik beantwoordde, toen het mijn beurt was, de vraag ontkennend en werd na een bewogen en heftige discussie voor drie weken geschorst. In die drie weken ontving ik het beroep naar de gemeente van Amsterdam Zuid, die de afgezette Dr. Geelkerken trouw was gebleven. Alle ouderlingen en diakenen, die zich achter Dr. Geelkerken schaarden, werden afgezet door de Synode, die daarmee het kerkrecht der Doleantie de nek omdraaide. De Synode sprak voorts uit, dat de Gereformeerde Kerk van Amsterdam Zuid het verband met de Gereformeerde Kerken verbroken had. Ik nam het op mij uitgebrachte beroep aan, omdat het mij zinloos voorkwam, een leertuchtprocedure te moeten doormaken tot aan het einde, terwijl deze mij al aan het begin fysiek volkomen geknauwd had vanwege de goddeloze praktijken, die met haar verbonden waren. Er is in de dagen van Assen op Texel en op de vergadering der classis - en eigenlijk overal waar een dominee object van leertucht werd - gelogen, gelasterd, geintrigeerd en geknoeid. Bewust en onbewust. Dat alles tot eer van God en vanwege de gehoorzaamheid aan de Schrift. Elke dominee, die in de jaren na Assen geschorst en afgezet is geworden, zou de meest afschuwelijke memoires kunnen schrijven over wat justitiële leertucht in de praktijk betekent. Wat twee van mijn ouderlingen, wat Ds Breukelaar

van Zaandam, wat vooral Prof. H.H. Kuiper achter mijn rug geknoeid en gelogen hebben, terwijl ze in mijn gezicht ‘broederlijk’ waren, was van dien aard, dat ik het woord ‘broeder’ jaren lang niet heb kunnen verdragen. Als ik ooit mijn geloof voor goed had kunnen verspelen, dan in die dagen. En behalve het geknoei bij de meesten, was er bij de enkelen, die over Assen bezwaard waren, een bangheid en lafheid, die even belachelijk als weerzinwekkend waren. Vrienden, die het voor Assen met ons eens waren, hebben ons na Assen verloochend en verraden. Assen is een zwarte bladzij in de geschiedenis der Gereformeerde Kerken zowel wat de inhoud der daar genomen besluiten als de wijze, waarop die besluiten in de praktijk werden uitgevoerd, betreft.

Een zeer pijnlijke ervaring is het voor mij geweest, dat op één uitzondering na niemand in gereformeerde kring zich de moeite heeft getroost, mij persoonlijk te benaderen. Van de dominee, bij wien ik belijdenis deed, die ons huwelijk inzegende, nooit iets gehoord. Wel schreef hij felle artikelen tegen ons in zijn kerkbode. Van de dominee, die mij twee jaar tevoren op Texel bevestigde, nooit iets gehoord. Van bevriende collega's nooit iets gehoord. Men oefende tucht. Zonder zielzorg. Zakelijk, koud en kil. Deze ervaring behoort tot de bitterste ervaringen in mijn kerkelijke loopbaan.

Van vrienden buiten de Gereformeerde Kerken heb ik in die dagen veel steun en meeleven ondervonden.

Prof. W.J. Aalders van Groningen zond mij enkele brieven, die mij zeer geholpen hebben. Hij wekte mij op tot voorzichtigheid, omdat de zaak zo gecompliceerd en daarom niet tot een entweder-oder te herleiden was:

‘Dat verbiedt ons de gedachte aan Dr. Bavinck. Hij heeft het conflict gekend, dat nu in een bepaalde vorm uitbreekt. Hij kende het onderscheid tusschen vorm en inhoud, dat velen niet willen en niet kunnen kennen. Aan het geschapen historische leven is nu eenmaal zekere bewegelijkheid en relativiteit inhaerent. Hij zag dit wel. Maar hij weigerde, moest weigeren, zoowel vorm en inhoud te vereenzelvigen als vorm en inhoud los te maken, omdat de inhoud niet zonder de vorm gegeven is of zijn kan. Daarenboven besepte hij de diepe geestelijke eenheid met de gemeente, die nu eenmaal geneigd is inhoud en vorm zonder meer te

vereenzelvigen. En ik geloof, dat hij veel hechtte aan het geduld en de tact om de gemeente op te voeden tot het erkennen en althans bij anderen vertrouwend dulden van de erkenning van de onderscheiding. Ik vermoed, dat hij meer nog dan aan intellectueele ontwikkeling der gemeente hechtte aan haar zedelijke opvoeding waardoor zij in staat zou zijn anderen vrij te laten tot zekere graad en zelve althans weinig waarde te hechten aan zekere dingen, doordat zij het accent legt op het innerlijke, geestelijke. Misschien was hij te voorzichtig. Misschien was zijn voorzichtigheid enkel practijk van liefde. In elk geval, het is de houding, die door vele kerkleraren voor en na werd aangenomen. Ik denk b.v. aan Augustinus. Het is natuurlijk de altijd terugkerende moeilijkheid van menschen, die geestelijk één zijn en intellectueel verschillend. Zoo zie ik Bavinck voor mij. De moeilijkheid is, dat men het niet altijd in zijn macht heeft, om voorzichtig te zijn, geduld te hebben en dingen te laten rusten, als bijkomstig of onrijp. Anderen zorgen er soms voor, dat dingen aan de orde komen of worden opgenomen. Bavinck hield daar niet van. Daarom geloof ik, dat hij het optreden van Dr. Geelkerken zou hebben afgekeurd om formeele redenen, maar dat hij ook het gedrag der Assensche Synode zou hebben afgekeurd om materieele redenen’.

‘Al sta ik er buiten, toch voel ik het als iets dat niet buiten mij omgaat. En dat zulke conflicten in de Ned. Herv. Kerk niet voorkomen, beteekent waarlijk niet, dat deze daarboven verheven zou zijn. Daarom verfoei ik de Schadenfreude, die heelaas uit menig oordeel opklinkt. Dan voel ik mij veeleer solidair met U en Uw geestverwanten in de Gereformeerde Kerken’ (16 april 1926).

Nog dit citaat uit een brief van 21 april 1926:

‘Gij hebt zelf niets gedaan of gezegd, maar waarschijnlijk alleen geweigerd goed te keuren wat Assen heeft gedaan. Als men U zou willen dwingen dat te doen, acht ik dit uitgesloten. Dit is een gewetenszaak’. Ook van Prof. M. van Rhijn en Prof. J.R. Slotemaker, toen Minister van Arbeid ontving ik brieven. De laatste schreef: ‘Ik denk er niet aan, mij te mengen in vragen, die het interieur van een andere kerk raken. Maar nu ik zie, dat gij persoonlijk moeilijkheden krijgt, moet ik U even van ganscher harte Gods licht en wijsheid en rust toewenschen’, de eerste o.a.: ‘Hoe men jelui ethisch kan noemen, is niet duidelijk. In de

N.C.S.V. heb ik jelui altijd als gereformeerd gezien, maar wat is tegenwoordig gereformeerd? Ethisch zijn jelui niet’.

Wat heb ik vaak gehoopt op een brief of een bezoek uit de eigen gereformeerde kring. Er kwamen geen brieven en er werden geen bezoeken gebracht. Op één uitzondering na. Het was Prof. F.W. Grosheide, die mij enkele zeer hartelijke brieven schreef, waarin hij mij zijn kritiek niet spaarde, maar tegelijkertijd een door mij zeer gewaardeerde poging deed mij voor de Gereformeerde Kerken te behouden. Al hebben juist zijn brieven mij ervan overtuigd, dat deze poging moest falen, toch zal ik Prof. Grosheide dankbaar blijven voor de wijze, waarop hij getracht heeft zijn oudleerling te helpen. Daarom was mij in 1949 zijn gelukwens bij mijn vijf en twintigjarig ambtsjubileum zeer welkom, vooral deze ene zin: ‘De weg, die U de laatste jaren bewandeld hebt, acht ik onjuist, al blijf ik er van overtuigd, dat U hem bewandeld hebt uit liefde voor den Heere Jezus en zijn Kerk’. Nog één naam moet ik noemen, die van mijn Vader. Hij leefde intens mee en hoopte tot aan het einde op een oplossing. Vader was bang voor Schriftkritiek en drong bij mij aan op de grootste voorzichtigheid. Tegelijkertijd schreef hij: ‘Als je beslist weet aan Gods Woord vast te houden, dan behoef je niet op de gevolgen te zien’. Enkele dagen later: ‘Wat zal ik je schrijven? Het zijn ernstige en moeilijke dagen. Voor alles: vraag God om wijsheid en licht, opdat je geen stap in het duister doet. De angst voor loswrikken van de Schrift wil mij nog steeds niet loslaten. Ik ben overtuigd, dat het niet je bedoeling is, maar wees vooral op dit punt uiterst voorzichtig. Strijd voeren, die strijd zoo noodig verliezen, is niet erg, als we maar weten, waarvoor we vechten. Nog altijd hoop ik, dat je de Gereformeerde Kerken zult kunnen blijven dienen. Als je er om de waarheid uit moet, zal dat smartelijk zijn, maar als het zou zijn vanwege miskennen van het gezag der Schrift, wees dan niet te groot om een stap terug te gaan, maar als het gaat om waarheid en recht, is er geen reden tot zwijgen, dan is er reden tot spreken’. De dag voor de classisvergadering: ‘Wij zijn van oogenblik tot oogenblik met jullie bezig. Blijf vooral waardig a.s. Woensdag. Doe niets tegen je geweten. Laat je in elk geval niet leiden door menselijke overleggingen. De Heere zij met je’.

Nog in 1956 heeft Prof. Brillenburg Wurth geschreven, dat het in Assen

ging om de handhaving van de realiteit van het gebeuren van de val van de mens tegenover alles, waarvan men overtuigd was, dat het die realiteit vervluchtigde. Hij probeerde ook te bewijzen, dat er in 1926 aanleiding was om voor het gevaar van die vervluchtiging bang te zijn. Hij haalde er Sebastiaan Franck, Kasper Schwenckfeldt en Kant bij en kreeg het voor elkaar Assen in 1956 te promoveren tot een beslissing tegen de theologie van Albert Schweitzer en Rudolf Bultmann. Assen wilde de realiteit van de bijbelse Godsopenbaring handhaven tegenover wat Assen zag als een gevaarlijk pogen om deze bijbelse Godsopenbaring zo al niet te loochenen dan toch op zijn minst haar in twijfel te trekken. Prof. Wurth was wel zo vriendelijk uit te spreken, dat Dr. Geelkerken en ik later nooit aanleiding hebben gegeven, om ons met Prof. Albert Schweitzer en Prof. Rudolf Bultmann, de twee bekende Nieuw-Testamentici, op één lijn te plaatsen. We hebben zelfs de vrees, die ten opzichte van ons in 1926 bestond, beschaamd, maar in dat jaar 1926 zijn we in gebreke gebleven aan te tonen, dat wij in geen enkel opzicht aan de waarheid Gods naar de Schriften ontrouw wilden worden. Daarom kon en mocht de Synode bij het licht dat ze toen had, niets anders doen dan ons veroordelen en afzetten. Dat uitgesproken Brillenburg Wurth het nog in 1956 bestaan heeft, deze historische onzin zwart op wit te zetten, moet hem, juist hem, ten zeerste kwalijk worden genomen. Wat hij in 1956 van ons wist, wist hij in 1926 ook. Dat hij er Schweitzer en Bultmann met de haren bijsleept, is rondweg een schande. Het ergste is, dat hij in feite Assen verloochent, zoals Assen trouwens al lang in de Gereformeerde Kerken verloochend is. Volgens Wurth kon de Synode niet anders handelen dan zij deed 'bij het licht dat zij toen had': 'Maar en dat zeggen wij nu inderdaad 30 jaar na Assen, het komt ons voor, dat men daar destijds te weinig gezien heeft, dat bv. ten opzichte van Genesis 1-3 van een hermeneutisch probleem te spreken niet ongegrond mag heeten. Ja, dat probleem, dat zien velen nu wel beter dan destijds, zal in de naaste toekomst wel ten volle onze aandacht vragen'. Het Schriftonderzoek is voortgegaan, waarbij op belangrijke punten voor vele ernstige natuur- en Schriftonderzoekers - Prof. Wurth noemt de namen van Prof. Lever en Prof. Ridderbos aan de Vrije Universiteit - vragen gerezen zijn, die ons niet meer los zullen mogen laten. Het is echter nu

alles anders dan in 1926. Er is nu geen reden tot ongerustheid. Bij Prof. Lever en Prof. Ridderbos blijkt immers, wat in Assen niet bleek, dat bij hen achter het pogen tot een betere verantwoorde interpretatie van de bijbelse gegevens de diep ernstige intentie zit, om de Schrift als gezaghebbend getuigenis tot haar recht te laten komen!

Deze uiteenzettingen noem ik misleidend. Historisch gezien is wat Wurth zegt er volstrekt naast. Prof. J. Ridderbos van Kampen, die in Assen een belangrijke rol speelde, heeft dat trouwens onomwonden uitgesproken. Wat Assen van ons vroeg? De aanvaarding van een naïef-realistische Schriftbeschouwing. Een boom is een boom en een slang is een slang. Dat is duidelijk. Zegt u maar: ja of neen! Wie deze probleemstelling weigerde te aanvaarden, werd afgezet. De wijze, waarop het probleem van Genesis 3 in Assen behandeld werd en wij in verband daarmee behandeld werden, kan alleen verklaard worden vanuit deze probleemstelling ener naïef-realistische bijbelbeschouwing. Het ging er helemaal niet om de realiteit van de zondeval te handhaven tegen vervluchting. Er was niemand die deze realiteit wilde vervluchten of inderdaad vervluchtigde. Al hadden we in 1926 een boek van vijf honderd bladzijden geschreven, om uiteen te zetten, waarom het proclameren van de zintuigelijke waarneembaarheid van de twee paradijsbomen, de slang en het spreken van de slang, aan de bijbel als Gods Woord tekort doet, het zou niets hebben geholpen. Assen zou toch gezegd hebben: gij randt het gezag van de Schrift aan. Op de Synode van Assen triumpheerde nu eenmaal het fundamentalisme in zijn meest grove vorm: een boom is een boom en een slang is een slang!

En wat Prof. Wurth zegt over dat Schriftonderzoek, dat sinds 1926 voortgegaan is, is al evenmin juist te noemen. De vragen, die bij Prof. Lever en Prof. Ridderbos gerezen zouden zijn door dat voortgezette Schriftonderzoek, waren in 1926 al gerezen en al vele jaren voor 1926. Prof. Wurth doet net, alsof Prof. Lever en Prof. Ridderbos voor de dag zijn gekomen met iets dat we nog niet wisten, alsof zij vragen aan de orde hebben gesteld, die vóór hen nog nooit aan de orde werden gesteld. Die vragen zijn intussen zo oud als de weg naar Rome. De zaak is alleen, dat deze vragen, die Assen in 1926 op een onverantwoordelijke wijze negeerde, sommige Gereformeerde professoren eindelijk te mach-

tig zijn geworden. Dat is nu eenmaal de tragiek van de Gereformeerde Kerken: ze komen in de optocht altijd achteraan. Als ze eindelijk een bepaalde ontwikkeling niet meer kunnen negeren - een ontwikkeling, die de anderen al lang geaccepteerd hebben - komt er altijd de een of andere Prof. Wurth beweren: we zien de problemen nu beter! Wat komt er dan uit de bus? Niets anders dan wat er jaren geleden al uit de bus kwam van mensen, die vanwege die bus door de gereformeerden als Schriftaanranders werden gebrandmerkt. In 1926 zouden Prof. Ridderbos en Prof. Lever, indien ze toen beweerd hadden wat ze nu beweren, zijn afgezet. Zij zouden alleen niet afgezet zijn, als ze, gelijk zovelen in 1926 verstandig waren geweest en gezwegen hadden. Prof. Wurth doet niet anders dan uit- en inpraten, om een slechte zaak goed te praten. Hij zal het wel erg vinden, dat ik dit ook in dit boek nog weer eens duidelijk zeg. Ik doe het, omdat naar mijn overtuiging mannen als Wurth meer dan de naïef-realisten van het soort van Ds Breukelaar, die op de classisvergadering, waarop ik geschorst werd, zijn theekopje omhoog hield en zei: 'een kopje is een kopje en een boom is een boom', terwijl het toch om het paradijs en niet om het Biltse bos ging, de verantwoordelijkheid voor de beslissingen van Assen dragen. Dat heeft Wurth's vroegere vriend Prof. Smelik van het begin af scherper gezien dan ik. Laat Wurth er aan denken, dat hij ons - Smelik, Geelkerken, Vermaat, Van Duin enz. enz. - ons ambt 'in volle heilige ernst, voor Gods aangezicht' ontnomen heeft. Het is waarachtig niet aan Prof. Wurth te danken, dat ik nog dominee ben. Als het van hem af had gehangen, was ik nu verzekeringsagent.

De Hervormde Kerk zal ik blijven waarschuwen tegen een leertucht in de geest en op de wijze van Assen. Wij zijn in de Hervormde Kerk met het vraagstuk van de leertucht niet klaar. Integendeel. Wij zitten er mee. Maar honderdmaal liever geen leertucht dan de leertucht van Assen, die de kerk alleen maar geestelijk verwoest. Bij dit soort leertucht krijgen de keiharden het voor het zeggen. Dat hebben wij in de jaren na 1926 aan ziel en lichaam ondervonden. De fijnere geesten trekken zich terug en zwijgen. De enkelen, die het wagen, voorzichtig te waarschuwen, worden tot zwijgen gebracht of verdacht gemaakt. Het slechtste in de kerkelijke tuchtoefenaars komt naar buiten. Mensen, die van nature mild zijn,

worden hard. Mensen, die men altijd als eerlijk gekend heeft, worden oneerlijk. Vrienden wringen zich in allerlei bochten en worden verraders. De schijnheiligheid en het farizeïsme krijgen ruimschoots hun kans. Wat Assen, wat kerkeraden en classisvergaderingen, wat vooral dominees in kerkbodes en ondergronds gewroet mannen als Ds van Duin, Ds Vermaat, Dr. Koppenaar en Dr. Ubbink hebben aangedaan - ik noem met opzet enkelen, die helemaal geen strijders waren, veeleer schuchtere naturen - is ten hemel schreiend. Zand er over? Als het alleen om particuliere aangelegenheden ging: Ja! Terwille van de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken - ik ben alleen zo scherp, omdat ik mij nog altijd met de Gereformeerde Kerken zeer wezenlijk verbonden weet -: Neen! In de Gereformeerde Kerken is de leertucht ontspoord. De oplossing van het probleem der leertucht hebben zij gezocht in de opbouw van het kerkelijk instituut inplaats van in de opbouw der gemeente. Assen betekende, dat het instituut hoog, veel te hoog, boven de gemeente ging staan. Vandaar ook, dat Assen het kerkrecht der Doleantie, dat meer uitging van de gemeente dan van het instituut, zonder veel verzet de nek omdraaide. Assen was eigenlijk geen kerk.

In *Woord en Geest* en later in mijn brochure *De Geest van Assen* heb ik mijn gedachten over het kerkelijk conflict van 1926 open en eerlijk uitgesproken. Een pleidooi tegen de leertucht? Integendeel. Een pleidooi voor de leertucht, maar dan een leertucht, waarbij de weg, die de Gereformeerde Kerken in 1926 en later in het conflict met Prof. K. Schilder en zijn volgelingen gingen, een voor ons afgesloten weg is.

Het Hersteld Verband

Het conflict van Assen heeft tot resultaat gehad, dat het Hersteld Verband ontstond, door de gereformeerde kerkbodes dadelijk als 'Hellend Vlak' begroet. Een kerkbode noemde ons 'Villa Ruimzicht'!

Zoals de opstandelingen aan het begin van de tachtigjarige oorlog de naam Geuzen, als scheldwoord bedoeld, tot een ere naam promoveerden, zo hebben wij met inzet van alle krachten geprobeerd, dat denigrerende

‘Villa Ruimzicht’ een positieve inhoud te geven. We hadden heel gemakkelijk terecht kunnen komen in een negatief en steriel verzet tegen Assen, waarbij het tenslotte om niets materieels en positiefs zou zijn gegaan. Een geestelijke beweging is echter alleen levenskrachtig, als zij voor iets materieels en positiefs opkomt. De vrijheid alleen is geen voedingsstof en geen voedingsbodem. We weten dat van alle protestantisme, dat uitsluitend vrijheid van geweten en gedachten verdedigt. Dat moet er bij komen, maar het is en blijft bij-komstig. Uit de aard der zaak werden wij vooral de eerste jaren bedreigd door het gevaar van het negativisme. Het was nu eenmaal een zeer wonderlijk gemengd gezelschap, dat in de ark van het Hersteld Verband op de kerkelijke wateren van Nederland dobberde. Alle mogelijke reine en onreine dieren waren in die ark samengekomen.

Bij een revolutie zien we altijd dit gebeuren, dat twee groepen zich aan de zijde der revolutie scharen: de hopen en de hopelosen. Ze kiezen beiden tegen het bestaande, de hopen, omdat zij alles van de toekomst, de hopelosen, omdat zij niets van het heden verwachten. Bij onze opstand tegen Spanje trokken idealisten samen op met Jan Rap en zijn maat. Bij de Franse revolutie was het niet anders. Gezeten burgers, voor wie het bestaande het een en al is, zijn contra-revolutionnaire. Alleen de hopen en de hopelosen, de mensen boven en beneden de middenmaat, begroeten de revolutie met blijdschap. Het gevaar is, dat de hopelosen, de negatieven, het winnen van de hopen, de positieven. In kleiner afmeting deden deze verschijnselen zich voor in de inderdaad revolutionnaire beweging van het Hersteld Verband. We voelden ons vaak als David in de spelonk van Adullam: allen, die bitter bedroefd waren en die een schuldeiser hadden, kwamen tot ons. We wisten soms geen raad met de querulanten en met de lieden, die ‘Villa Ruimzicht’ wilden van wege een verlangen naar ongebonden vrijheid, die tenslotte in bandeloosheid zou moeten ontaarden.

Wij wilden ‘Villa Ruimzicht’, de gemeente van Jezus Christus als een stad op de berg. We wilden wijdsheid, ruimte, uitzicht. We wilden wat Ds H.C. van de Brink boven zijn artikel in het eerste nummer van *Woord en Geest* als titel zette: *De vensters open!* In de Gereformeerde Kerken zaten teveel ramen en deuren dicht. Het was er soms om te stikken.

Het is levensgevaarlijk als de ramen en de deuren altijd dicht zijn. Daar krijgt men tenslotte asthma van en men gaat er geestelijk dood aan. Het is echter niet minder levensgevaarlijk, als alle deuren en ramen altijd openstaan. Dan gaat het tochten en we lopen longontsteking op. Ook daaraan kan men dood gaan. De functie van een raam en een deur is niet, om òf altijd dicht te zijn òf altijd open te staan, maar om als raam en deur te functioneren, nu eens dicht en dan weer open. Het geschenk der vrijheid was ons een kostbaar geschenk, persoonlijk en kerkelijk, maar we beseften heel goed, dat de vrijheid alleen zin heeft als ze een vrij zijn van en een vrij zijn tot betekent. We wilden geen confessionalisme, maar wel waarlijk een belijdenis. We wilden geen starre en steriele orthodoxie, maar wel wezenlijk het rechte in de leer. We wilden geen dogmatisme, geen dogma, dat als een steen uit de hemel valt of uit de Schrift rolt, maar wel dogmatische arbeid als een voortdurende bezinning op de inhoud der prediking en dus op de inhoud van het evangelie. We wilden geen dogmatische prediking, maar wel een prediking, waarin alles dogmatisch verantwoord is. We wilden geen belijdeniskerk, maar wel een belijdende gemeente. We wilden geen kerkisme, maar wel een levende en actuele kerkelijkheid. We wilden geen vermoralisering en verpsychologisering van het evangelie, maar wel het bijbels getuigenis midden in onze moderne tijd. We wilden geen verhumanisering van het evangelie, maar wel een echt menselijk evangelie. We wilden niet beginselen uitdragen, maar wel de boodschap van Jezus Christus als de Zaligmaker van zondaren en de Heer der wereld verkondigen. We wilden geen gemeente, die in de wereld open ondergaat, maar wel een gemeente, die midden in de wereld terwille van de wereld de gemeente van Jezus Christus is. We wilden geen wereldgelijkvormigheid, maar wel een gemeente, die de vragen van de wereld tot de hare maakt, omdat ze deze als de hare herkent van Godswege. Wij wilden ‘Villa Ruimzicht’ bij de gratie Gods.

De dominees, op wie Dr. Geelkerken gerekend had, lieten verstek gaan. Met of zonder een bezwaard hart legden ze zich bij Assen neer en verdwenen de een na de ander uit *Woord en Geest*. Er waren intussen vier professoren en een lector aan de Vrije Universiteit, die voor het Hersteld Verband kozen: Prof. F.J.J. Buytendijk, Prof. P.A. Diepenhorst, Prof.

H.J. Pos, Prof. R.H. Woltjer en Mr. C. Zevenbergen. Het werd hun zeer kwalijk genomen. We begonnen met vijf dominees: Ds H.C. van de Brink, Dr. J.G. Geelkerken, Dr. C. Koppenaar, Ds E.L. Smelik en ik. De eerste tijd preekten we in Andijk in een schuur en in Tienhoven in een stal van een boerderij, waarin behalve de kerkgangers ook de koeien zeer duidelijk hun aanwezigheid lieten merken. In de loop van de tijd kwamen nog enkele oudere predikanten onze kleine groep versterken: Ds J.C. Aalders, Ds W.E. van Duin, Ds H. Hasper, Dr. N.D. van Leeuwen, Dr. J. Ubbink en Ds C. Vermaat. Verder een hele serie jongere dominees: W.G. van Deth, J. Diepersloot, M. Hinlopen, P.G. van den Hooff, E.C.B. Kok, K.H. Kroon, L. Nieuwpoort, L. Overduin, J. ter Schegget, P.A.E. Sillevius Smitt, G. Ubbink, S.P. Vermeer, P. van der Vloed en J.v.d. Woude. We vormden een gesloten team. We hebben uren en soms dagen lang met elkaar gediscussieerd en gedebatteerd. We hebben samen en ieder op eigen gelegenheid hard gestudeerd. We hebben elkaar geholpen in de geestelijke en financiële moeilijkheden, die in het Hersteld Verband talloos vele waren.

Wij hadden een intens gemeentelven. Het oude geloof - het geloof in Jezus Christus als de Zaligmaker van zondaren en de Heer der wereld - stuwde ons voort op nieuwe wegen. Wat er in deze kleine kerkengroep door predikanten en gemeenteleden verzet is geworden, is geweldig geweest. We kregen een zendeling: Hackie Hildering. We gaven een kerkblad uit. Smelik en ik redigeerden een preken serie onder de titel: *De Komst van het Koninkrijk*. We stelden een prachtige liederenbundel samen, aan welke ik in bepaalde opzichten nog altijd de voorkeur geef boven die van de Hervormde Kerk. We zorgden voor een nieuw huwelijksformulier en nieuwe belijdenisvragen. We wierpen ons op de vragen van liturgie en kerkopbouw, van bijbel en bijbelbeschouwing. We orienteerden ons zeer bepaald op de oecumene. Het werk voor de zondagse preek kreeg voor ons een nieuwe glans. En wat voor ons allen zeer waardevol is geweest, er was in het Hersteld Verband bij zeer wezenlijke trouw aan het oude geloof, ja juist door deze trouw, een grote bereidheid tot het gaan van nieuwe wegen. Hellend Vlak! Onze gereformeerde broeders, die het spottend en ook wel wat denigrerend zeiden, hadden in zeker opzicht gelijk. Er kwam heel wat op de helling: de in gerefor-

meerde kringen vanzelfsprekende conceptie van Kuyper over de christelijke wetenschap, de christelijke politiek, de christelijke sociale actie, in het algemeen de christelijke organisatie op grond van de antithesebelijdenis. De verhouding van kerk en socialistische beweging hield ons van dag tot dag bezig. Wij zochten naar nieuwe methoden van evangelisatie. We studeerden met hartstocht in Barth. Het oorlogsvraagstuk deed een beroep op ons. Alles wat na de oorlog in de Hervormde Kerk aan de orde kwam, was bij ons al jaren voor de oorlog aan de orde.

Geen van ons, die op het ogenblik met vreugde in de Hervormde Kerk leven en werken, of hij denkt bij tijd en wijle met dankbaarheid aan de jaren 1926-1946 van het Hersteld Verband terug.

Natuurlijk hadden wij onze bijzondere moeilijkheden. Het Hersteld Verband was klein van omvang. In 1946 telde het zeven duizend zielen en zeventien predikanten. Er waren nog al wat miniatuurgemeenten. We zeiden wel eens spottend tegen elkaar, dat een ruzie tussen twee ouderlingen in Andijk het hele Hersteld Verband op zijn grondvesten deed schudden. Financiëel was de situatie soms heel precair. De geringe omvang van de gemeenten bracht het gevaar van al te grote gezelligheid en knusheid met zich mee. Steeds meerderen werden op de duur benauwd door wat Ds Smelik een kunstmatig isolement heeft genoemd. Dat was vooral na de oorlog het geval. Uit dat isolement werd het Hersteld Verband verlost op 15 mei 1946. Op die dag werden de Gereformeerde Kerken van het H.V. met de Hervormde herenigd. In twintig jaar waren zij van een kerkelijke verzetsbeweging uitgegroeid tot een kerkelijke vernieuwingsbeweging, die parallel liep met de vernieuwingsbeweging van en in de Hervormde Kerk. De kerk is eigenlijk altijd een noodwoning, maar het Hersteld Verband is dat voor ons besef in zeer sterke mate geweest. In 1946 voer het kleine schip van het H.V. de haven in voor de laatste maal. Het voer niet meer uit. De bemanning ging over op een groot schip. Ds W.A. Zeydner gebruikte een ander beeld. Hij sprak de hoop uit, dat het H.V. zou mogen zijn als de Moezel, die, als ze in de Rijn is uitgestroomd, nog heel lang in de Rijn te zien is.

Prof. S.T.H.J. Berkelbach van der Sprenkel, die zich in het bijzonder voor de hereniging had ingezet, gaf op 15 mei een stukje kerkgeschiedenis.

De negentiende eeuw was voor de Hervormde Kerk een moeilijke tijd. De kerk kon na de Napoleontische oorlogen maar niet overeind komen. Koning Willem I heeft toen over haar beschikt. Alleen de classis Amsterdam kreunde even, maar bood geen weerstand. Toch waren de weerstanden er en ze groeiden. In 1834 een explosie: de Afscheiding. In 1886 weer een explosie: de Doleantie. In de kerk voortdurende pogingen tot kerkherstel. Al deze pogingen kregen tijdens en na de tweede wereldoorlog in zekere zin hun beslag. De Hervormde Kerk maakte een nieuw begin.

De kerken van 1834 en 1886, sinds 1892 verenigd, hebben ook hun strijd en moeilijkheden gehad. De strijd met de christelijk-gereformeerden, de strijd tussen A en B, de strijd om doop en verbond, de strijd om De Savornin Lohman en Ds J.B. Netelenbos. Dan komt *Woord en Geest* en de kwestie Geelkerken. Het Hersteld Verband ontstaat.

Er komt contact tussen het Hersteld Verband en de Hervormde Kerk. Tenslotte wordt de hereniging een feit. Ze was een innerlijke noodzakelijkheid. In het Hersteld Verband had men Schrift, kerk en belijdenis leren onderscheiden. Men wilde belijdende kerk zijn, geen belijdeniskerk. En de Hervormde Kerk was op weg een belijdende kerk te worden. Dat was ze niet geweest, anders waren de scheidingen van de negentiende eeuw niet gekomen, dat wilde ze nu weer zijn, anders was er van hereniging geen sprake geweest.

Het Hersteld Verband aanvaardde het deelgenootschap van een kerk, die zich in de crisis der vernieuwing bevond.

In de acte van hereniging staat, dat de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken van het Hersteld Verband beide de kerkelijke gescheidenheid van de belijders der christelijke religie in het algemeen en die van de gereformeerde gezindte in het bijzonder betreuren, dat zij in gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift staan op de bodem van dezelfde symbolische en liturgische geschriften, dat zij de hereniging met elkaar van harte begeren.

Het slot van de acte luidt:

‘Ootmoedige dank brengen de beide kerkgemeenschappen voor deze hereeniging aan God... Met vreugde erkent de Nederlandsche Hervormde Kerk het werk Gods in haar geschiedende, waardoor de weg tot

deze hereeniging geopend is geworden, en neemt zij de nu tot haar terugkomende kerken in zich op. In bewogenheid herinneren de Gereformeerde Kerken van het Hersteld Verband zich de plechtige belofte hunner voorvaderen om weer gemeenschap te willen hebben met de Nederlandsche Hervormde Kerk, zoodra deze terugkeert tot de waarachtige dienst des Heeren; zij lossen thans deze belofte in, aan de dankbare erkenning van het werk Gods in de Nederlandsche Hervormde Kerk mede deelnemende, om aldus thans hereenigd te worden met de Nederlandsche Hervormde Kerk'.

Evangeliesatiewerk

Van 1926 tot 1943 ben ik dominee in het Hersteld Verband geweest, van 1926-1929 in Amsterdam, van 1929-1932 op Texel, van 1932-1938 weer in Amsterdam, van 1938-1943 in Rotterdam.

Vooral in mijn Amsterdamse jaren heb ik samen met een groep jongeren veel tijd en kracht gegeven aan het evangeliesatiewerk.

Tot dat werk werd ik gedrongen enerzijds door de bezinning op de inhoud van het bijbels getuigenis in verband met de zondagse preek, anderzijds door mijn ervaringen in Amsterdam.

Wat de prediking betreft, er was in Amsterdam voor de diensten in de Parkkerk een zeer grote en intense belangstelling. Door onze strijd tegen Assen hadden we zowel onder kerkelijken als buitenkerkelijken een zekere goodwill verworven. Die zou echter verspeeld zijn geworden, als de Parkkerk niet midden in het leven van Amsterdam had gestaan, dat wil zeggen: als onze preken de mensen niet hadden toegesproken. Er was naar de Parkkerk op zondagmorgen een toeloop van mensen in en buiten de kerk. Dat maakte elke zondag tot een feest, maar het betekende ook een vrij grote verantwoordelijkheid.

Enkele jaren heb ik preken gehouden, die nog al somber waren, boetepreken, die een al te wettisch karakter droegen en waaraan de bijbelse

mildheid en humor teveel ontbraken. Ik kon toen niet anders. Het zat in de spanningen, die het kerkelijke leven in die jaren met zich meebracht. Het zat ook in de spanningen van het wereldleven. Het werd in de Parkkerk vaak tot hoogspanning.

Levensgevaarlijk. Zo preek ik nu niet meer. Het is mij vergaan als de afgescheiden Ds Brummelkamp, die vertelt, dat hij eens, verontwaardigd over bepaalde verhoudingen in zijn gemeente, een boetepreek had gemaakt, maar dat hij, toen hij op de preekstoel stond en zijn gemeente voor zich zat, plotseling overvallen werd door de gedachte 'wie ben ik?' en tot zichzelf zei: 'laat ik ze maar weer troosten'. Evangelieprediking is geen suikergoed, maar zij is wel mild en priesterlijk. Er zit altijd iets in van de vrolijkheid en het licht, dat Gods vriendelijk aangezicht heeft, iets van de milde handen en de vriendelijke ogen, die van eeuwigheid bij God zijn. Wij mogen de wereld en de mensen altijd omsloten weten door Gods liefde. 'Die om de mensen en om onze zaligheid is nedergekomen uit de hemel en mensch geworden is', staat er in de Geloofsbelijdenis van Nicea. Men moet met deze woorden niet zijn geloof belijden, indien men niet bereid en in staat is een goed woord te vinden voor de mens, inzonderheid voor de verworpenen der aarde, indien men de mens niet liefheeft, indien men niet in ieder mensch de broeder ziet, voor wie Christus gestorven en opgestaan is. De engelen zongen niet: in kerkelijken, maar: in mensen een welbehagen! God heeft in Christus de wereld lief. Ik ben Gods gebod blijven preken, maar ook die prediking werd meer en meer evangelieprediking. Ook in zijn gebod zegt hij tot de mensen: Gij behoort mij toe! Zo leerde ik verstaan, dat Jezus de grote grensoverschrijder is en dat zijn voetstappen langs de wegen staan, tot aan de einden der aarde. De evangelieprediking mag niet opgesloten blijven binnen de muren van de kerk. De kerk is geen heiligdom. De eigenlijke liturgie geschiedt in het leven van elke dag. De kerk is er terwille van de wereld. Zo werd ik evangelist. Wesley zei eens: 'De wereld is mijn parochie en de hemel mijn klankbord'. Dat zeg ik hem niet na, maar het is wel altijd mijn verlangen geweest. Met de woorden van William Booth: 'Christus voor de wereld, de wereld voor Christus!' Ik wilde met het evangelie Amsterdam in. Zelfs vele H.V.ers vonden het een bedenkelijke geschiedenis. Een gemeentelid zei eens verwijtend: 'Hij staat met Jezus op straat!' Ik ben Anton van Duinkerken nog altijd

dankbaar, dat hij mij tegen deze kritiek van kerkelijke zijde verdedigd heeft met de woorden: ‘Men kan met minder op straat staan!’ Ik ben gereformeerd, maar er zit ook een heilsoldaat in me - ik houd van het Leger des Heils - maar dan een heilsoldaat, die door de jaren heen Karl Barth heeft ondergaan. Ik kan alleen maar hopen, dat men mij mijn deel laat: met Jezus op straat!

Tot het evangelisatiewerk werd ik anderzijds gedrongen door mijn Amsterdamse ervaringen.

Ik vertel er van één.

Mijn eerste huisbezoek in Amsterdam in 1926. Ergens in het van Lennepkwartier. Een rooie buurt. Een man trok open. Hij kon mij niet zien en ik hem niet. Ik riep naar boven, dat ik de dominee was en of de familie thuis was. Antwoord van drie hoog: ‘Spaar u de moeite, als u boven komt, sodemieter ik u de trap af!’ Ik naar boven. Niet dat ik zo'n held ben, maar de mond van de Amsterdammer is groter dan zijn hart en zijn hart is niet kwaad. Werd niet binnengelaten. Een gesprek van drie kwartier op de overloop. Over kerk, kapitalisme en socialisme. Na drie kwartier zag ik door een kier, dat de vrouw de thee klaar had: ‘Zullen we nu eerst een kopje thee gaan drinken?’ De man vond het goed, maar stelde een voorwaarde: ik mocht binnen niet over de kerk spreken, met geen enkel woord! Ik nam de voorwaarde aan, zeker, dat hij zelf wel zou beginnen, hetgeen dan ook prompt gebeurde. Ik protesteerde en maakte aanstalten, om weer naar de overloop te gaan. Het ijs was gebroken en tot diep in de nacht hebben we samen zitten praten. Nooit vergeet ik, dat deze man op een goed ogenblik al zijn bezwaren tegen de kerk samenvatte in de woorden: ‘Ik kom nooit meer in de kerk, ik ben tegen Colijn!’ Dit woord heeft mij tot het evangelisatiewerk gedrongen. Natuurlijk sprak hier wanbegrip. Natuurlijk kan men zelfverzekerd zeggen: Colijn heeft het weer gedaan! Maar dat woord van die arbeider staat sinds die avond in 1926 in mijn hart geschreven. Dat woord is niet om te lachen, maar om te huilen. Het brengt op een simpel, al te simpele wijze - ik weet het - tot uitdrukking de algehele vervreemding, die sinds het midden der vorige eeuw tussen kerk en arbeiderswereld een werkelijkheid is geweest en nog veelszins een werkelijkheid is. Dat het orthodoxe christendom in ons vaderland vrijwel in zijn geheel koos voor de recht-

se politiek, die een behoudende en reactionnaire politiek was, dat in elk geval in de ogen van de grote massa van het proletariaat was, betekende, dat dit proletariaat christendom en kerk als machten van behoud en reactie beschouwde. De conclusie was: liever geen christendom dan zo'n christendom, liever geen God dan zo'n God! De arbeiders kenden Colijn, Jezus Christus kenden zij niet. Ik wilde mij inzetten - samen met anderen - opdat de Amsterdamse arbeiders Jezus Christus zouden leren kennen.

Nu was in Amsterdam op een zeer bijzondere wijze geëvangeliiseerd geworden door De Hartog.

De Hartog

Dr. A.H. de Hartog, de vader van de schrijver Jan de Hartog, was een oorspronkelijk en geniaal prediker. Ook een prachtige en indrukwekkende verschijning. Hij stond wat buiten het werkelijke leven. Hij leefde permanent in hogere sferen. In wezen een eenzame figuur met een sterke behoefte aan hartelijkheid en meeleven. Toen ik als jong predikant eens in het oude kerkje van Sloterdijk in een kerkdienst van hem zat, ontving ik maandagmorgen een briefkaart: 'Ik zag u in de kerk. Wanneer komt ge nog eens aan? De Hartog heeft zoo'n behoefte aan handjes geven!' Kwam ik bij hem op bezoek in de Vondelstraat, dan riep hij van boven naar beneden: 'Kom opwaarts, medestrijder in het Godsrijk'. Trok ik bij mijn vertrek de deur dicht, dan hoorde ik hem ten afscheid nog zeggen: 'Het heil is des Heeren'. Een beetje jidel was De Hartog, maar hij had een kinderlijk hart. Midden in een preek kon hij zeggen: 'De Hartog, van nature kermisganger, door Gods genade kerkganger' of: 'Wereldling, ik ken u, wat gij zijt, dat was ik'. Kinderlijk naïef was De Hartog ook. Hij passeerde eens een arbeider, die de straat aan het maken was. Hij nam zijn hoed diep af. Verwonderd vroeg de arbeider: 'Meneer, kent u mij?' 'Nee', zei De Hartog, 'maar ik groet u met eerbied, gij

plaveit het heelal!’ ‘Nou, nou’, was de reactie van de arbeider. Toen De Hartog eindelijk professor werd - hij had er jaren op zitten wachten - en ik hem feliciteerde, schreef hij mij, dat de dag van zijn benoeming de gelukkigste van zijn leven was. Dat noemik naïef of men moet wel heel weinig geluk hebben gekend, om zo iets te zeggen. Sinds zijn ontmoeting met Barth in 1926, waarvan De Hartog gehoopt had, dat het een omhelzing zou worden, maar het werd een afscheid, kon Barth geen goed meer bij hem doen. Hij noemde ons, Barthianen, ‘aangeborenen des geestes’, die nog veel, heel veel, van hem, De Hartog, moest leren. Hij vertelde ons opnieuw zijn bekeringsgeschiedenis en toen Ds. van den Hooff zei - we waren bezig aan een theologische discussie -: ‘Uw bekering kan ons niet schelen’, werd De Hartog wild. ‘Jonge vriend, wilt ge scheuring met mij?’ De Hartog was een machtig getuige. Er zat een geweldig brok romantiek in zijn preken. Preekte hij over de katechismus, dan zei hij: ‘Wij vieren vanavond zondag 23 van de aloude Heidelberger, het zal een feest worden!’

Zijn leven lang heeft De Hartog geëvangeliiseerd. Dat wil zeggen: volgens een bepaalde methode. Hij wilde het Godsgeloof tegen de Godsloochening verdedigen. En dus debatteerde hij met de vrijdenkers en dat debatteren was evangeliseren.

Tegenover De Dageraad, de organisatie van de vrijdenkers, die de godsdienst, het christendom en de kerk bestreden en getuigden, dat er geen God is, kwam De Hartog met De Middaghoogte.

Het atheïsme van De Dageraad, zoals het onder de arbeiders van Amsterdam in de jaren van De Hartog leefde, was het atheïsme van Multatuli en Domela Nieuwenhuis, het atheïsme van *Het gebed van een onwetende* en *De vrijdenker en zijn ongelooft*. Het droeg een typisch negentiende eeuwse karakter. Het was rationalistisch en meende het niet-bestaan van God te kunnen bewijzen. Het was naturalistisch en geloofde in de stof als de laatste realiteit. Het zag in de godsdienst priesterbedrog en leugen en stelde er zijn wetenschappelijke waarheid tegenover. De brochures van De Dageraad werden in duizenden exemplaren onder het volk verspreid. Van de beruchte brochure *Dominee, pastoor of rabbi* werden nog in 1906 zeven en veertigduizend exemplaren verkocht.

De Middaghoogte belegde door het gehele land, maar toch wel vooral

in Amsterdam vergaderingen en het was altijd weer De Hartog, die tegenover De Dageraad de godsdienst, het christendom en de kerk verdedigde. Volgens een bepaalde methode: door de wetenschap wilde hij de godsdienst handhaven. Alles kwam aan de orde: de kennisleer, de natuurwetenschap, de psychologie, de anthropologie, de ethiek, de geschiedeniswetenschap, de metafysica, de filosofie en zo maar voort. De Hartog liet de grote denkers spreken: Von Hartmann, Hegel, Kant, Schelling, Fichte, Schopenhauer. Bijbelteksten en filosofische begrippen wisselden elkaar af: God de Vader en het Albeweeg der Algeestenopenbaring. Het einde was altijd weer, dat de redelijkheid der religie betuigd en de godsdienst door de wetenschap gehandhaafd werd. Hoogtepunten waren de debatten van De Hartog met de vrijdenkers en onder deze hoogtepunten waren de hoogste punten De Hartog's debatten met Domela Nieuwenhuis, Prof. L. Polak en A.H. Gerhard.

De Hartog was een groot redenaar en een sterk getuige. Als hij atheïsten gewonnen heeft voor het geloof in Christus, dan heeft hij dat niet gedaan door de redelijkheid der religie aan te tonen en de godsdienst door de wetenschap te handhaven, dan deed hij dat uitsluitend door zijn bewogen getuigenis. Ik heb vergaderingen meegemaakt, waarin wij ademloos luisterden, gelovigen en atheïsten, maar ik ben er van overtuigd, dat wie nu de geschriften van De Hartog leest zonder hem persoonlijk gekend en gehoord te hebben, zijn gezwollen en hoogdravende taal ongenietbaar zal vinden en de zwakke plekken in zijn betoog met de vinger zal kunnen aanwijzen. Het ontoereikende van dit soort apologie ligt in het feit, dat het pogen om de godsdienst door de wetenschap te handhaven zowel aan de godsdienst als aan de wetenschap tekort doet. De apologie van De Hartog is verouderd en principiëel gewaardeerd is zij onhoudbaar. De Dageraad trachtte te bewijzen, dat God niet bestaat. De Middaghoogte, dat Hij wel bestaat. Het een is al even onmogelijk als het andere. Philosophie en theologie worden door elkaar geklutst. Daarom noemde ik De Hartog zowel een slecht filosoof als een slecht theoloog. Hij heeft dan ook noch op het een noch op het andere gebied school gemaakt. Duizenden heeft hij wakker geschud en tot nieuw levensinzicht gewekt. Zij werden door hem geïnspireerd, maar na korter of langer tijd verlieten zij hem, dankbaar voor wat zij van hem hadden ontvangen,

maar hem trouw blijven konden zij niet, hetgeen dan altijd weer voor De Hartog een van de smartelijkste ervaringen van zijn leven werd. Hij gevoelde zich niet begrepen, miskend, verlaten en verraden. Dr. Kromsigt sprak, het werk van De Hartog beoordelende, niet ten onrechte van een ‘salto mortale van Calvijn tot Hegel’, terwijl De Hartog volkomen te goeder trouw meende slechts ‘Noodzakelijke aanvullingen op Calvijns Institutie’ te hebben gegeven. Hij geloofde, dat de groten der geschiedenis elkaar over de hoofden der massa heen toeknikken. Tot die groten behoorde Calvijn en behoorde hijzelf. Prof. Aalders van Groningen zei heel geestig: ‘Ik zie De Hartog wel in de richting van Calvijn knikken, maar Calvijn knikt niet terug’.

Amsterdam heeft aan De Hartog veel te danken. Duizenden hebben door hem leren zien, wat het geloof in Jezus Christus betekent. Want deze verwarde filosoof en onklare theoloog was een eenvoudig en oprecht kind van God, dat verteerd werd door het hartstochtelijke verlangen van zijn God te getuigen. Dat heeft hij gedaan.

De Hartog's evangelisatiemethode was voor ons onaanvaardbaar: te uitsluitend op apologie ingesteld en daarbij uitgaande van een onhoudbare beschouwing over de verhouding van geloof en wetenschap.

Daar kwam dan nog bij, dat het Dageraadatheïsme van de Amsterdamse arbeiders in mijn tijd tot het verleden begon te behoren. De vrijdenker en zijn ongelooft, zoals Domela Nieuwenhuis hem ons in zijn brochure ten voeten uit tekent, behoorde in het Amsterdam van na de eerste wereldoorlog tot de uitzonderingen.

De Dageraad heeft zijn vat op de arbeiders vrijwel geheel verloren. Er is voor de vrijdenkerij weinig of geen belangstelling meer. Er zijn nog wel atheïsten, maar het zijn praktische, geen theoretische atheïsten. God behoort voor hen tot het verleden. Voor hen heeft het woord God dezelfde waarde, die het woord Jupiter voor mij heeft: een woord uit een woordenboek, meer niet. Het geloof in God is geen kwestie meer, zelfs niet meer de moeite waard, om het te bestrijden. Het atheïsme was, voorzover het geen misverstand was - liever geen God dan een God die het maatschappelijk onrecht sanctionneert - bewuste vijandschap. Het atheïsme van de tegenwoordige Amsterdamse arbeider is slechts bij uitzondering bewuste vijandschap. Zoals ik geen vijandschap ken tegen Jupiter, zo

kent de moderne arbeider geen vijandschap tegen God. God is dood, maar dat betekent, anders dan voor Multatuli en Domela Nieuwenhuis: God is er niet meer, Hij is volstrekt afwezig en speelt geen rol meer. Daarom gaat deze arbeider aan de kerk voorbij, maar hij gaat ook aan De Dageraad voorbij. God interesseert hem niet.

De Dageraadsmannen kenden de bijbel. Velen kwamen uit kerkelijk milieu. Dat kon men in discussies altijd merken. Hun afkomst verloochende zich nooit. Toen ik in het concertgebouw in Haarlem eens met M.v.d. Brink, die jaren lang hoofdredacteur van *De Vrijdenker* was, debatteerde, was ik er, toen ik hem vijf minuten had horen spreken, zeker van, dat hij uit een gereformeerd gezin kwam. De bekende communist Lou de Visser was een neef van minister de Visser. Zijn moeder betreurde tot haar dood, dat haar zoon atheïst was geworden. Dit soort vrijdenkers en atheïsten had zijn geloof verloren. De praktische atheïsten van tegenwoordig hebben het niet verloren of prijs gegeven. Zij hebben het nooit gehad. Zij zijn als atheïst geboren. God speelt in hun leven geen rol, noch als de God, die zij belijden, noch als de God, die zij loochenen. Daarom is hun ongeloof geen levens- en wereldbeschouwing. Het evangelie wordt door hen op zijn best beschouwd als een afgedane zaak. Twintig eeuwen heeft het christendom zijn kans gehad. Het is niets geworden. Hoewel men van het evangelie weinig of niets afweet, heeft men er toch mee afgerekend. Hoe moesten wij deze mensen bereiken?

Dat was de vraag, die ons bezig hield. Wij vonden dit antwoord: wij zullen eenvoudig een aantal jaren moeten bezig zijn met het zoeken van contact, met het pogen door te dringen in deze kringen, die van kerk en evangelie radicaal vervreemd zijn. Het doel, dat ons voor ogen stond, was niet een aantal bekeringen op korte termijn, maar het verstaanbaar maken van het evangelie, zodat de vraag naar God, zoals Hij zich in Jezus Christus openbaart, de mensen weer gaat bezig houden als de laatste en beslissende vraag. Daarom wezen wij apologie en defensie af. Wij gingen over tot de aanval, al moesten daarbij talloze misverstanden uit de weg worden geruimd. De zaak van het Koninkrijk Gods moest worden losgemaakt van de zaak van het bestaande, in allerlei opzichten verburgerlijkte en verpolitiekte christendom. Terwijl wij met dit opruimingswerk bezig waren, moest het evangelie verkondigd worden, niet gehandhaafd

zoals De Hartog wilde. Een welhaast onmogelijke taak. Het evangelie is voor de mens, maar niet naar de mens. Wij zochten daarom naar praktische aanknopingspunten, niet naar principiële. Het evangelie moest aan de arbeiders in hun concrete levensverhoudingen worden gebracht, maar het moest het evangelie van Jezus Christus zijn. Het is nooit de religieuze bekroning of omlijsting van menselijke idealen, nog veel minder de samenvatting van die idealen. Om dit evangelie aan de arbeiders te brengen, moesten wij de taal van de arbeiders spreken. Daartoe moesten wij de arbeiders en hun arbeidersleven leren kennen. De taal van de arbeiders sprekende, werden wij echter bedreigd door het gevaar aan het evangelie te kort te doen. Jezus Christus moest gepredikt worden als de Zaligmaker van zondaren en de Heer der wereld. Het laatste werd in die jaren door de kerk veelszins vergeten. Om de hemel werd de aarde geschrapt. Uit reactie schrapten de arbeiders om de aarde de hemel. Zij wilden de aarde trouw blijven. Evangelisatie betekende voor ons de proclamatie van Hem, die hemel en aarde tesamen verenigt. We zochten contact met de enkeling, maar ook met de groep tot welke hij behoorde. De traditionele evangelisatie maakte de enkeling los uit zijn levensmilieu en raakte hem daarom niet wezenlijk in zijn existentie. Er werden wel mensen, liever nog: zielen, bereikt, maar hun wereld - de arbeiderswereld - werd niet bereikt. De bekeerde socialistische arbeider werd tam en mak, hij was in wezen geen moderne arbeider meer.

We zochten contact met arbeiders uit socialistische en communistische kring. We begonnen met kleine samenkomsten, waarin wij met socialisten en communisten, wier aantal steeds groter werd, spraken over de vragen, die voor hen essentieel waren. In het begin kwamen er honderd. Later twee tot drie honderd. Tenslotte hadden wij samenkomsten met vijf tot zeshonderd mensen. Een soort ronde-tafel-conferenties. Wat het meest gewaardeerd werd, was, dat ieder gelegenheid kreeg, om zich uit te spreken. Het duurde een hele tijd, voordat wij iets van elkaar begrepen. Zij wisten niets van ons geloof, wij niets van hun leven. Wat waren wij dankbaar, toen aan het einde van een serie samenkomsten een overtuigd marxist tot ons zei: 'Ik ben volstrekt niet voor het geloof gewonnen, maar ik heb toch wel geleerd, dat het heel iets anders is dan ik altijd gedacht heb'. Deze man werd na vele jaren belijdend lid van de kerk. Bij de

meesten was er een zeer wezenlijke belangstelling voor de problemen, die met de vraag naar de zin en het doel van het leven samenhangen. Door al deze mensen werd echter aan de kracht van het bestaande christendom getwijfeld. Wij probeerden daarom het evangelie zelf, los van het feitelijke christendom, los ook van de traditioneel burgerlijke levens- en wereldbeschouwing, te laten spreken. Met telkens weer het risico, dat de arbeiders Jezus Christus gingen beschouwen als de vervuller van de begeerte, die hen had aangeraakt, als de grote socialist. Jezus hoort bij ons, hoevele malen is ons dat met hartstocht voorgehouden. Telkens moesten wij duidelijk maken, dat het Koninkrijk Gods niet een nieuwe maatschappelijke ordening is en dat ook de arbeider, even goed als de kapitalist, door het evangelie wordt opgeroepen tot bekering. Achter alle vragen van de arbeiderswereld, die wij in hun volle gewicht lieten gelden, ligt de laatste vraag, naar welke alle andere vragen slechts heenwijzingen zijn, de vraag naar God, naar Gods verhouding tot ons en onze verhouding tot Hem.

Onze samenkomsten werden via advertenties in *Het Volk* en *De Tribune - De Waarheid* van die dagen - bekend gemaakt. De onderwerpen sloten aan bij de vragen van de arbeiderswereld: Socialisme en Christendom; Klassenstrijd en Naasteliefde; Historisch materialisme en Godsdienst; Heilstaat en Koninkrijk Gods; Trekt God zich nog iets van deze wereld aan?; Is God voor iedereen te vinden?; Is het onzin, dat ik gedoopt ben? Onze bedoeling was de arbeiders van Amsterdam te laten zien, wie Jezus Christus is en wat het geloof in Hem betekent en hun dat te zeggen in hun eigen taal en in de praktijk van hun arbeidersleven.

We deden aan colportage. Vlugschriften, speciaal voor dit doel geschreven, werden op straat verkocht en op onze samenkomsten besproken. Onze eerste brochure *Is godsdienst opium voor het volk?*, door mij geschreven, is in vele duizenden exemplaren door Amsterdam gegaan. Op de grote discussieavond in het Concertgebouw, waar Sam de Wolff en ik spraken over christendom en socialisme, verkochten we bijna duizend exemplaren. Later volgden: *Wat hebben wij aan God?* (Dr. Geelkerken), *Is een christen een vrijdenker?* (Ds Smelik), *Is het onzin, dat ik gedoopt ben?* (Ds Buskes). Op de achterkant van de brochures werd het adres van de schrijver vermeld. Honderden brieven heb ik ontvangen en beantwoord.

Hele ochtenden zat ik te corresponderen. De briefwisseling leidde menigmaal tot persoonlijk contact.

Dit evangelisatiewerk heeft vele Amsterdammers voor het eerst in contact met het evangelie gebracht. Door dit evangelisatiewerk zijn ook vele Amsterdammers voor het geloof in Jezus Christus gewonnen. Het precaire punt was de kerk. Mijn ervaring was, dat de bestaande kerk het niet opricht, de moderne arbeider, die tot het geloof was gekomen, de plaats te geven, die voor zijn geloofsleven onmisbaar was. Ten dele onwil. Ten dele onmacht. De bestaande kerk is nu eenmaal vrijwel geheel uit de sociale middengroepen opgebouwd. Het gevolg was, dat velen de weg naar de kerk als hun geestelijk thuis nooit gevonden hebben, ook dat velen in de loop der jaren weer vervreemden, zo al niet van Christus, dan toch wel van de kerk. De gedachte van de paraparochiale gemeente heeft zich toen al aan mij opgedrongen.

Toen het werk in Amsterdam bekend werd - er kwamen verslagen van de samenkomsten in de pers en wij kregen een zekere goodwill - kwamen er nieuwe contacten.

Enkele malen sprak ik in Tuschinsky op verzoek van de Centrale Commissie voor Arbeidersontwikkeling. De bioscoop in de Reguliersbreestraat zat dan op zondagmorgen vol met arbeiders uit de moderne vakbeweging. Er werd een film gedraaid en muziek gegeven. Het begin was een toespraak van een half uur. De eerste keer ontving ik een brief, waaruit ik het volgende citeer: 'Ik wil u danken, dat u de stap op zondagmorgen hebt gedaan. Al deed het applaus u vreemd aan, ik hoop, dat u voelde, dat de mensen u er zoo innig dankbaar voor waren. Er zijn er, die hunkeren naar een woord, dat hen sterkt, maar die van hun gewone sleur om nooit naar een kerk te gaan, niet willen afwijken, omdat hun familie en kennissen het niet van hen gewend zijn. Misschien dat de bekrompenheid er zoo ongemerkt uitgaat'.

Ik kreeg uitnodigingen van alle mogelijk groepen en kringen, die bijeenkwamen in het een of andere lugubere zaaltje van een café in een Amsterdamse volksbuurt.

Om nog meer mensen te benaderen organiseerden wij grote discussieavonden. Het woord debatavonden gebruikten we liever niet. Debatavonden doen meer kwaad dan goed. Ze brengen ook altijd het risico

van herrie met zich mee. Wie in Amsterdam, in de jaren 1930-1940, wel eens een politieke debatavond heeft meegemaakt, weet dat nog wel. In Bellevue bleef er wel eens geen stoel heel. Tevoren gingen we met degenen, die uitgenodigd werden voor de discussie, het onderwerp uitvoerig bespreken en onze bedoeling uiteen zetten.

Van de vele grote discussieavonden noem ik er drie.

De eerste zou in de Parkkerk gehouden worden. Over: christendom en socialisme. Sprekers Sam de Wolff, de rebbe van het marxisme, en ik. We wilden de mensen liefst in de kerk ontvangen. Het verzet in de eigen kring was groot. De voorzitter van de Commissie van Beheer, een rubberkoning en een zeer conservatief man, een liberaal van het zuiverste water, hoewel A.R., dreigde met ontslag. Hij was bang voor herrie: 'Zal het zover komen dat binnen de muren van de Parkkerk de Internationale zal worden gezongen? Voor de roden een buitenkansje, voor ons een blamage'. De man zei hardop, wat de meesten dachten, maar niet durfden zeggen. Men dacht uitsluitend in politieke en sociale tegenstellingen en de kerk werd in die tegenstellingen opgenomen. Men beschouwde dit werk als een particuliere liefhebberij van Ds Buskes en 'de aanhangers van Ds Buskes'. Er bleek intussen zo grote belangstelling voor deze avond te bestaan, dat wij de grote zaal van het Concertgebouw huurden. Er was geen plaats onbezet.

Sinds dat gesprek op die avond zijn Sam de Wolff en ik vrienden geworden en tot op de dag van vandaag vrienden gebleven. Wij hebben elkaar steeds meer leren waarderen. Sam de Wolff heeft mij laten zien, wat het historisch materialisme als methode van verklaring der maatschappelijke verschijnselen voor de socialistische strijd betekent. Hij van zijn kant heeft altijd opnieuw blijk gegeven van een intense belangstelling voor de bezinning op de inhoud van Oude en Nieuwe Testament. Hij weet in de bijbel beter de weg dan menige dominee en hij leest hem in het Hebreeuws en het Grieks. Hij, de orthodoxe marxist, heeft grote waardering voor een wezenlijk orthodox geloof. Dat van de vrijzinnigen kan hij moeilijk waarderen. Hij zei eens, een beetje spottend tegen mij, dat de geloofsbelijdenis van vele vrijzinnigen in wezen luidt: 'Er is geen God en Jezus Christus is zijn zoon!' Sam en ik hebben elkaar in later tijd gevonden in onze gemeenschappelijke strijd voor een radicaal socialisme,

hij, de orthodoxe marxist, en ik, de orthodoxe gelovige. Voor mij zelf ben ik steeds meer tot het inzicht gekomen, dat er bij alle verschil een zekere affiniteit bestaat tussen de marxistische mensbeschouwing en de bijbelse anthropologie, in elk geval veel meer affiniteit dan tussen die bijbelse anthropologie en een idealistische mensbeschouwing. Heel veel personalisme is idealisme. Met als gevolg, dat de persoon veel meer in het centrum komt te staan dan de zaak, de vrijheid veel meer dan de gerechtigheid. Het zakelijke socialisme van de Barthianen vindt bij Sam de Wolff meer begrip dan het personalistisch socialisme van vele religieuze humanisten. Sam de Wolff is niet voor niets een zoon van Israël. Op onze discussieavond was het waardevolle, dat Sam de Wolff uitsprak, dat het verzet van het christendom tegen het socialisme niet uit overwegingen, aan het christendom ontleend, geboren werd, maar uit een reactionaire gezindheid, terwijl ik betoogde, dat het christendom zich op geen enkele maatschappijvorm vastlegt, maar wel de bestaande maatschappij onder de kritiek van Gods geboden stelt en het individualistische beginsel 'ieder voor zich', dat onze kapitalistische samenleving karakteriseert, afwijst, om dat het in strijd is met Gods gebod.

Twee volle avonden heb ik met Frank van der Goes gediscussieerd. Van der Goes was een der oprichters van de S.D.A.P., de zogenaamde twaalf apostelen, en behoorde tot de Tachtigers. Hij was een intellectueel en een aristocraat van de geest. Hij had zich van de S.D.A.P. afgescheiden en behoorde tot de O.S.P. Hij was een beminnelijk en hoffelijk man, ook een scherpzinnig debater. Hij was echter een man zonder enig godsdienstig besef. Het socialisme beschouwde hij als de levens- en wereldbeschouwing van het proletariaat.

De bedoeling was één avond in het vroegere Eik en Linde in de Plantage Middenlaan. We begonnen om half acht, maar toen het half twaalf was, vroeg het publiek - er waren hoofdzakelijk arbeiders en studenten - of wij de discussie op een volgende avond wilden voortzetten, omdat men het betreunde, dat het einde in zicht kwam, toen wij er pas goed inkwamen. Zo werden het twee avonden.

Het merkwaardige was, dat Van der Goes, die een overtuigd marxist was, zich nog al sceptisch uitliet over wat men in marxistische kring de zekerheid van het socialisme noemt. Alleen als marxist kan men over de

zekerheid van het socialisme spreken, dat wil zeggen: over de noodzakelijkheid van het socialisme als resultaat van de ontwikkeling der maatschappij en de groei der productiekrachten. Een man als Sam de Wolff besloot zijn toespraak in het Concertgebouw met de uitroep: ‘Kameraden, het socialisme komt!’ Dat is zuiver marxistisch gedacht en gezegd. Van der Goes was veel onzekerder van zijn zaak. Zowel zijn hoge leeftijd als een grote hoeveelheid teleurstelling zal wel de oorzaak van zijn scepticisme zijn geweest. Vooral die teleurstelling. Sam de Wolff is al vijftientig en ik ben er zeker van, dat hij nog met overtuiging zal zeggen: het socialisme komt. Toen ik bij het scepticisme van Van der Goes aanknoopte, interrumpeerde een Indonesische student vanuit de zaal: ‘De idee leeft voort!’ De grote vraag is intussen, of we van ideeën leven.

Merkwaardig was ook, dat Van der Goes op de eerste avond ontkende, dat de uitdrukking ‘godsdienst is opium voor het volk’ van Marx afkomstig zou zijn. Tegenover een marxist van zijn formaat durfde ik mijn bewering, dat dit woord van Marx afkomstig is, niet vol te houden. Ik vroeg Sam de Wolff, wie of er gelijk had. Van der Goes had ongelijk. De woorden komen voor in een van de oudste geschriften van Marx, zijn *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. Ik had mij echter inzoverre vergist, dat ik gesproken had over opium voor het volk, terwijl Marx - goed marxistisch - zegt dat de godsdienst de opium van het volk is.

De meest bewogen debataavond was die met Ko Beuzemaker, de voorzitter van de C.P.N. De C.P.N. maakte in die dagen geweldige propaganda voor het volksfront. Er was dan ook voor deze avond, die door Fedde Schurer geleid werd, een zeer grote belangstelling. Het Concertgebouw was al een week tevoren uitverkocht. Er waren 2400 mensen, zeker voor de helft communisten.

Alle mogelijke kerkelijke en niet-kerkelijke mensen waren doodsbenuwd voor deze avond. Kort tevoren hadden de communisten een avond van de N.S.B. in Bellevue volkomen doen mislukken. De politie bood ons aan, met een sterke bezetting aanwezig te zijn. Wij sloegen haar aanbod af. Vrienden wilden mij vergezellen en met een auto halen en brengen, bang, dat de communisten mij iets zouden doen. Ook deze aanbiedingen werden afgeslagen. Wij hadden vertrouwen in onze zaak.

Zowel de politieautoriteiten als de vrienden vergaten, dat onze bedoeling niet was een politiek debat, maar een discussie over de laatste levensvragen. De groep jonge mensen, die dit evangelisatiewerk droeg, hield een half uur voordat de avond begon, een korte bidstond. Bovendien had ik tevoren alles met Beuzemaker besproken en hij had mij beloofd, dat er geen herrie zou zijn. Ook bij de communisten hadden wij heel wat goodwill. Zelden is er een rustiger samenkomst gehouden, al was er de hele avond spanning.

Een anecdote. De zondag, die op het debat volgde, moest ik op Texel preken. Voor het C.S. kocht ik *De Tribune*. Ik wilde het verslag van de avond lezen. Achter mij zei een stem: 'En m'neer, hoe vond u het gisteravond?' Het was de stem van een bloemenkoopman, een bekend type uit de communistische wereld. 'Een prachtige avond' was mijn antwoord. 'En hebben we ons niet goed gehouden?' De communisten hadden inderdaad de instructie gekregen, geen herrie te maken. Ko Beuzemaker had woord gehouden. Ik kon niet anders dan antwoorden: 'Dat hebben jullie en dat moesten jullie meer doen'.

Het onderwerp was: *Christus of Lenin*. Het ging dus om de keuze tussen de communistische levens- en wereldbeschouwing, die van het dialectisch materialisme, en het christelijk geloof. De C.P.N. heeft de rede van Beuzemaker uitgegeven en er enkele maanden mee gewerkt.

Wat het communisme als levens- en wereldbeschouwing betekent - ik weet natuurlijk heel goed, dat het ook nog iets heel anders dan een levens- en wereldbeschouwing is - blijkt duidelijk uit deze woorden van Beuzemaker:

'Dominee Buskes zegt, dat een paradijs op aarde niet mogelijk is. Als Lenin schrijft over het paradijs op aarde, dan bedoelt hij daarmee de opheffing van alle maatschappelijk onrecht en uitbuiting, de mogelijkheid tot vrije ontwikkeling voor allen en natuurlijk niet het opheffen van alle persoonlijke zorgen en persoonlijke problemen. Maar dat alles heeft niets te maken met het begrip zonde, dat de godsdienst kent en dat dominee Buskes handhaaft, ook als de maatschappij radicaal is omgezet. Juist het feit, dat hij dat begrip zonde handhaaft, toont hoe de godsdienst ook bij haar meest moderne vertegenwoordigers niet van de oude verschilt. De massa's zijn niet zondig. Allen, die dit zeggen, ontnemen hun het

geloof in eigen kracht en versterken daarmee practisch onvermijdelijk de invloeden van het kapitalisme’.

Alfred Rosenberg zei in die tijd precies hetzelfde: ‘Het moet uit zijn met de prediking van het Lam Gods, dat de zonde der wereld draagt. Een omhoogstrevend volk moet van zoo'n prediking niets hebben’.

Zowel in de communist als de nationaalsocialist schuilt de natuurlijke mens, die zich verzet tegen het evangelie van zonde en genade. Geen van beiden wil gered worden door het bloed van Jezus Christus. De nationaalsocialist wil zijn eigen bloed zuiver houden: het bloed van het Arische ras. En de communist gelooft in de zending van het proletariaat en wil gered worden door het bloed van het wereldproletariaat.

Dit fragment uit de rede van Beuzemaker kan er ons tegelijkertijd van overtuigen, hoe gevaarlijk een prediking van zonde en genade is, die het bestaande sanctionneert en oproept tot berusting. De prediking van zonde en genade kan alleen het bijbels getuigenis vertolken als zij opgenomen is in de prediking van ‘het Koninkrijk Gods en zijn gerechtigheid’.

In al dit werk was het ons uitsluitend om de Amsterdammers, om de mensen, te doen. Het standaardwerk van Adam Smith over de economische mens bevat deze volzin: ‘There is a man on an isle’. Op die volzin heeft Bernard Shaw eens gereageerd met de mededeling: ‘There is not a man on an isle, but there is a man on the street’. Dat is een zeer nuchtere maar ook zeer waarheidlievende reactie. Er bestaat geen mens op een eiland, zelfs niet op een eiland van genade of uitverkiezing. Er bestaan alleen mensen op straat. Bedelaars. Zwervers. Zoekers. Mensen naar wie moet worden omgekeken, niet door politieagenten alleen, maar door medemensen.

Anton van Duinkerken schreef eens over mijn discussieavonden: ‘Zijn debatten met marxisten van allerlei richting zijn sensationele gebeurtenissen geweest in de hoofdstad, waar bij kerksen en kerklozen zich de angst om het hart voelden kruipen voor het pandoemonium, dat iedere minuut losbreken kon in het Concertgebouw, doch niet alleen liep het telkens goed af en hielden de mensen zich goed, daarenboven was Buskes door zijn optreden een der eersten uit de kerkelijke wereld om duidelijk te maken, dat de strijd tegen het fascisme een evangelische achtergrond had, evenals de strijd tegen het kapitalisme’.

De C.D.U.

Anton van Duinkerken spreekt, terwijl hij het heeft over de samenkomsten, die door ons zeer bepaald als evangelisatiesamenkomsten bedoeld werden, ook over de strijd tegen fascisme en kapitalisme. Hij waardeerde het, dat wij het niet mogelijk vonden, het evangelie aan de buitenkerkelijke Amsterdamse arbeiders te prediken zonder de actuele politieke en sociale vragen in die prediking te betrekken. Het Leger des Heils en het Heil des Volks dachten daar anders over. Zij schakelden die vragen in hun evangelisatiewerk zelfs zeer opzettelijk uit. De Hartog deed dat in zijn tijd ook. In zijn hart vond hij de politiek een vuile geschiedenis en hij kon wild worden, wanneer predikanten naar zijn overtuiging kerk en prediking gingen verpolitieken door de sociale en politieke vragen in hun prediking voor de gemeente of voor de wereld te betrekken. In dit opzicht was De Hartog een hardnekkig piëtist. Voor ons was dat betrekken van de politieke en sociale vragen in ons evangelisatiewerk een gebiedende eis, al heeft het naar binnen - in de kerk - heel wat misverstanden gewekt. Ik ben er nog altijd niet van overtuigd, dat het piëtisme de oorzaak van het verzet tegen ons was. Dat was het slechts bij enkelen, die meenden, dat het in de prediking van het evangelie uitsluitend om de ziel, de hemel en de eeuwigheid te doen is. Kuyper had de gereformeerden al lang anders geleerd. In het Hersteld Verband zat niet zoveel piëtisme. Men zou tegen ons spreken over de politieke en de sociale vragen zeker geen bezwaar hebben gemaakt, als we het hadden gedaan op de in Amsterdamse orthodox kerkelijke kringen traditionele wijze. Kort gezegd: als we maar politiek en sociaal gedacht hadden in de richting van de A.R. Partij of de C.H.U. En dat deden we nu juist niet. Nog korter gezegd: men noemde ons rood! Dat was het bezwaar.

Wij waren inderdaad rood, met als gevolg, dat de twee protestants-christelijke partijen voor ons steeds minder acceptabel werden. In die jaren was Colijn de grote man. Een groot man was hij inderdaad. Maar voor ons, die politiek naar links opschoven, was Colijn met zijn opvatting over het maatschappelijk leven, zijn kijk op de internationale

verhoudingen en zijn oplossing voor het koloniale probleem nu juist het tegendeel van wat ons voor ogen stond.

Wij waren rood. Toch dachten wij er niet over, ons te scharen in de rijen van de S.D.A.P. Onze bezwaren in die richting golden niet het socialisme als zodanig. Integendeel. De strijd van de S.D.A.P. voor een socialistische maatschappij waardeerden we steeds meer. Haar strijd tegen oorlog en bewapening evenzo. De redevoeringen van Sannes waren ons uit het hart gegrepen. De strijd van de S.D.A.P. tegen het kolonialisme en haar kritiek op Colijn en de zijnen was naar onze vaste overtuiging historisch noodzakelijk en zedelijk gerechtvaardigd. De S.D.A.P. was echter voor ons besef veel meer dan alleen een politieke partij. Zij was een cultuurbeweging en werd als zodanig gedragen door een levens- en wereldbeschouwing, enerzijds een marxistische, anderzijds een humanistische. Zowel de marxistische als de humanistische levens- en wereldbeschouwing was voor ons onaanvaardbaar. De gehele levenssfeer van de S.D.A.P. was ons vreemd. Al hadden wij ons principieel losgevochten van de antithesebelijdenis, er waren sterke geestelijke banden met het eigen levensmilieu. Voor allen, die zo dachten en voelden, is de C.D.U. een uitkomst geweest.

De Christelijk Democratische Unie werd opgericht in 1926. Het blad van de C.D.U., dat de eerste jaren in klein formaat verscheen, heette *De Strijder*, vanaf 1937 *De Christen-Democraat*. De C.D.U. heeft het tot twee vertegenwoordigers in de Tweede Kamer gebracht. Een kleine partij dus, maar een kleine partij, die in protestantse kringen heel wat wakker heeft gemaakt en een aantal jaren in het centrum van de belangstelling en de discussie heeft gestaan. Met hart en ziel - en toch ook wel een beetje met mijn verstand - heb ik aan de actie van de C.D.U. deelgenomen. Wanneer ik lid ben geworden, weet ik niet meer precies, maar het moet al heel aan het begin zijn geweest. Al op de tweede algemene vergadering in 1928 sprak ik voor de C.D.U. over *Troelstra's Gedenkschriften*. In die rede werkte ik krachtadig met de Kuyper van 1891. Verder liet ik Kutter, Blumhardt en Thurneysen aan het woord komen. Met instemming nam ik het woord van Troelstra over, dat de christelijke arbeiders uit hun slaafsheid en sufheid opgeschrikt moeten worden. De rede verscheen als een uitgave van de C.D.U., evenals die, welke ik een jaar later

op een buitengewone algemene vergadering hield over *De drie groote vragen*. Dat waren dan de sociale, de internationale en de koloniale vraag. Ik bestreed het kapitalisme, het miiltairisme en het kolonialisme.

Vooraf Colijn's *Koloniale vraagstukken van heden en morgen* moesten het ontgelden. Colijn zei in dat boek:

‘De nuchtere feiten zijn nu eenmaal, dat wij verantwoordelijk zijn voor wat in Indië geschiedt, dat Indië niet in staat is om op eigen beenen te staan en ook niet in staat zelf de tijdruimte aan te geven, waarbinnen dat eventueel wel het geval zal kunnen zijn. Ook het tempo van den vooruitgang moet dus door ons, als voogd, bepaald worden. Wij hebben hier met een vorm van voogdij te doen, waarbij geen enkele wet het tijdstip bepaalt, waarop de voogd van zijn verantwoordelijkheid ontheven wordt. Die opheffing der verantwoordelijkheid wordt bepaald door den graad van rijpheid van den bevoogde, die door ons wordt beoordeeld’.

In *De Standaard* had Colijn in 1928 geschreven:

‘De aanduiding van de verhouding Nederland-Indië door het voorbeeld voogd-pupil handhaven wij als juist. Voogdij voeren is het eenig goede, geoorloofde en door de eer van ons christelijk karakter geboden stelsel. Maar dan volgt daaruit tweeërlei. Dat zoowel doel als tempo van de opvoeding tot hooger peil door Nederland moet worden bepaald. Door Gods weg in de historie is een band van eeuwen gevlochten tusschen Nederland en Indië. Onhistorisch en daardoor ook niet-antirevolutionair zou het zijn daaraan op welke wijze ook een eind te maken’.

Wij weigerden het Colijn na te zeggen, dat wij het naar Gods wil in Indië te zeggen hadden, omdat Indië door God aan onze zorg was toevertrouwd. In mijn rede zei ik:

‘Wij hebben in Indië geen ander recht dan dat van de veroveraar, van Coen tot van Heutz is de geschiedenis van de verhouding Indië-Nederland een geschiedenis van profijt en geweld, van koloniale exploitatie uit zuiver egoïstische motieven geweest. Wij zien het daarom als de roeping van Nederland, zoo krachtig mogelijk mede te werken aan de zelfstandigwording van Indië, terwijl het tijdstip der ontvoogding niet door Nederland alleen mag worden bepaald, maar door de historie, die niet uitsluitend door Nederland gemaakt wordt’.

Van het boek van Colijn zei ik, mij inzonderheid beroepende op wat de

professoren Scholten en Snouck Hurgronje over dat boek geschreven hadden, ‘dat het volstrekt niets te maken heeft met de grondgedachten van de bijbel, omdat het uitsluitend economisch gedacht is’.

Een scherp oordeel, waarvan ik overigens nog altijd overtuigd ben, dat het juist was. Men vergete niet, dat Colijn, de leider van de A.R., in dit boek de advocaat van de economische richting in de koloniale politiek was. Hij beweerde:

‘Indië wordt het meest gebaat, wanneer niet alleen Nederlanders, maar ook anderen het blijven beschouwen zooals de mieren de suikerpot’.

Tot onze vreugde kwam de C.D.U. door mijn toespraak steeds meer in discussie.

In de C.H. Nederlander deed Mr. A.A. van Rhijn, de latere staatssecretaris en lid van de P.v.d.A., toentertijd nog overtuigd lid van de C.H.U., een zeer dringend beroep op de C.D.U. en mij, tot de grote christelijkpolitieke partijen terug te keren.

De A.R. Standaard noemde het een oud verschijnsel ‘dat zonen van calvinistische huize vooraan staan in de revolutionaire beweging’. ‘Die afval is er altijd geweest’. ‘De wereld moge de drieënige God verloochenen en daardoor de gevolgen over zich halen. De revolutionaire mensch zegt: ik wil dat niet, ik neem eigen lot in eigen hand, wie maakt mij nog iets! Dat is het congres van de S.D.A.P. Dat is ook de practijk van de C.D.U. En als onze mannen en vrouwen zingen het oude lied van Da Costa: Zij zullen het niet hebben de goden dezer eeuw, laten zij er dan vooral aan denken, dat de god dezer eeuw de wil is van deze mensch, die misschien nog nimmer in de historie met zoo groote hoogmoed zich openbaarde’.

De beginselverklaring der C.D.U., mede door mij ontworpen, werd van gereformeerde zijde op heftige wijze becritiseerd.

Zij luidde aldus:

‘De C.D.U. wil zijn de organisatie van hen, die, belijdend, dat God de Schepper is van hemel en aarde, en in Jezus Christus en door den Heiligen Geest de Verlosser van de door Hem geschapen, maar van Hem afgevallen wereld;

dat de Bijbel den weg wijst niet alleen in het persoonlijke, maar ook in het wereldleven;

dat God de mensen niet als opzichzelf staande individuën, maar in gemeenschap met en medeverantwoordelijkheid voor elkander in deze wereld geplaatst heeft, hen bindend door Zijn Woord: Gij zult den Heer uw God, liefhebben met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand, en gij zult uw naaste lief hebben als u zelf; zich echter bevindend in een wereld, waarin het individualistisch beginsel ieder voor zich in onverzoenlijke strijd is met dit woord van God, dat allen voor allen stelt;

zich verbinden, in deze wereld te getuigen met woord en daad van wat zij in de concrete situatie van dezen tijd zien als de eischen van God ten opzichte van de maatschappelijke internationale en koloniale vraagstukken, en te streven naar een radicale hervorming van het wereldleven in de richting van de verwezenlijking dezer eischen’.

Men noemde deze beginselverklaring onschriftuurlijk, dopers, barthiaans, ketters. We werden beschuldigd van historisch-materialisme, anarchisme, afwijking van de paden van Gods Woord. Wij waren een stelletje ontevredenen. We ondermijnden staat en maatschappij. Het is ongelooflijk waarvan wij al niet beschuldigd werden.

De Standaard maakte het bonter dan wie ook:

‘Hier staan wij voor een woordkeuze, ontleend aan wijsbegeerte, die de schijn heeft van de christelijke waarheid te erkennen, maar in wezen het Woord Gods loochent. Men zegt neen tegen het historische gegroeide, dat de critiek van het evangelie niet kan doorstaan. Dit nu is tegen de gehoorzaamheid aan het Woord Gods, Geen mensch kan of mag neen zeggen tegen het historisch gegroeide. Het historisch gegroeide is vooreerst gave van Gods genade. Het neen is loochening van de vrucht van Christus werk voor heel het leven. Maar in dat historisch gegroeide is ook het gevolg van menselijke zonde. Dat staat tegenover de eisch van het evangelie. Wij mensen kunnen er echter nimmer neen tegen zeggen. Want het is een gevolg van onze schuld, die wij moeten aanvaarden. Wij moeten ja zeggen tegen het maatschappelijke leven, want het spreekt ons van Gods ontferming. Wij moeten er Hem voor danken. Wij moeten ook ja zeggen tegen het kwaad, want het getuigt van onze schuld. Zoo is het naar het Woord van God. De terminologie der Christen Democraten lijkt vroom. Zij is in wezen vrucht van het ongelooft’.

Zo werd in de dertiger jaren door het dagblad van de A.R. broeders geschreven.

Het enige juiste in de bestrijding van de C.D.U. was, dat de invloed van Barth op ons inderdaad groot was en dat christelijke politiek voor ons inderdaad iets anders betekende dan wat men er in A.R.-kring onder verstond. Christelijke politiek betekende voor ons de op het ogenblik goede en rechte politiek.

De Synode der Gereformeerde Kerken besloot in 1936, dat doopleden en belijdende leden, die bij de C.D.U. zijn aangesloten, ernstig vermaand moeten worden, dit lidmaatschap om Christus' wil te beëindigen, zo zij zich aan deze vermaning niet storen, van het Avondmaal moeten worden afgehouden, en dat op hen, zo zij de vermaning hardnekkig blijven verwerpen, censuur moet worden toegepast wegens het voeren van onchristelijke leer of onchristelijk leven.

Dit lot deelde de C.D.U. in 1936 met... de N.S.B.

Dat vonden velen toch wel een onprettige geschiedenis. Daar kunnen we niets aan doen, zei Prof. Schilder, dat ligt aan de gang van de geschiedenis en: 'Als het er op aan komt, is de C.D.U. voor wat de principiële breuk met de belijdenis betreft, minstens even bedenkelijk, zoo niet gevaarlijker, dan de N.S.B. Laatstgenoemde is nog nooit aan het christelijke belijden toe geweest, begreep er ook nog nimmer een syllabe van. Maar eerstgenoemde is aan den anderen kant er van gaan staan. En dat is minstens even gevaarlijk, zoo het niet nog veel erger is in de losweking van het christelijke gemeenschapsleven'.

De professor gaf in zijn *Geen duimbreed* van 1936 een uitvoerige toelichting op het besluit van de Synode en gaf een opsomming van onze 'theologische en confessioneele zonden'. Hij speurde bij ons de geest van Barth. Terecht. Hij meende dat het beginsel der christelijke politiek door ons werd losgelaten. Terecht: 'We vergeten niet, dat Ds Buskes de geestelijke auteur in eerste graad is van de beginselverklaring der C.D.U. De sympathie nu van Ds Buskes voor de denkbeelden der dialectische theologie is bekend'. Prof. Schilder vergiste zich echter grandioos, toen hij schreef, dat voor ons het evangelie niets met de politiek te maken heeft, met het gevolg, dat hij ons beschuldigde van het nalaten der heiligmaking en de dagelijkse bekering, van manichees en dopers dualisme.

Het ergste vond Schilder onze propaganda voor de socialisatie en de afwijzing van de oorlog als middel tot beslechting van internationale geschillen. Zowel het een als het ander noemde hij in strijd met de Schrift. ‘Op al deze gronden meenen wij de opvatting der C.D.U. in deze in strijd met de Schrift en met het gereformeerde belijden te moeten achten. Op deze en dergelijke gronden achten wij het goed, dat ten aanzien van de C.D.U. de Synode eenzelfde houding aangenomen heeft als met betrekking tot de N.S.B.’ Prof. Schilder preees de genade Gods, die in Nederland zulk een optreden der kerk tegenover haar leden mogelijk maakt. De reacties van socialistische zijde op de C.D.U. en mijn verdediging van de C.D.U. droegen een geheel ander karakter. *Het Volk* besprak mijn *De drie groote vragen* en schreef:

‘Dat is alles zuiver christen-socialistisch betoogd en wij verheugen er ons over, dat zulke opvattingen in een kring als die der gereformeerden doorgedrongen blijken te zijn. Het is een overtuigend bewijs van de overwinningsmacht der socialistische gedachte. Men zou intusschen de vraag kunnen stellen, of een vereeniging, namens welke zulke inzichten verkondigd worden, niet veeleer christelijk-socialistisch dan christelijk-democratisch diende te heeten. En sterker nog klemt de vraag, waarom aanhangers van deze opvattingen hun geluid buiten de S.D.A.P. doen vernemen, in plaats van daarbinnen, waar zij tehuis behooren en talrijke geestverwanten vinden, veel meer dan in de rijen hunner eigen kleine groep’.

De Oproerige Krabbelaar van *Het Volk*, de bekende A.B. Kleerekoper, schreef mij in *Het Volk* een sympathieke open brief: *Aan een verre vriend* en sprak mij daarin toe als ‘onbekende goede vriend Buskes’. ‘Het gefluit van de vogelaar’, zei een A.R. weekblad. Ik heb de brief van Kleerekoper in *De Strijder* in een serie artikelen beantwoord. Die artikelen werden door de C.D.U. uitgegeven in brochurevorm: *C.D.U. en S.D.A.P.* De vraag, die ons bezig hield, was, waarom wij, die het sociale en politieke program van de S.D.A.P. geheel aanvaardden, geen lid van de S.D.A.P. werden. Kleerekoper begreep dat niet. Ankersmit, de hoofdredacteur van *Het Volk*, begreep het nog veel minder. Wie ons in die dagen begreep was Dr. W. Banning. Hij besepte, dat er in levensbeschouwing en cultuuropvatting een zo groot verschil tussen ons en de

moderne socialisten bestond, dat het een misverstand was, ons uit te nodigen lid van de S.D.A.P. te worden. Banning hoopte op een sterke C.D.U., die in de zakelijke politiek met de S.D.A.P. zou samenwerken. Er waren in die dagen slechts enkele orthodoxe christenen, die voor de S.D.A.P. kozen: Stufkens, Ds Wieringa van Purmerend en de doopsgezinde Ds F. Kuiper, Zij zagen het moderne socialisme als het wereldhistorisch protest tegen het onrecht van de ziel en lichaam verwoestende kapitalistische samenleving. Zij noemden het de grote schuld van de christelijke kerk, dat deze het moderne socialisme niet naar zijn wezen heeft verstaan. En zij meenden, dat zij deze schuld metterdaad op zich moesten nemen door de vicieuze gescheidenheid, met al haar erbarmelijke gevolgen, te doorbreken en zich te stellen in de rijen der moderne arbeidersbeweging. Daar partij en vakbeweging principiëel strijd- en arbeidsgemeenschap voor concrete doeleinden willen zijn, werd het hun mogelijk gemaakt, iets van het levensverband terug te winnen tussen de christelijke gemeente en het proletariaat, dat zo jammerlijk verloren ging. Nu, na jaren, ben ik ervan overtuigd, dat Stufkens, Wieringa en Kuiper de juiste keuze deden. De meesten van ons waren aan die juiste keuze echter nog niet toe. Er moest nog heel veel gebeuren en er moest nog heel veel veranderen, zowel bij de C.D.U.ers als bij de S.D.A.P.ers, zouden zij elkaar in politiek verband vinden. We zaten aan beiden kanten nog veel te veel vast aan het verleden. Het ogenblik van de doorbraak was nog niet gekomen, al waren wij op weg naar de doorbraak. Dat blijkt wel heel duidelijk uit de woorden, die ik in mijn brochure C.D.U. en S.D.A.P. schreef:

‘Ons verlangen gaat dan ook uit naar een andere partijgroepering. Maar wij kunnen niets maken en forceeren. In een zuiver zakelijke S.D.A.P., die zich uitsluitend ten doel stelde te strijden voor de verwezenlijking van een program van zeer concrete eischen, zou er wellicht plaats voor ons zijn. Dan zouden we als een zelfstandige groep van uit onze levensovertuiging in de groote beweging de strijd voor de verwerkelijking van een aantal concrete eischen mee kunnen strijden’.

Het isolement van de C.D.U. aanvaardden we niet dan noodgedwongen. We aanvaardden het in geen geval vanwege een door ons van Kuyper overgenomen antithesebelijdenis. Die antithesebelijdenis was voor ons,

die door Barth beïnvloed waren en bij de voortduur beïnvloed werden, een onmogelijkheid geworden.

Heel wat socialisten van orthodoxe huize, vooral veel jongere dominees van de Hervormde Kerk en het Hersteld Verband, hebben tussen de beide wereldoorlogen, in de C.D.U. onderdak gevonden.

De wijze, waarop deze jonge predikanten in orthodox-kerkelijke kring verdacht werden gemaakt, is onvoorstelbaar. De verdachtmaking was vrijwel regel.

Een gelukkige uitzondering op deze regel was Tilanus, de latere leider van de C.H.U., toen reeds haar vertegenwoordiger in de Tweede Kamer. In 1934 organiseerden de C.H.U. en de C.D.U. van Almelo een debatavond: *De C.D.U. en het oorlogsvraagstuk*.

De spreker voor de C.H.U. was de heer Tilanus. Voor de C.D.U. was ik uitgenodigd. De sociëteitszaal bleek te klein. Via een luidspreker werd het debat overgebracht naar de koffiekamer, die ook stikvol zat. We spraken ieder drie maal. Tilanus begon met te zeggen: 'Ik ben een soldaat en een soldatenzoon', waarop ik slechts kon reageren met de woorden: 'Ik ben een dominee en een meubelmakerszoon!' Sommige uitspraken van Tilanus komen mij, wanneer ik ze nu in de verslagen nog eens nalees, volstrekt onbegrijpelijk voor. Zo zei hij o.a.: 'De oorlog is lang niet zoo erg als sommigen denken. De bijbelsche oorlogen waren erger. Een kennis, die de oorlog in de loopgraven meemaakte, heeft mij verzekerd, dat het niet zoo vreeselijk was, als velen meenden'. Een van zijn hoofdbezwaren tegen mij was, dat ik niet op de bodem der werkelijkheid, stond, maar redeneerde vanuit het ideaal: 'Wij moeten de wereld nemen zoals zij is'. Het debat stond echter op een hoog peil. Van verdachtmakingen was geen sprake. En voor ons, van wie velen op grond van de vele verdachtmakingen geloofden, dat wij met ons geloof geen ernst maakten, was het van grote betekenis, dat Tilanus, die het laatste woord had, aan het einde zei: 'In dit debat is tot uiting gekomen, wat de C.H.U. en de C.D.U. scheidt, maar er is meer, dat hen vereenigt. Dat is, dat beide staan op de grondslag van de Heilige Schrift en die aanvaarden als richtsnoer voor het leven. Daarom wil ik ridderlijk en broederlijk Ds Buskes de hand reiken'. Hetgeen onder applaus van de gehele vergadering geschiedde.

Ere zij Tilanus. De A.R. broeders meenden zich aan de ridderlijkheid en christelijkheid van Tilanus niet te mogen bezondigen.

Toen Tilanus zeventig jaar werd, werd door de C.H.U. een groot bedrag bijeen gebracht, omdat op zijn verjaardag aan hem te overhandigen. Het zou worden besteed voor het propageren der C.H.idealen en beginselen. Bij vergissing stuurde men ook mij een oproep om ruim en mild te geven. In de herinnering aan mijn eerste persoonlijke kennismaking met Tilanus te Almelo in 1934 heb ik een rijksdaalder gestuurd. Niet zo'n ruime en milde gift. Dat was mij te machtig. Een symbolische rijksdaalder, om Tilanus te huldigen als een edel bestrijder van de C.D.U

Kerk en Vrede

De C.D.U. streed voor de nationale ontwapening als politieke partij. Kerk en Vrede heeft nooit in de directe zin aan politiek gedaan. Haar leden hebben de overtuiging, dat oorlog en evangelie een onverzoenlijke tegenstelling vormen en dat God van ons vraagt, ons van oorlog en oorlogstoerusting te onthouden. Van dat inzicht wil Kerk en Vrede in het midden van ons volk en inzonderheid in de kerken getuigen. Kerk en Vrede is een geloofsgemeenschap van christen-antimilitaristen.

In 1924 werd Kerk en Vrede op het initiatief van Ds J.B. Th. Hugenholtz van Ammerstol, één van de meest onbaatzuchtige mensen, die ik in mijn leven heb leren kennen, opgericht. Voor de eerste wereldoorlog waren er velen, die oorlogsgeweld vreselijk vonden, maar meenden van twee kwaden het minste te moeten kiezen. Een volksgemeenschap kan zich niet staande houden zonder rechtshandhaving, zonder een bepaalde staatsorde. In deze zondige wereld is het niet anders mogelijk. En dus mag men het oorlogsvraagstuk niet alleen beoordelen vanuit de christelijke liefde. Men moet er ook het recht in betrekken. Men kan het oorlogsgeweld niet zonder meer afwijzen.

De oorlog van 1914-1918 heeft velen van deze velen gedrongen tot een veroordeling van de oorlog. Een christendom, dat oorlog en oorlogs-

toerusting aanvaardt, is niet meer het christendom van Jezus Christus. Ds Hugenholtz concipiëerde een oproep voor een vergadering, die op 8 oktober 1924 te Utrecht gehouden werd. Er waren veertig mensen gekomen. Het was een wat verwarde vergadering. Kees Boeke verdedigde zijn christen-anarchisme en Ds G. Horreüs de Haas nam het volkenbondsleger in bescherming: dat mocht zo nodig oorlog voeren. Deze twee verlieten echter de vergadering. Daarop zette Prof. Heering zijn standpunt uiteen. Hij had bovendien een beginselverklaring opgesteld, die bij allen instemming vond. De Groep van godsdienstige voorgangers tegen oorlog en oorlogstoerusting - vanaf 1925 werd gesproken over voorgangers en gemeenteleden - werd opgericht, die later de naam Kerk en Vrede kreeg. Prof. Heering werd voorzitter en Ds Hugenholtz secretaris. In mei 1925 verscheen het eerste nummer van het orgaan *Kerk en Vrede*. Het aantal afdelingen klom op tot honderd. Het eerste jaar had *Kerk en Vrede* 500 abonnees. In 1932 waren het er 10.000.

De beginselverklaring, die tot 1945 onveranderd bleef, luidde aldus:

‘De Groep van godsdienstige voorgangers tegen oorlog en oorlogstoerusting, in vergadering bijeen op woensdag 8 oktober 1924, in hotel l'Europe te Utrecht, overwegende, dat slechts van het doorwerken der christelijke beginselen heil te wachten is voor mensen, volken en volkengemeenschap,

dat deze doorwerking niet alleen tegengehouden wordt door de invloed der zonde, maar ook door het instand houden van zondige gebruiken waarvan het verderfelijkste de oorlog is,

dat niet alleen de oorlog met alle recht spot, maar ook het karakter der moderne oorlogsvoering het godsdienstig-zedelijk bewustzijn krenkt op een niet meer te verdragen wijze.

van oordeel zijnde, dat het elk offer waard is om tegenover misdaad ernst te maken met de zedelijke waarheid, dat het beter is onrecht te lijden dan onrecht te doen, bindt de strijd aan tegen oorlog en oorlogstoerusting en roept alle christenen binnen en buiten de kerken op in deze strijd mee te strijden, opdat de namen van Jezus Christus en zijn hemelsche Vader niet meer op die gruwelijke wijze door de volkeren geschonden worden als in de jaren, die achter ons liggen, het geval is geweest’.

De oprichting van Kerk en Vrede heb ik niet meegemaakt. Wel ben ik

al spoedig lid geworden en in het H.B. gekomen, waarvan ik tot op de dag van vandaag lid gebleven ben. In elk geval neem ik al dertig jaar actief deel aan het werk van Kerk en Vrede.

Wanneer ik die dertig jaar overzie, denk ik allereerst aan een aantal mannen, die reeds zijn heengegaan, maar wier vriendschap en invloed op mijn leven van blijvende betekenis is geweest. In de allereerste plaats denk ik aan Prof. G.J. Heering, de Remonstrant, maar dan verder aan de Doopsgezinde Ds A.K. Kuiper, de Oud-Katholieke Prof. C. van Riel, de Hervormde Ds J.A. Wartena, Ds H.W. Briedé, Ds J. Sevenster (de vader van de beide professoren Sevenster), de Hervormde godsdienstonderwijzer Hilbrandt Boschma. Ik zou veel meer namen kunnen noemen, maar volsta met deze enkele. Elk van die namen heeft zijn bijzondere betekenis voor mij gehad. Geen van deze mannen was van nature een agitator. Heering, Kuiper, Sevenster en Wartena waren aristocraten van de geest, in de volle zin van het woord edele figuren, karakters. Ik heb altijd tegen deze mannen opgezien. Heering en Kuiper hebben mij herhaaldelijk gevraagd, hen te tutoyeren. Het is mij niet alleen niet gelukt, dat te doen, ik heb het zeer bepaald geweigerd, omdat ik er behoefte aan had, enkele trouwe vrienden om mij heen te hebben, tegen wie ik U mocht zeggen. Het heeft onze verhouding niet geschaad. Integendeel, het heeft haar bewaard voor vulgarisering.

Wat zijn we vaak samen op stap geweest tot in de verste uithoeken van Nederland om de boodschap van Kerk en Vrede bekend te maken. Wat hebben we honderden brieven met elkaar gewisseld. Wat hebben we uren en uren, soms dagen lang, de problemen, voor welke wij stonden, met elkaar besproken, vaak in bewogen en heftige discussies.

Het is tegenwoordig nog al eens de gewoonte, het principiële pacifisme van Kerk en Vrede als te goedkoop en te gemakkelijk te kwalificeren. Wij zouden de problemen van volk en samenleving der volken niet zien. Wij zouden geen begrip hebben van de gecompliceerdheid van het oorlogsvraagstuk en de dubbelzinnigheid van de ethische situatie, waarin de mens en de mensheid verkeert. Wij zouden veel te rechtlijnig denken en spreken. Wij zouden... ach ja... maar al de probleemstellingen van de niet-principiële pacifisten van de laatste jaren, ook die van de atoompacifisten, kan men in ons blad *Kerk en Vrede* en onze vele Kerk-en-

Vrede-geschriften terugvinden. Wat Prof. H. Gollwitzer in zijn *Die Christen und die Atomwaffen* op voortreffelijke wijze uiteenzet - en velen zeggen: dat is het wat wij nodig hebben, een heel ander en veel bijbelser geluid dan dat van Kerk en Vrede - dat is al in 1928 door Prof. Heering op niet minder voortreffelijke wijze en naar mijn overtuiging zelfs op voortreffelijker en uitvoeriger wijze uiteengezet in de eerste druk van zijn *De Zondeval van het Christendom*.

Ik beklaag Kerk en Vrede niet. Waarom zou ik? Het gaat niet om Kerk en Vrede. Als men het niet van Kerk en Vrede horen wil, zal ik er mij van harte over verheugen, dat men luistert naar Martin Niemöller, Gollwitzer en Dr. J.C. Dippel. Maar het is toch wel wat irriterend, wanneer men doet, alsof er voor Gollwitzer nog nooit een verstandig en bijbels woord ter bestrijding van oorlog en oorlogstoerusting gezegd is geworden, terwijl er op de dag van vandaag geen studie gepubliceerd werd, waarin met zo grote deskundigheid alle vragen, die met de oorlogsproblematiek samenhangen, in alle mogelijke richtingen aan de orde gesteld en besproken worden, als de studie van Prof. Heering. Terwille van hem vooral moet dit mij van het hart. Bij Heering is er geen sprake van individualistisch anarchisme of van onwerkelijk idealisme. Er zullen er niet velen zijn, die zich zo verdiept hebben in de bijbel, de geschiedenis en de literatuur als Heering het deed, gedreven door het ene verlangen, de oorlogsidee los te slaan van het evangelie en de kerk te bevrijden uit de bindingen met de staat, waarin zij ter onzaliger ure terecht was gekomen. Kerk en Vrede heeft in dit opzicht baanbrekend werk gedaan. Het heeft ook de gewetens gewekt. Het heeft de kerken tot bezinning opgeroepen. Dit eens duidelijk uit te spreken, is voor mij een eis van dankbaarheid voor wat Kerk en Vrede onder leiding van Prof. Heering voor kerk en wereld tot stand heeft gebracht.

Kerk en Vrede heeft vanaf het begin gezocht naar internationale contacten. Te Amsterdam werd in 1928 het Eerste Internationale Congres van antimilitaristische geestelijken gehouden. Op dat congres werd de Internationale Unie van antimilitaristische geestelijken opgericht.

Aan het tweede congres, dat in 1931 te Zürich gehouden werd, heb ik deelgenomen samen met Prof. Heering, Prof. van Riel en Ds Hugenholtz. Dit tweede congres is een hoogtepunt in onze beweging geweest.

Er is in vele landen een grote invloed van uitgegaan. Ragaz, de leider van de Zwitserse religieus-socialisten, en Emil Brunner waren er. Drie R.K. geestelijken: Prof. Ude, Prof. Keller en Prof. Strathmann, waren zeer gewaardeerde deelnemers, die voortdurend bij de discussies het woord vroegen.

Prof. Heering hield een referaat over *De kerk en haar vredestaak*, in zekere zin een aanvulling op zijn *De Zondeval van het Christendom*. De rede van Heering werd door Prof. van Riel en mij in het Nederlands gepubliceerd. De vredestaak der kerk werd door Prof. Heering afgeleid uit het wezen der kerk, waarbij hij de theocratische gedachte sterk op de voorgrond plaatste. Ragaz sprak over het probleem der geweldloosheid, dat hem zijn gehele leven heeft bezig gehouden.

Emil Brunner zei op dit congres, dat het een misverstand is, de dialectische theologie voor een vijand van het pacifisme te houden. Hij zelf, een overtuigd aanhanger van deze theologie, was antimilitarist en propageerde de directe ontwapening. Hij wilde echter zijn antimilitarisme niet wettisch en dopers funderen. Het komt er op aan in te zien dat de oorlog zich overleefd heeft en zinloos geworden is. Men moet echter het antimilitarisme niet rechtstreeks uit het evangelie afleiden. De strijd voor de vrede is een eis van het christendom, maar dat deze strijd in onze dagen een strijd voor de ontwapening moet zijn, is een redelijk en niet een godsdienstig inzicht.

In die dagen was Brunner antimilitarist. Barth was dat toen bepaald niet. Ruim twintig jaar later, toen het vraagstuk van de atoomwapens aan de orde kwam, werden de rollen omgekeerd. Brunner verdedigde toen op een fanatieke wijze de atoombewapening terwijl Barth behoorde tot de meest fervente bestrijders van de atoomoorlog.

Op het derde congres van de Unie, in Bazel gehouden in 1935 hield ik een referaat over *Kerk en Staat*.

Nog een vierde congres werd in 1937 in Edinburgh gehouden, maar dat was het einde van de Unie. Na de oorlog is zij niet herleefd.

Kerk en Vrede kreeg ook contact met de International Fellowship of Reconciliation, de Internationale Broederschap der Verzoening, die eind 1914 in Engeland werd opgericht. In Nederland was een kleine afdeling, die onder leiding van Spenkelink stond. Na de oorlog hebben Kerk en

Vrede en de Broederschap der Verzoening zich verenigd en werden samen de Nederlandse sectie van de Internationale Broederschap, die in de loop der jaren in alle werelddelen haar secties heeft gekregen. Heel wat conferenties en vergaderingen van de Internationale Broederschap werden door mij bijgewoond: Cambridge, Edinburgh, Knocke, Stockholm, Londen, Parijs, Keulen, Dortmund, Amsterdam. Zo kwam ik in aanraking met vele bekende figuren uit deze beweging: Prof. Siegmund Schultze, een vooraanstaande figuur in de oecumenische beweging; Prof. Raven, de canon van Ely met zijn prachtige kathedraal; Lansbury, die in de Labourparty een grote rol speelde; Prof. Maggregor, de Engelse Nieuw-Testamenticus; Nathanaël Beskow van Zweden, de dichter van het lied: *O heilige dag naar wiens komst wij verlangen*; Muriël Lester, die contacten had in alle landen en zeer bevriend was met Gandhi; Nevin Sayre uit Amerika; de Amerikaanse Kwaker Prof. Douglas Steere; Wilhelm Mensching, de leider van een Friedensheim in Duitsland; de bekwame Rooms katholieke Caspar Mayer uit Oostenrijk; de voortreffelijke secretaris van de Fellowship Percy Bartlett, ook een Kwaker; de Amerikaan A.J. Muste, die in de Verenigde Staten een van de bekende leiders van het pacifisme is, van afkomst een Nederlander; de zeer actieve Henri Roser en André Trocmé, twee Franse predikanten. Stuk voor stuk mannen van formaat. Het contact met hen, dat vaak tot een blijvende vriendschap uitgroeide, is voor mij van grote waarde geweest.

Voor het contact met het buitenland is de vertaling van Prof. Heering's *De Zondeval van het Christendom* in het Frans, Duits en Engels van grote betekenis geweest.

Tot 1933 groeide Kerk en Vrede. Toen kwamen de moeilijke jaren. Hitler kwam aan de macht. De wind ging om. Velen verlieten onze rijen. De invloed van Karl Barth is in die jaren voor Kerk en Vrede niet gunstig geweest. In 1938 schreef hij zijn beruchte brief aan Prof. Hromadka in Praag. Barth rekende met de mogelijkheid, dat Hitler Tsjechoslowakije zou binnenvallen en schreef aan Hromadka: 'Zal uw regering en uw volk dan toch en dan eerst waarlijk stand houden? Ik kan het mij zoo goed voorstellen, welk een bovenmenselijke last en nood zij daarmee op zich zal nemen. Toch waag ik het te hopen, dat de zonen van de

oude Hussieten het zoo verwekelijkte Europa dan zullen laten zien, dat er ook in onze tijd nog mannen zijn. Iedere Tsjechische soldaat, die dan strijdt en lijdt, zal het ook voor ons en, ik zeg het op dit oogenblik zonder eenig voorbehoud, hij zal het ook voor de kerk van Jezus Christus doen'. Wat schrokken velen van deze uitspraak van Barth. Er is in Kerk en Vrede zeer veel over zijn uitlating geschreven en gesproken. Sommigen waren diep verontwaardigd. Anderen werden in hun antimilitaristische overtuiging geschokt.

Mevrouw A. Tromp schreef in datzelfde jaar aan Barth een brief over Kerk en Vrede. Barth beantwoordde die 24 oktober 1938. Hij zei o.a.: 'Wanneer het program van Kerk en Vrede in de zin van een kerkelijke aanvaarding van een onvoorwaardelijk pacifisme verstaan moet worden, dan is het een volslagen onmogelijkheid. De kerk kan het gebod van God met geen principe, met geen 'isme' identificeren, met het pacifisme even weinig als met het militarisme. Wel kan en moet de kerk de vrede verkondigen. Zij moet echter in elke nieuwe situatie opnieuw bereid zijn, uit Gods Woord te hooren, wat zij onder vrede heeft te verstaan. Zij kan zich dus niet daarop vastleggen, dat deze vrede altijd en onder alle omstandigheden daarin moet bestaan, dat er niet geschoten wordt'.

Kort te voren had Barth zijn *Rechtfertigung und Recht* gepubliceerd. Daarin was hij bezig met de problemen van de staat en het recht. Hij was tot het inzicht gekomen, dat de kerk vanwege het evangelie de rechte staat en de rechte vrede moet voorstaan. En vanwege de rechte vrede mocht de kerk naar zijn inzicht de staat niet het recht ontzeggen, het zwaard te dragen. Zo nodig moet de staat de vrede met het zwaard handhaven. De kerk moet daarom haar leden vanwege het evangelie zeggen, dat er iets is, dat erger is dan sterven en doden: het vrijwillig aanvaarden van de schande van de dictatuur, de heerschappij van de antichrist.

De voorlichting van Barth en de dreiging van het nationaalsocialisme hebben velen er toe gebracht, met Kerk en Vrede te breken. In die dagen hebben Prof. K.H. Miskotte en Ds D. Tromp ons verlaten.

Er waren er ook, die door de burgeroorlog in Spanje in hun christen-antimilitaristische overtuiging geschokt werden. Ik denk aan mijn vriend A. Rutgers, de Rotterdamse predikant, die van zijn zeventiende tot zijn vijf en vijftigste jaar zeer radicaal christen-antimilitarist was ge-

weest, maar in 1938 Spanje bezocht en daarna Kerk en Vrede de rug toekeerde. Hij noemde het onzedelijk van een volk te eisen, zich weerloos door satanische machten te laten verkrachten. Zo iets ligt volstrekt boven de macht van een volk. Rutgers kwam tot de ontdekking, dat hij een idealist en geen realist was geweest. Hij wilde zich niet langer opsluiten in de ivoren toren van zijn radicaal-christelijke principes en verklaarde zich bereid, mede gewelddadig weerstand te bieden aan een volk, dat zich als werktuig van satanisme laat gebruiken. Hij ging heen.

Dit heengaan van Rutgers heeft ons in Kerk en Vrede zeer aangegrepen. Rutgers was een bijzondere figuur. Er verscheen een vlugschrift, waarin Rutgers onder het opschrift *Ik ga heen* zijn standpunt uiteenzette, terwijl Hilbrandt Boschma en ik hem onder het opschrift *Ik blijf* beantwoordden. Boschma zei: 'Zoo is Rutgers dan militarist geworden, maar men voelt: het is het militarisme van de wanhoop'. Ik probeerde te laten zien, dat Rutgers' idealisme van vroeger even weinig bijbels was als zijn realisme van 1938: een christen is geen idealist en geen realist, maar een gelovige. Rutgers kwam m.i. van het nomisme: de prediking van het absolute ideaal van het radicale kruis-christendom, terecht in het antinomianisme: de prediking van uitsluitend de vergeving der zonden met een volstreekte negatie van de geboden van Christus. Ik was zeer fel en scherp en dat tegen een man, die ik zeer vereerde en liefhad.

Rutgers werd in de bezettingsjaren al spoedig gearresteerd vanwege zijn prediking, waarin hij zonder reserve positie koos tegen het nationaalsocialisme. Hij is in een concentratiekamp afschuwelijk mishandeld en gestorven. Na de bevrijding heb ik een korte biografie van deze merkwaardige man gepubliceerd.

De tweede wereldoorlog - die in 1939 uitbrak - was voor Kerk en Vrede de zwaarste beproeving. We hebben het toen zeer moeilijk gehad. Aan de ene kant was er onze afkeer van en zelfs weerzin tegen het goddeloze nationaalsocialisme. Aan de andere kant zagen we voor ogen de onaantastbare waarheid, dat de oorlog losgeslagen is van elke morele basis, aan geen enkele norm zich stoort, alleen vraagt naar het vernietigend effect en daarom gedoemd is steeds demonischer te worden in een duivelse klimax, die niet te stuiten is. Een wereld, die op deze weg voortgaat, gaat ten gronde in schuld en schande.

Ons ledental liep schrikbarend achteruit. In mei 1938 hadden we 7143 leden, in april 1940 was dat getal teruggelopen tot 5416.

Toen de Duitsers ons land binnenvielen zetten we ons werk voort. Kerk en Vrede bleef verschijnen en bleef getuigen tegen de zonde van de oorlog. In 1941 werd Kerk en Vrede door de Duitsers geliquideerd. Mr. Brouwers, de liquidateur van internationale organisaties, deelde Ds Hugenholtz mee, dat vooral onze bestrijding van het nationaalsocialisme gedurende vele jaren aanleiding tot de liquidatie was. Hij noemde in het bijzonder mijn naam. Het hoofdbestuur bleef tot 1944 vergaderen en we probeerden het contact met onze leden op alle mogelijke wijzen te bewaren. We stuurden gedrukte brieven rond, geschreven door Prof. Heering, Ds M.v.d. Voet, Ds K. Strijd, Hilbrandt Boschma en mij. Direct na de oorlog publiceerde Prof. Heering zijn *Pro Rege, een stem van Kerk en Vrede*. Eind 1945 verscheen ons blad weer, onder een nieuwe naam: *Militia Christi*. In juni 1946 werd Kerk en Vrede weer opgericht als sectie van de I.F.O.R., de Internationale Broederschap der Verzoening.

Wat onze persoonlijke houding betreft, is er bij het uitbreken van de oorlog bij ons geen aarzeling geweest. Maar we hebben het niet aangedurfd ons volk als volk tot dienstweigeren op te wekken. De geestelijke voorwaarden voor zo'n oproep ontbraken naar onze overtuiging. In het ondergrondse verzet hebben velen van ons een aandeel gehad. Van het H.B. kwamen Ds M. Hinlopen, Ds Hugenholtz, Ds Strijd en ik in de gevangenis of het concentratiekamp terecht. Aan ziel en lichaam hebben wij ervaren wat nationaalsocialisme betekent. Geen wonder dat onze Kerk en Vrede-inzichten in het vuur kwamen en op de proef werden gesteld. Er zijn ogenblikken geweest, dat de aanvechting zo hevig was, dat wij het niet meer wisten. Wil iemand ons daarom veroordelen, hij kan zijn gang gaan. Men moet de gruwelen van de Jodenvervolging doorleiden hebben, om te beseffen, dat het in die dagen niet mogelijk was, christenantimilitarist te zijn zonder aanvechting en innerlijke twijfel. Ik wil althans openlijk uitspreken, dat ik mijn christen-antimilitarisme niet zonder veel innerlijke strijd door de oorlogsjaren heen bewaard heb. Daarom is het mij ook onmogelijk, op een vlotte en gemakkelijke manier hen, die op het ogenblik de bewapening van het Westen en zo nodig oorlogs-

geweld aanvaarden, te veroordelen. Ik kan hun gedachtengang begrijpen. Nochtans kan ik hen niet volgen. Ik ben steeds meer tot de overtuiging gekomen, dat oorlogsgeweld op de korte baan misschien bepaalde resultaten kan opleveren, maar dat het op de lange baan een ondeugdelijk middel is. Het lost geen enkel probleem op. Geweld brengt geweld voort. Dit is een zakelijk inzicht. Er is daarnaast het principiële inzicht, dat samenhangt met de verhouding van doel en middel. Voor mij zelf ben ik tot de overtuiging gekomen, dat een onheilig middel ons nooit tot het doel kan leiden, omdat het doel nooit het onheilige middel heiligt, maar het onheilige middel ons altijd van het doel afvoert. Professor Heering heeft ons in de oorlogsjaren steeds weer voorgehouden, dat Gods zegen nooit op het oorlogsgeweld rusten kan omdat oorlogsgeweld altijd en in alle omstandigheden de meest gruwelijke schending van al Gods geboden betekent. Dat zeiden wij voor 1940 al. We zeggen het nu nog en nog overtuigder, maar we zeggen het wat minder vlot en minder gemakkelijk. Ons getuigenis is zwaarder van toon geworden, omdat het door de beproeving is heengegaan en niet zonder aanvechting ons getuigenis is gebleven.

Dat wij in de oorlogsjaren onze bijdrage in de strijd tegen het nationaalsocialisme geleverd hebben, is voor mij een reden tot dankbaarheid. Men kan van de mensen van Kerk en Vrede zeggen wat men wil, men zal niet kunnen zeggen, dat ze in de oorlogsjaren laf zijn geweest. Wij waren geen helden. Maar de nood was ons opgelegd. We waren geen negatieve weerlozen. Dat er na de oorlog toch weer naar Kerk en Vrede geluisterd werd, hebben we zeker ook te danken aan het feit, dat de oorlogsjaren duidelijk hebben bewezen, dat wij niet de weg van de minste weerstand kozen en dat christen-antimilitaristen geen laffe weerlozen zijn.

Tallos vele spreekbeurten heb ik voor Kerk en Vrede gehouden. Er zijn jaren geweest, dat ik elke week zeker een keer voor Kerk en Vrede op stap was. Honderden artikelen heb ik in de loop der jaren in ons blad geschreven. Vele brochures heb ik voor onze vereniging gepubliceerd. Heel wat debatavonden met onze bestrijders gehouden: met Mr. Tijsma, Ds Westerman Holstijn, Ds Groenewegen, Dr. Snethlage, Dr. Hommes. Prof. G.C. van Niftrik enz. Dit alles in samenwerking en vriendschap met Prof. Heering.

Prof. G.J. Heering

Op het lustrum van de V.C.S.B. in 1935 werd de vraag gesteld, of rechtzinnigen en vrijzinnigen kunnen samenwerken. Dr. F. Boerwinkel, de tegenwoordige directeur van Kerk en Wereld in Driebergen, die als afgevaardigde van de N.C.S.V. het lustrum meemaakte, stond op en zei: 'Dat behoeft niet meer bewezen te worden, dat hebben Buskes en Heering reeds gedaan'. Toen ik vijf en twintig jaar predikant was, heeft Prof. Heering dit verteld en hij voegde er aan toe: 'We wisten, waarin we verschilden, maar wij wisten ook, dat wij één waren in Jezus Christus, één in de verwachting van Gods Koninkrijk. Dat is het wat ons bijeenhoudt: niet disputeeren over ons geloof, maar handelen en getuigen vanuit ons geloof'.

Prof. Heering wist heel goed, wat hij aan mij had: 'Een gereformeerde man, die, ondanks zijn uittreden uit de Gereformeerde Kerken in 1926, een gereformeerd man bleef en is gebleven tot op den huidigen dag'. En ik wist heel goed, dat Prof. Heering vrijzinnig was. Maar: 'We begrepen elkaar volkomen en vulden elkaar aan en onze samenwerking was steeds direct en vanzelfsprekend'. Samen wisten we: 'welke blijvende banden ons bonden'.

Mijn eerste persoonlijke kennismaking met Prof. Heering moet einde 1929 zijn geweest. De eerste brief, die ik van hem ontving, is gedateerd 10 maart 1929. Merkwaardig zijn deze woorden uit deze eerste brief: 'Ik heb in mijn jeugd veel aan orthodoxe mensen te danken gehad, maar na de oorlog, toen ik mij meer sociaal en politiek ben gaan ontwikkelen, ben ik soms gaan wanhopen aan de toekomst der orthodoxie (niet, dat 't bij ons zoo prachtig staat). Daardoor kreeg ik ook meer oog voor haar ontoegankelijkheid voor waarheid op ander gebied. Gij en anderen hebt mij in staat gesteld, mijn vertrouwen in deze richting vast te houden. Zeker, wij denken niet gelijk, gij en ik, maar evenals gij ben ik dankbaar voor elk punt, waarin wij samen Christus kunnen belijden'. Spoedig werden wij vrienden en wij zijn dat gebleven tot 1955, het jaar, waarin Prof. Heering van ons heenging. Het was een zeer wezenlijke en innige vriendschap. Mijn persoonlijke verbondenheid met Prof.

Heering lag diep. Mijnerzijds zat er in die vriendschap - en dat waarlijk niet alleen vanwege het feit, dat Prof. Heering twintig jaar ouder was dan ik - altijd iets van ontzag en eerbied. Tot het einde ben ik tot Prof. Heering U blijven zeggen. Hij heeft mij nooit als zijn mindere, ik heb hem altijd als mijn meerdere beschouwd. Er zat in de vriendschap van Heering iets eleverends.

Hoevele malen zijn we er samen voor Kerk en Vrede op uitgetrokken. Waar zijn we al niet samen heen getogen. Ik denk in het bijzonder aan een reis van ons beiden na de oorlog naar Stockholm en Upsala.

Bijleveld in Utrecht heeft twee maal een paar toespraken van ons over het evangelie in oorlogstijd uitgegeven, in 1939: *Gij zult niet doodslaan*, en in 1940: *De roepstem van Christus en het antwoord der Kerk*. Nu ik deze toespraken nog eens nalees, kom ik tot de ontdekking, dat de toespraken van Heering van mij en die van mij van Heering hadden kunnen zijn. Er was een verwantschap zowel in het verstaan van de roepstem van Christus als in het vertolken van het antwoord der kerk.

Heering zei eens: 'Belangrijker dan de taak, om de eeuwige waarheid te zien in het licht van den tijd, is het gebod, om de tijd te zien in het licht van de eeuwige waarheid. Het eerste moge noodig zijn in tijden van verstarring, het laatste is noodig in tijden van verwarring'. En Heering wist, dat de tijd, waarin hij leefde, een tijd van verwarring was. Daarom was Heering, uit volle overtuiging remonstrant, in de eerste plaats christen. De betekenis van Heering lag voor mijn besef in het feit, dat de ethiek bij hem een onderdeel van de dogmatiek was, en dat hij een dogmatiek zonder ethiek een onmogelijkheid vond. Zijn *Geloof en Openbaring* en zijn *De Zondeval van het Christendom* horen bij elkaar. Zijn theologie was theocentrisch, christocentrisch en eschatologisch, terwijl zij van het begin tot het einde gedragen werd door het weten van zonde en genade. Maar elke dogmatische uitspraak werd door Heering op het leven betrokken. Zij heeft een ethische strekking. De belijdenis der kerk is leven en daad. Door zijn persoon en zijn werk heeft Heering dan ook oude tegenstellingen doorbroken en meegewerkt, ons te bewaren voor het altijd dreigende gevaar, dat wij ons in traditionele schema's vastleggen als een schip in een dichtgevroren haven. De geschriften van Heering lezende en bestuderende, hem horende getuigen en de vriendschap met hem be-

oefenende, hoorde ik de winden Gods en wat kan men dan anders doen dan het zeil hijsen en zee kiezen. Gods stem is op de grote wateren! De gedachten van Gods reddende liefde en de komst van zijn rijk beheersten Heering's prediking, zoals ze het evangelie beheersen. De bijbelse verwachting van het Rijk legde steeds meer beslag op hem - een van zijn laatste boeken was *De verwachting van het Koninkrijk Gods* (1952) - als de kroonbelofte van het evangelie. Daarom liet hij ons in Kerk en Vrede zo menigmaal zingen:

*Amen, Jezus Christus, amen,
ja, Gij zult in 't groot heelal
't rijk der duisternis beschamen,
tot het niet meer wezen zal.*

‘Ons aardse christendom’, zo zei hij, ‘heeft een reveil door de Heilige Geest nodig, dat ons zittende christendom doet opstaan en in beweging brengt naar Gods Koninkrijk, weg uit deze dreven des doods, weg uit het heidendom, dat de goden van het geweld vereert, zich voor hen buigt en hen dient. Wanneer Christus in Gods kracht ons uitleidt uit die harde slavernij, het beloofde land tegemoet, dan is het wonder gebeurd, waarop wij biddend wachten. Dan heeft het christendom de vrijheid herkegen van Hem, die sprak: Ik ben de opstanding en het leven. En dan zal het opgestane christendom met meer reden en vreugde het oecumenisch loflied mogen aanheffen: A toi la gloire, o Ressuscité!’ Achter al zijn arbeid in Kerk en Vrede zat als motor het verlangen, de kerk en het evangelie los te slaan van de oorlogsidee en de kerk, door haar de verwachting van het Godsrijk voor te houden, bewust te maken van haar profetische, priesterlijke en koninklijke roeping ten opzichte van volk en staat.

Heering's werk was zozeer verbonden met zijn persoon en in zijn persoon waren de mens en de christen zozeer één, dat ik eigenlijk niet in staat ben in woorden duidelijk te maken wat Heering voor mij en voor velen betekend heeft. Alleen reeds het feit, dat hij er was, heeft mij op bepaalde momenten onuitsprekelijk geholpen. Laat men intussen niet denken, dat Heering een gemakkelijk mens was. Dat was hij zeer bepaald niet. Hij was een aristocraat van de geest - men leze zijn fijne boekje

over zijn vriend Prof. Huizinga - die een zekere afstand schiep. Wie die afstand op een al te vlotte wijze probeerde ongedaan te maken, was niet gelukkig. Hij kon vlijmscherp zijn en iemand ongenadig op zijn nummer zetten. Maar dan was dat ook nodig. Ik herinner mij discussies met Ds P. Eldering en Ds J. Wiersma, waarbij wij schrokken van de felheid waarmee Prof. Heering hen te woord stond en afstrafte.

Het aantrekkelijke in Heering was intussen, dat hij in al zijn werk voor Kerk en Vrede prediker van het evangelie bleef, Christusprediker. Ik denk aan zijn traditionele sluitingen van onze jaarlijkse Kerk en Vrede weekends. Dan was Kerk en Vrede voluit geloofsgemeenschap en door het woord van Heering, uitgesproken met warme en bewogen stem - er zaten soms tranen in die stem - waren we dicht bij elkaar en dicht bij Christus.

Heering heeft er ons voor bewaard om met Kerk en Vrede in de sectarische hoek vast te lopen. In een christen- en antimilitaristische beweging zitten heel wat sectariërs. Heering was dat zeer bepaald niet. De band met de kerk was voor hem ook in Kerk en Vrede van zeer wezenlijke betekenis. Hij liet ons echter altijd opnieuw zien hoe grote leugen het is dat de belijdenis van Jezus Christus leiden moet tot aanvaarding en sanctionnering van het bestaande. Een in politiek en sociaal opzicht radicaal christendom was in Heering's leven niet zozeer een bijbelse mogelijkheid als wel een bijbelse werkelijkheid.

De kring van hen, wie hij tot zegen is geweest, was dan ook een zeer wonderlijk gezelschap: geleerden en eenvoudigen, kerkelijken en buitenkerkelijken, vrijzinnigen en orthodoxen, remonstranten en gereformeerden. Heering mocht de bekende Leidse professoren Huizinga, Barge, Van der Hoeve en Meyers tot zijn trouwe vrienden rekenen, maar ik herinner mij, hoe een eenvoudige landarbeider op Texel avonden lang zijn *De Zondeval van het Christendom* zat te bestuderen en hoe in Amsterdam een groep communisten een hele winter hetzelfde deed. Zelf gaf ik nog al eens aan mijn catechisanten, wanneer zij belijdenis deden, Heering's *Hoe ik tot mijn geloof kwam* ten geschenke.

Wat leefde hij met ons mee. Zijn brieven en briefkaarten - ik heb er zeker enkele honderden - bewaar ik als een kostbare schat.

Wanneer ik Heering met één van zijn remonstrants voorgeslacht mag

vergelijken, denk ik aan Rafaël Camphuyzen, die ik vereer en liefheb vanwege zijn trouw aan de waarheid en zijn bijbelse, welhaast ascetische verwachting van het Godsrijk. Zowel in Camphuyzen als in Heering heb ik de strenge en de tegelijkertijd zo milde levensstijl mogen ontdekken aan welke ik mij, althans in het verlangen ernaar, verwant voel: het beste van het calvinisme en het beste van het remonstrantisme, met uitsluiting van beider eenzijdigheid, tot een eenheid samengegroeid in een mensenleven.

Toen ik enkele jaren geleden ziek was en vreesde, dat het misging, heb ik tegen mijn vrouw gezegd, dat ik graag zou willen, dat Prof. Heering als de enige aan mijn graf een woord zou spreken. Een remonstrant en een vrijzinnige aan het graf van een gereformeerde en rechtzinnige. Er zat voor mijn besef niets geforceerds in. Onze verbondenheid in Christus was volledig. Gods wegen zijn wonderlijk.

Heering is 18 augustus 1955 gestorven en op 22 augustus 1955 hebben wij hem begraven bij het Groene Kerkje van Oegstgeest, nadat te voren in de Remonstrantse Kerk te Leiden een herdenkingsdienst was gehouden, waarin op Heering's verzoek Prof. Sirks, zijn opvolger, en ik spraken. Toen Prof. Huizinga begraven werd, bad een van zijn vrienden het Onze Vader, terwijl vanuit de verte het orgel van het Groene Kerkje bleef doorspelen. Heering vertelt dat in zijn boekje over Huizinga en zegt: 'Gods orgel speelt altijd door, door alle jaren en eeuwen heen en altijd zijn er mensen, die stil en ontroerd luisteren'.

Eén van die mensen was Heering zelf.

Drie Vrienden

In mijn Amsterdamse jaren hebben drie vrienden op bijzondere wijze mijn leven verrijkt. Alle drie van gereformeerde afkomst, maar, evenals ik, in het eigen milieu vastgelopen en vanuit het oude geloof op zoek naar nieuwe wegen: Fedde Schurer, Hein de Bruin en Henk van Randwijk.

In 1929 leerde ik Schurer kennen.

Ik woonde in de Johannes Verhulststraat twee hoog. Schurer stond op de stoep en ik kwam net thuis van het werk. Schurer was toen nog tot in zijn kleding toe een romanticus: een pilopak en een Domela-Nieuwenhuis-das. Ik meende, dat weer een of andere Amsterdamse koopman met potloden had aangebeld en, mijn zwakheid op dit punt kennende, liep ik mijn deur voorbij en wachtte een paar huizen verder, totdat de kasjeskerel verdwenen zou zijn. Hij verdween niet, maar ging naar boven en de deur ging achter hem dicht.

Schurer was onderwijzer aan de christelijke school in Lemmer en lag met zijn schoolbestuur overhoop, omdat hij lid van de C.D.U. en Kerk en Vrede was geworden. De directe aanleiding was de rede, die hij in 1929 voor de C.D.U. in Leeuwarden hield over *Kristendom en Oarloch*. Het schoolbestuur stelde hem vragen, die beantwoord werden: *Geloofsonderzoek*. Het slot was, dat aan Schurer een verklaring ter ondertekening werd voorgelegd, hetgeen hij weigerde. Op 1 april 1930 werd hij als onderwijzer geschorst en op 1 mei ontslagen. Hij wendde zich tot de Commissie van Beroep, ingesteld door de Schoolraad voor scholen met de bijbel.

Op 9 juli 1930 vergaderde deze Commissie. Zij bestond uit de heren: Mr. v.d. Vegte (oud-minister), Dr. K. Dijk (de latere hoogleraar), J. Schouten (de latere leider van de A.R.Partij), Wirtz, Mr. de Wilde (oud-minister). Mr. Schut. Schurers afwijzing van oorlog en oorlogstoerusting werd bevonden in strijd te zijn met de gereformeerde belijdenisgeschriften, die de grondslag van de christelijke school in Lemmer waren. Het ontslag werd dan ook bevestigd.

We zaten in een klein zaaltje in Terminus te Utrecht. Het schoolbestuur werd verdedigd door Mr. Gerbrandy (de latere minister-president), Schurer door Mr. Pollema, het C.H. Eerste Kamerlid, en door mij. Mr. Pollema had de juridische kant voor zijn rekening genomen, ik de principiële kant. De afloop stond tevoren vast. De namen van de Commissieleden zeiden in dit opzicht alles. Mr. de Wilde was er zozeer van overtuigd, dat het mis was en dat wat ik zou beweren niet de moeite waard was, dat hij zeer opzettelijk, toen ik moest spreken, een krant nam en die ging zitten lezen. Mr. Gerbrandy werkte met Calvijn tegen de Doopersen en bezwoer mij, niet voort te gaan op de heilloze weg van het on-

gereformeerde en onbijbelse antimilitarisme. Schurer werd in elk geval onwaardig bevonden, om aan de kinderen op de school met de bijbel onderwijs te geven, hoewel ik tegen alle beschuldigingen in betoogde, dat Schurer geen humanist, geen schriftaanrander, geen anabaptist en geen anarchist was (*Antimilitarisme en Nederlandsche Geloofsbelijdenis, het geval Schurer*).

Nog altijd is het voor mij een raadsel, waarom Schurer uit de school met de bijbel geweerd moest worden. De gereformeerden waren in die dagen wel heel ontoegankelijk en onverdraagzaam. Maar ik zeg de man, die Schurer aanklaagde, het bestuur, dat hem ontsloeg en de commissie, die dat ontslag sanctioneerde. Aan de veroordeling van Schurer heb ik zijn vriendschap te danken.

Schurer werd onderwijzer aan een openbare school in Amsterdam. Hij werd volop Amsterdamer, maar hij bleef in hart en nieren Fries. Op de Admiraal de Ruyterweg werd Fries gesproken, werd de bijbel in het Fries gelezen en voor en na het eten in het Fries gebeden. Het diepste van zijn leven en levensbezit heeft Schurer in zijn Friese gedichten uitgesproken meer dan in de weinige Hollandse, die hij geschreven heeft. Voor hem en voor Friesland is het dan ook een heel bijzondere dag geweest, toen zijn berijming van de psalmen verscheen, nog wel met een nihil obstat en het imprimatur van het episcopaat. Naar mijn vaste overtuiging zal in later jaren dit boekje beschouwd worden als Schurers levenswerk. Met deze psalmberijming is zijn naam opgenomen in de geschiedenis van Friesland en de kerk in Friesland. Ik mis de kennis om de lof van Schurer als Fries dichter en leider van de Friese beweging te zingen. Ik wil uitsluitend met dankbaarheid spreken over zijn Amsterdamse jaren, onze Amsterdamse jaren, die in politiek, sociaal en kerkelijk opzicht zo bewogen waren.

We zaten midden in de economische en sociale crisis. De crisispolitiek vonden we afschuwelijk. Die politiek betekende - we zagen het dagelijks voor ogen - dat honderden Amsterdamse gezinnen, arbeidersgezinnen, in welke de werkloosheid haar intrede deed langzaam, maar zeker maatschappelijk en geestelijk naar de kelder gingen. Het socialisme werd als ongeloof en revolutie bestreden, het plan van de arbeid werd afgewezen, maar geen enkele positieve bijdrage tot oplossing van het werk-

loosheidsvraagstuk werd door de regering Colijn geleverd. Haar crisispolitiek was door en door liberaal.

Wat hebben we ons in die jaren ingezet voor de C.D.U. en daarnaast voor Kerk en Vrede. Schurer was een meester in het debat en de discussie. Wat hebben we, toen het nationaalsocialisme zich ook in Nederland begon breed te maken, gestreden tegen dit moderne heidendom. En dan het Hersteld Verband. Schurer had een actief aandeel in ons evangelisatiewerk, dat veel verzet in kerkelijke kring wekte. Die tegenwerking verdubbelde ons enthousiasme. Men noemde ons rood. Dat waren we ook, maar wij predikten het evangelie. Dat heeft nooit iemand kunnen en durven ontkennen. Schurer leidde de discussieavond van mij met Beuzemaker in het Concertgebouw en sprak vele malen voor de arbeiders van het van Lennepkwartier onder en in de Parkkerk. Hij was een karakteristieke vertegenwoordiger van een bijbels christendom, dat zijn oorspronkelijk en revolutionair karakter teruggevonden had.

Wat hebben we in de kleine vriendenkring urenlang gediscussieerd over de betekenis van het christelijk geloof en de roeping van de kerk. Hein de Bruin was de meest scherpzinnige, Henk van Randwijk de meest radicale, Fedde Schurer de meest eenvoudige en spontane. Hij heeft, anders dan deze twee, altijd iets van het kind in zich bewaard, terwijl toch van Eyck en Bloem de dichters waren, die hem het meest lagen. Er was in Fedde die zeldzame eenheid van kind en man, van de arbeidersjongen uit Lemmer en de mens, die het moderne leven in zijn zijn en bewustzijn heeft opgenomen. Het directe, het spontane, het eenvoudige behoort tot zijn wezen. Midden in de problematiek van de moderne tijd bleef hij geloven: 'Ik ben een kind, van God bemind en tot geluk geschapen'. Hij had kunnen zeggen, wat Felix Timmermans eens van zichzelf tot mij zei: 'Ik heb God lief en de gaven der aarde'. Ja, dat was en dat is de rijkdom van ons leven: God en de gaven der aarde. Schurer is, zoals Anne Wadman in een karakteristiek van zijn dichterschap zegt: 'lofsjonger fan in dubeld Paradys'. Zingt hij niet van 'a ny Jeruzalem en d'ald landsdouwe'? Zo beleefden we het, als we op het Leidse Plein samen een kop koffie zaten te drinken en in het gras langs de Amstel in de zon lagen, als Fedde op zijn kamer uit Bloem voorlas en we in de Parkkerk met de gemeente de 'lof fan alle tiden' zongen.

Schurer was socialist, maar hij was het niet via de studeerkamer en de boeken of het moet zijn via dat ene boek, de bijbel. Maar verder was hij het uitsluitend door zijn directe niet beredeneerde maar beleefde verbondenheid met het volk. Daarom voelde hij zich als onderwijzer aan een Amsterdamse openbare school thuis op het Bickerseiland, waar de kinderen van hem hielden en daarom kon hij in de bezettingstijd *De ballade van de verrader Vergonet* schrijven. Daarom kon hij met kinderlijke blijdschap op zijn accordeon, dat onverlaten ter onzaliger ure gestolen hebben, de liederen van Moody en Sankey, die hij als kind zijn vader hoorde zingen, spelen, en de beminnaar van Bloem en van Eyck zong: ‘Bouw op het schijnsel van wereldglans nooit’ en: ‘Als ik maar mijn aanspraak kennen mag op 't Vaderhuis omhoog’. Hij heeft altijd geweten, dat wat zijn vader in deze liederen voor God en mensen beleed, ook zijn geloof was, het geloof in Jezus Christus:

*Ik bin oan 'e ein fan myn humaen Latyn,
der is gjin treast yn blommen, sinne of wijn.
Der is bihald foar earne minskesielen
yn Kristus' krus - en al it oare is skyn.*

*Ik ben aan 't eind van mijn humaan Latijn,
er is geen troost in bloem- of zonestijn.
Er is behoud voor arme menschenzielen
in Christus' kruis - en heel de rest is schijn.*

Na de oorlog werd Fedde Schurer hoofdredacteur van *De Heerenveensche Koerier* - de latere *Friesche Koerier* - en voor de P.v.d.A., lid van de Tweede Kamer. Zijn Amsterdamse jaren behoren tot het verleden. We hebben een stille hoop gehad, dat hij het in Friesland niet uit zou houden en het verlangen naar Amsterdam hem te sterk zou worden. Die hoop is vervlogen en we hebben ons verzoend met de gedachte, dat hij in Friesland hoort.

Hein de Bruin leerde ik in 1933 kennen. Hij werkte op de Amsterdamse Bank, was lid van het Hersteld Verband en behoorde tot de kring van de jonge christelijke dichters. Het eerste contact was een brief: ‘In verreweg

de meeste gevallen heb ik gevoeld, dat in mij dezelfde problemen om een oplossing worstelen als bij u. En tevens heb ik dikwijls bij mijzelf hetzelfde verschijnsel opgemerkt als ik bij u meende te bespeuren, namelijk dat men dikwijls een eindweegs naar de oplossing toe kan redeneeren zonder die oplossing uiteindelijk te grijpen. Dat wil zeggen, dat het bij ons telkens weer stukwerk blijkt te zijn. In zulke momenten voelt men ook de behoefte aan gemeenschappelijk zoeken’.

De dialectische theologie betekende voor Hein de Bruin, zoals hij in die brief schrijft, ‘veelszins een verlossing van de traditie en een intrede in de vrijheid, waarmee Christus ons vrijgemaakt heeft, de verlossing vooral van het program, dat nu en tot in alle eeuwigheid gelden zal’. ‘Wat mij in de A.R. propaganda, in de heele mentaliteit van die menschen, zoo ontzettend tegenstaat, dat is de vereenzelviging van hun streven met de uitvoering van Gods wil, de pretentie, dat zij zonder twijfel aan Gods zijde staan. Een dergelijke droomvoorstelling maakt de menschen immuun voor werkelijkheidszin, ze komen niet aan het critische standpunt toe, ze blijven buiten de crisis’. En dan schrijft Hein de Bruin - reeds in deze eerste brief - over wat de tragedie van zijn leven is geworden: ‘Terwille van het zelfbehoud moet men in de tegenwoordige wereld helaas telkens van konsekwente stappen afzien. Inderdaad, dat is het eeuwig dualisme, het steeds met zich zelf overhoop liggen’.

Aan het slot van deze lange brief zegt hij nog: ‘U en ik zullen met vele anderen wel eens het gevoel hebben op tamelijk eenzame posten te strijden en dat toch ook nu en dan weer merken, dat andere enkelingen dezelfde strijd voeren. Dan willen we met elkaar in contact komen endan zouden we verder de gelederen nog dichter willen sluiten, en gemeenschap vormen’. Ik citeer uit deze brief zo uitvoerig, omdat zij zo duidelijk laat voelen, waar het in die jaren voor ons om ging.

Hein de Bruin heeft het zijn gehele leven moeilijk gehad. De eigen christelijke kring ergerde hem, de dichter en de overtuigd gelovige, vanwege haar kleinzieligheid en benepenheid, maar als gelovige vond hij buiten die kring zo goed als geen gehoor. ‘Ware hij niet een christelijk dichter geweest’, zegt Anton van Duinkerken, ‘hij zou voor een aanzienlijk dichter gegolden hebben’. Dat heeft Hein de Bruin gehinderd. Hij heeft er onder geleden, dat hij in christelijke kring genegeerd werd vanwege

zijn modern levensbesef en dat hij in niet-christelijke kring een vreemde bleef van wege zijn geloof. Dat is intussen toch niet het probleem van zijn leven geweest. Dat probleem - tegelijkertijd zijn levensstrijd - bestond hierin, dat zijn ziel haakte naar een ruimte, die zij niet vond. In zijn eigen kerkelijk milieu leed hij onder de bewustzijnsvernauwing. En hij twijfelde aan de geloofsrealiteit in het praktische leven. Toch geloofde hij, omdat het hem niet werd toegestaan, niet te geloven. Zo werd zijn werk de belijdenis van een zielenood, die slechts weinigen begrepen. Hein de Bruin was een gespleten figuur, die hunkerde naar zelfbevrijding zonder haar te vinden. Wel bevrijdde hij zichzelf voortdurend, maar hij kwam nooit los van de oude bindingen. Hij is zijn leven lang de jongen gebleven, die opgroeide in de kleine stad Enkhuizen, ook toen hij volop deelgenoot geworden was aan het grote stadsleven van Amsterdam. In zijn verzen is er altijd de band aan het verleden. Zijn beste verzen zijn vervuld van jeugdherinneringen. Er was in zijn leven een permanent conflict tussen zijn artistieke persoonlijkheid en het kleinburgerlijk milieu, waarin hij opgroeide. Hij rebelleerde tegen zijn vader. En dat conflict is hij nooit te boven gekomen. Zo was er bij hem een voortdurend bevrijd worden en een voortdurend gebonden blijven. De volstreekte zelfbevrijding vond hij niet. Hij twijfelde aan haar en tegelijkertijd hunkerde hij naar haar. Het sonnet, dat hij wijdde aan Vincent van Gogh, beschrijft in het kort het leven van Hein de Bruin zelf. Ik citeer de laatste strofen:

*En liet in rulle stukken, die hij schiep,
waarin zijn angst naar de bevrijding riep,
de wolken en de wegen ongericht*

*in het ontzaggelijk Oneindig stroomen.
Daarna de zelfvernietiging: het ontkomen
aan deze zielekwellig... naar dat Licht?*

Ook in Hein de Bruin's *Job* vindt men iets van dit alles terug. Misschien wel het meest aan het slot, waar 'de nakomeling' spreekt. Was hij zelf niet de nakomeling?

*Zie niet op mij, mijn hoorders: onvermogen
dat werd een diep besef in mijn geslacht,
zoodra het om de vraag ging naar Gods raad,
met name om het antwoord van hun kant
omtrent de Macht, de Weldaad van Zijn hand.
Jobs kindren zijn beschroomde theologen
en weten niet zooveel als men verwacht,
ondanks de trek van Jobs beproefd gelaat.*

Toen Hein in de bezettingstijd *De brief* schreef - een brief aan God - scheen de beproeving zijn gemoed open te gooien naar de ruimte. Hij kon weer argeloos bidden. Maar daarna sloot de cirkel der benauwenis zich weer. Zijn lyrisch werk blijft de belijdenis van een zielenood, die geen voorwerp van nieuwsgierigheid moet worden, maar die, zoals Anton van Duinkerken zegt, aan een doorgronder van gemoederen een voortreffelijk essay van religieuze psychologie zou kunnen geven. En Gabriël Smit, de roomse dichter, een vriend van Hein, zegt van zijn *De brief*: ‘Deze kleine sonnettencyclus zal wellicht door de jaren heen bekend blijven als de exacte, poëtische weergave van het religieus bewustzijn dezer dagen, zooals zich dit bij de besten in de kring zijner geloofsgenooten heeft gemanifesteerd’.

De tragiek van het leven van Hein de Bruin is geweest, dat hij in de spanning tussen het oude geloof en het moderne leven, die hoogspanning voor hem werd, is ondergegaan, dat hij er aan gebroken is. Het laatste woord, dat hem bevrijden moest, heeft hij niet kunnen vinden. Zeker is, dat geen van zijn tijdgenoten zozeer kind van zijn tijd is geweest als hij en geen van hen heeft de bittere gal van het moderne leven zo op de tong geproefd en zijn armoe zo met schrik ontdekt als Hein de Bruin. Maar scherper dan zijn kameraden heeft hij ook gezien wat blijvend is. *Wat blijft* is dan ook niet voor niets de titel van zijn eerste roman. In een ‘Avondlied’ laat hij God zeggen:

*Ach, uw ziel ligt aan Mijn oor,
en het tomeloos verband
uwer handen naast Mijn hand,*

*en uw weerloos hoofd, verward,
onder Mijn nabije hart.*

Hij was een trouw kerkganger, die mijn preken wist te waarderen en te bekritisieren. Hij schreef eens dit kwatrijn voor mij, dat ik graag doorgeef aan alle medeministri verbi divini:

*Pas op, uw preek wordt spoedig een van beiden:
des herders breikous, als de schapen weiden,
of - en ze boeit, dat aller oogen blinken -
het speelsch betoog van een vernuftig heiden.*

De derde van de vrienden was Henk van Randwijk.

Hem leerde ik kennen, toen eind 1935 zijn *Burgers in Nood* gepubliceerd werd. Zijn verzenbundel *Op verbeurd gebied* was al eerder verschenen. 1935 valt midden in de crisisjaren, de jaren van Colijn en de werkloosheid. Het boek van Van Randwijk is de beste werkloosheidsroman, die in Nederland verschenen is. De opschriften van de drie delen zeggen het eigenlijk al: 1) Willem Verdoorn gaat stempelen, 2) Willem Verdoorn stempelt, 3) Willem Verdoorn stempelt nog. Van Randwijk begreep, dat het niet zijn taak was een oplossing te geven, economisch niet en geestelijk niet. Dat bleef aan het vrije soevereine Woord van God voorbehouden.

Prof. Miskotte heeft dit boek bij zijn verschijning zeer geprezen: ‘De zeer jonge schrijver is door het bijzondere leed van dezen tijd gegrepen op een onmiddellijke en een diepindringende wijze. De werkloosheid heeft zich voor hem van een economisch probleem uitgezet tot een zedelijk, tot een godsdienstig vraagstuk, meer nog: tot de hernieuwde vraag naar de verborgen gerechtigheid Gods en naar de rechtvaardige verborgenheid Gods’. ‘Hij is onmiskenbaar een van de jongeren, die door de dialectische theologie tot in het klokhuis van hun hart zijn geraakt. Deze onderwijzer is bij Karl Barth ter school geweest. Het lyrisch vermogen wordt aldus bereid gemaakt om de werkelijkheid van het menschenlot te ondergaan, en het christelijk voelend geweten wordt opgewekt heel van voren af aan realistisch en zeer onpartijdig het leven van deze samenleving zich aan te trekken als een stuk eigen schuld en eigen lot, als een

bezegeling van Gods oordeel en tegelijk als het veld der ontmoeting met een ongehoord Erbarmen’.

Nico Stufkens schreef: ‘Tot je 't langzaam aan gaat zien: dit is geen werk-lozen-roman. Dit is 'n schreeuw om gemeenschap van een, die in de werkloosheidsellende, maar volstrekt niet daarin alleen, klaar en scherp aan den dag ziet treden, wat de kanker is van alle menscheijk leven: dat er geen waarachtige band is van mensch tot mensch’. En Hein de Bruin constateerde geestelijke verwantschap. Had Van Randwijk niet in 1932 in zijn vers *Jaareinde 1932* gezegd:

*En alles wat om brood en arbeid gilt
is in de winden tot een schreeuw gerezen?*

In datzelfde jaar zei Hein de Bruin: ‘Als er werkelijk een roman-van-dezen-tijd van een der onzen komt, denk ik: dan zal het geen stichtelijke preek zijn, geen heilsgetuigenis allereerst, maar een schreeuw’. Welnu, Hein de Bruin constateerde: ‘Deze tijdsroman is er nu met *Burgers in Nood* en zijn auteur is een der onzen’. ‘Deze auteur als sociaal voelend mensch geeft blijk niets te voelen voor de handhaving van een samenleving, zooals ze tot op vandaag de dag nog bestaat; die het naast elkaar leven in de hand werkt, ja zelfs op kritieke momenten, wanneer het 't zelfbehoud geldt, noodzakelijk maakt. Deze samenleving sticht niet waarlijk iets, ze werkt ontredderend, ze mist de mogelijkheden voor een werkelijke gemeenschap’.

Burgers in Nood werd in de gereformeerde en antirevolutionaire pers vrijwel zonder meer afgewezen. Het was te wrang en te murmurierend. Het was ook - dat was natuurlijk het ergste en dat werd uitgesproken door een bekend gereformeerd predikant - ‘zoo ópzettend, bedoeld of onbedoeld, tegen een regeering, die haar uiterste best doet om in noden te hulp te komen’. Dat schreef - God betere het - uitgesproken een bedienaar van het goddelijke Woord in de dertiger jaren. Kan men begrijpen, dat we wild en opstandig waren?

Van Randwijk was, net als Schurer, onderwijzer aan een christelijke school. In Werkendam. Hij wilde er vandaan, maar kreeg geen kans. Voor deze gereformeerde rooie was er geen plaats in de christelijke school, evenmin als voor de gereformeerde antimilitarist Schurer. Het is

mij gelukt, Van Randwijk een plaats te bezorgen aan een van de scholen van ‘Tot heil des volks’ in Amsterdam, waar hij als onderwijzer en hoofdonderwijzer prachtig werk heeft gedaan.

In zijn Amsterdamse jaren schreef Van Randwijk zijn tweede roman *Een zoon begraaft zijn vader*, waarin het gaat om de problematiek van traditie en vrijheid, verleden en toekomst, kerk en evangelie, kort gezegd: de problematiek van het oude geloof en een nieuwe toekomst. Menno ter Braak noemde dit boek ‘een verrassing van den eersten rang’: ‘Wel moet zich in dezen jongen auteur uit het gistend christelijk volksdeel een inwendige revolutie hebben voltrokken, dat hij dit boek met zooveel meesterschap schrijven kon’. ‘Hier is het christelijk conflict par excellence met zeldzame zuiverheid van inzicht gesteld... en niet opgelost, goddank’. ‘In Van Randwijk staat de geest van Pascal op. Geen lamentabele bekeering tot slot, maar een moedig open einde, daaraan herkent men zonder mankeeren het intellectuele geweten’.

Ter Braak vroeg zich af, in welk opzicht Van Randwijk zich nog gebonden acht aan het christelijke volksdeel, dat hij zo uitmuntend objectiveert. Een begrijpelijke vraag van de kant van de man, die afscheid van domineesland had genomen, hoewel de dominee tot het einde van zijn leven in hem bleef voortleven. Van Randwijk bleef aan het christelijk volksdeel gebonden, niet omdat het 't christelijk volksdeel was, maar vanwege het oude geloof, vanwege de geest van Pascal, vanwege het besef van zonde en genade, dat hij nooit verloren heeft. Van Randwijk bleef bij 't Heil, totdat hij in 1940 in het verzet kwam en de leider van de verzetsgroep Vrij Nederland werd. Na de oorlog werd hij hoofdredacteur van *Vrij Nederland* en later directeur van de uitgeverij Djambatan.

Hein de Bruin is heengegaan op tragische wijze. Fedde, Henk en ik hebben nog altijd God en de gaven der aarde lief. We zijn nog altijd burgers in nood en we begraven nog altijd als zonen onze vader. We leven nog altijd in de spanning van het oude geloof en het moderne leven van onze tijd.

We zijn echter geen cynici geworden.

Hein besluit zijn Job met de woorden:

*Maar, zeg ik u, als Job niet heeft gebeden,
dan is hij ook de Godsvriend niet geweest,
die op zijn hoeve schreef: Nooit zonder Hoop.*

We schrijven nog altijd op onze hoeve:

Nooit zonder Hoop!

Het nationaalsocialisme

In 1936 verscheen mijn boek *Het evangelie in de wereld van heden*, waarin ik getracht heb de inzichten, die wij samen verworven hadden over de betekenis van het evangelie voor het politieke, sociale en nationale leven, uiteen te zetten. De titel zegt duidelijk waar het ons om te doen was: het oude evangelie in een nieuwe wereld, het oude geloof in een nieuwe tijd. Met Prof. Heering vonden wij het belangrijker, om onze tijd te zien in het licht van het evangelie dan om het evangelie te zien in het licht van onze tijd.

In dit boek van bijna 330 bladzijden wijdde ik een hoofdstuk aan het aandeel van Barth in de strijd van de Belijdende Kerk in Duitsland en bestreed ik in twee hoofdstukken de staats- en de volksbeschouwing van het nationaalsocialisme.

We waren zover, dat Mussolini en Hitler het in Europa voor het zeggen hadden. Het fascisme en het nationaalsocialisme begonnen zich breed te maken.

Het blijft een trieste geschiedenis, dat zovele christenen in Nederland in die dagen de dreiging van het nationaalsocialisme niet onderkend hebben. Ze zagen in het nationaalsocialisme een bolwerk tegen het communisme. De rest namen ze op de koop toe. Tot op het walgelijke af was de wijze, waarop men Mussolini en Hitler probeerde met een aureool van vroomheid en christelijkheid te omgeven. De befaamde wereldreiziger

Mary Pos heeft zich in dit opzicht onsterfelijk geblameerd ten opzichte van Mussolini en de heer W. Laatsman, schrijver van christelijke romannetjes, deed hetzelfde ten opzichte van Hitler in zijn boek *De Duitse kerkstrijd, waarheid of leugen?* Ik ben er altijd nog een beetje trots op, dat ik dit in schijn vrome maar in wezen goddeloze boek als een brutale falsificatie ontmaskerd heb. Laatsman publiceerde een aantal interviewws met de leidende figuren van het Duitse nationaalsocialisme, die nooit hadden plaats gevonden. Het boek van Laatsman was van het begin tot het einde leugen. Toch durfde hij het te besluiten met de woorden: ‘Dit boek heb ik geschreven uit liefde tot Christus’. Vrijwel de gehele christelijke pers begroette dit boek met vreugde.

Het Nederlandsch Christelijke Persbureau, representatief voor hervormden en gereformeerden, stond onder leiding van Dr. W.H. van der Vaart Smit, die ik al vele jaren kende als een van de meest gevaarlijke lieden, die kerkelijk Nederland ooit heeft opgeleverd. Met zijn persbureau heeft hij kerkelijk Nederland in nationaalsocialistische geest bewerkt. Onder de schuilnaam Willem van Dalen verdedigde hij zonder reserve Hitler en deed hij de meest verraderlijke aanvallen op Barth en Niemöller, terwijl hij als directeur van het Nederlandsch Christelijk Persbureau trachtte op homeopatische wijze het kerkvolk voor het nationaalsocialisme te winnen. Niemand wist, dat de directeur van het persbureau dezelfde was als Willem van Dalen. Dr. van der Vaart Smit bleef het ontkennen, hoewel ik het met de stukken bewezen heb. Vanaf zijn studententijd was Van der Vaart Smit een deugniet, die liegen kon dat hij zwart zag. Hij hoopte het in het nieuwe Nederland onder Mussert tot minister van eredienst te brengen. In onze studententijd hadden we hem al door. Toen het tweede christelijke sociale congres in Amsterdam gehouden werd - in 1919 - logeerde Van der Vaart Smit als deelnemer aan dat congres - hij was toen nog gereformeerd predikant - in het hospitium van de Vrije Universiteit. Hij vertelde aan een groepje studenten, dat hij er over dacht in de politiek te gaan. Nog hoor ik Gerrit Kruiswijk, die helaas jong gestorven is, zeggen: ‘Dat zal een strop voor de politiek, maar een zegen voor de kerk zijn!’ Van der Vaart Smit was zo stom brutaal, dat hij mij kort voor de bevrijding in 1945 durfde opbellen. Hij woonde toen op het Valeriusplein. Ik wist, dat men hem uit

de N.S.B. had gegooid vanwege zijn wangedrag. Hij zei: 'Je spreekt met Van der Vaart Smit, je kent me nog wel en je hebt misschien wel gehoord, dat ik met de N.S.B. gebroken heb, ik wil lid worden van de Hervormde Kerk, tot wie moet ik mij wenden?' Ik heb hem geantwoord: 'Ja, ik ken je nog heel goed en ik heb inderdaad gehoord dat ze je uit de N.S.B. gegooid hebben; als je lid van de Hervormde Kerk wilt worden, moet je je wenden tot je wijkdominee, Ds Ekering'. Ekering was een fanatiek N.S.B.er. Van der Vaart Smit was een zeer begaafd, maar volstrekt gewetenloos man. Aan het einde van de oorlog zat hij in de zwarte handel en men verdacht hem ervan, dat hij op het Valeriusplein een speelhol had. Christelijk Nederland heeft deze man gedurende vele jaren als directeur van het Nederlandsch Christelijke Persbureau geslikt.

Toen *De Veensoldaten* van Langhof verscheen, het eerste boek, dat ons over Hitlers concentratiekampen vertelde - wat Langhof meedeelde was vergeleken bij wat later in de concentratiekampen geschiedde een kleinigheid - en er een aanbeveling van Banning en mij op de omslag prijkte, werd dat aan Banning en mij door velen zeer kwalijk genomen. Wanneer wij in onze preken tegen het nationaalsocialisme waarschuwden, werden wij ervan beschuldigd politiek op de preekstoel te brengen: wij waren vervuld van haat tegen Hitler, maar zagen niet, dat hij een werktuig in Gods hand was, om Duitsland weer tot een positief christendom terug te leiden en Europa tegen het communisme te beschermen. Wij heulden met Rusland. Het woord fellowtravellers werd in die dagen nog niet gebruikt.

In 1932 kwam ik voor de tweede keer als dominee in Amsterdam. In mijn intrepreek over Jesaja 26 : 19 ('Wanneer Uw gerichten op aarde zijn, leeren de inwoners der wereld gerechtigheid') zei ik: 'Het internationale fascisme met zijn ras, volk en natie is in zijn alleen maar rekenen met de nationale werkelijkheid en zijn verstandelijk niet te verklaren aantrekkingskracht op duizenden een religie, een nieuwe en oeroude natuurreligie. Wie om figuren als Mussolini en Hitler lacht, heeft er nog niets van begrepen en heeft ook nog niets beseft van het groote gevaar, dat hier het christendom bedreigt'. De ellende was, dat men enerzijds om Hitler lachte als om een charlatan, anderzijds hem beschouwde als een werktuig in Gods hand tot zegen van Europa. Er waren heel wat

hervormde predikanten - ik denk aan Amsterdamse dominees als Van Hoogenhuizen en Ekering, die vele collega's op noodlottige wijze beïnvloed hebben en het evangelie van de sterke man huldigden. In 1932 protesteerden achttien hervormde predikanten in een open brief aan overheid en volk tegen het ambtenarenverbod: dit verbod was met de gerechtigheid in strijd, omdat de N.S.B., vaderlandslievend en Oranjegezind, door een zo harde maatregel werd getroffen. Deze dominees pleitten voor de leden van hun kerk, N.S.B.ers, die leden onder de smaad van het ambtenarenverbod. Zo naïef waren de predikanten in die dagen en collega Ekering maakte listig en handig van deze naïeviteit gebruik. Op 12 maart 1935 werd te Rotterdam een grote debatavond gehouden. Sprekers waren J.H.L. de Bruin namens de N.S.B. en ik namens de C.D.U. Het onderwerp was: Christendom en Nationaalsocialisme! De grote zaal van het Gebouw voor kunsten en wetenschappen was stampvol. De Bruin was een van de weinige leidende figuren in de N.S.B., die spreken konden. Hij was evenals ik lid van het Hersteld Verband. Ik probeerde aan te tonen, dat het nationaalsocialisme als levens- en wereldbeschouwing en het christelijk geloof een onverzoenlijke tegenstelling vormen, dat de propaganda voor het nationaalsocialisme als positief christendom een vervalsing van het evangelie was en dat de volks- en staatsbeschouwing van het nationaalsocialisme voor het christelijk geloof onaanvaardbaar was. De Bruin beweerde, dat de N.S.B. rekenen mocht op de steun van God, omdat het een christelijke staat wilde bouwen, Gods souvereiniteit erkende, streed voor eerbied voor het gezag, vrijheid en recht, geestelijke en maatschappelijke verheffing van het volk, en de naastenliefde in praktijk bracht.

Mijn rede werd door de C.D.U. uitgegeven.

Mijn gereformeerde broeders hebben haar zeer geprezen met een reserve ten opzichte van de C.D.U. Een gereformeerde dominee schreef: 'Een aanbeveling van het boekje van Ds Buskes mag er niet zijn zonder een waarschuwing tegen de beginselen van de C.D.U. Tenslotte zullen we moeten kiezen: of gereformeerd of barthiaan!' En Prof. Schilder waardeerde mijn uiteenzetting zeer, maar beweerde, tegelijkertijd dat mijn theologische inzichten zelf voor een deel de toestand van verwarring inzake het nationaalsocialisme in het leven hadden geroepen.

Volk en Vaderland gaf een uitvoerige bespreking onder het opschrift: *Partijpolitiek in het gewaad van den Evangeliedienaar*. Karakteristiek voor de wijze, waarop dit blad polemiseerde, zijn de volgende zinnen: ‘Met den heer Buskes, die geen figuur van bijzondere betekenis is in het Nederlandsche politieke, noch in het kerkelijke leven, juist door de wijze, waarop hij begrippen en levensgebieden hopeloos door elkaar weet te haspelen, zullen we niet treden in een casuïstiek over bijkomstigheden, hetgeen teveel plaatsruimte zou vorderen. Blijkens zijn uitlatingen zit deze man nog geheel vast in de lijn van het democratisch denken... Hoe lang zal het Nederlandsche volk zich ten aanzien van deze zaken nog door dwaalleeraars om den tuin laten leiden?’

De heer De Bruin vond het nodig, om in 1936 in *Volk en Vaderland* een Open Brief aan de predikanten en ouderlingen van het Hersteld Verband te richten. In die brief beschuldigde hij mij van niet minder dan marxisme met christelijke tint, onwaarachtigheid, ergerlijke volksmisleiding en onchristelijke demagogie, spelen met het allerheiligste - mijn vraag aan de N.S.B.: ‘Als gij over God spreekt, wie is dan die God’, noemde De Bruin infaam en lasterlijk-onchristelijke liefdeloosheid, zich boven God stellen, afgoderij met eigen mening, het propageren van een nieuwe religie en het als volgeling van Barth in het Hersteld Verband indragen van leringen, die geen steun vinden in de belijdenis! Zijn conclusie was: ‘Het is dringend tijd, dat aan het kerkverwoestend optreden van Ds Buskes onmiddellijk paal en perk wordt gesteld’. Hij ondertekende zijn brief als: ‘Lid van de Gereformeerde Kerken in H.V., spreker van de N.S.B., lid van de raad voor kerkelijke aangelegenheden der N.S.B.’ Ik citeer een en ander, om te laten zien hoe fel het toeging in die jaren. In het H.V. was inderdaad een kleine groep N.S.B.ers die op zichzelf voortreffelijke mensen waren, maar volkomen verblind en meegesleept op een weg, die ze te laat als verderfelijk hebben leren zien. Zo'n man was De Bruin. Nog eenmaal heb ik hem ontmoet. Aan het einde van de oorlog. Voor illegaal werk zouden enkelen elkaar in het Jaarbeursrestaurant in Utrecht vinden. We kwamen met zijn drieën in het restaurant, waar enkele N.S.B.ers zich te goed deden aan een voortreffelijke maaltijd. Mussert zat er, Van Geelkerken en ook De Bruin. Ik moest hem passeren en kon niet nalaten tot hem te zeggen: ‘U hebt het ver

gebracht!’ Niet vriendelijk en niet bijzonder christelijk, maar ik kon toen niet anders. De Bruin werd vuurrood. Tussen hem en mij is het na de oorlog weer in orde gekomen. En ik ben ervan overtuigd, dat hij het meende. Hij was een typisch voorbeeld van de velen, die misleid en over het paard getild waren.

In mei 1933 organiseerde het Algemeen Comité van verweer tegen terreur en verdrukking in Duitsland een vergadering in het Concertgebouw in Amsterdam. Daar spraken Banning, pastoor W. Nolet, Captain Sears en ik. Captain Sears was de man, die de krans, welke in naam van Hitler bij het graf van de onbekende soldaat in Londen was gelegd, in de Theems had gegooid.

In 1936 werd het Comité van Waakzaamheid van antinationaalsocialistische intellectuelen opgericht. Prof. Pos was voorzitter, Prof. Loenen secretaris. In het bestuur zaten o.a.: Menno ter Braak, Dr. F. Proost, Prof. Jan Romein, Mevrouw de Vries Bruins en ik. Het Comité wilde opkomen voor de verdediging en bevordering der geestelijke vrijheid en zich in het bijzonder richten tegen het nationaalsocialisme, dat dit essentiële cultuurgoed het meest belaagt. We organiseerden weekends en gaven een serie voortreffelijke brochures uit, geschreven door Prof. Kohnstamm, Anton van Duinkerken, Dr. Horreüs de Haas, Menno ter Braak, Dr. Hilda Verwey-Jonker, Prof. Hoetink, Prof. Romein, Prof. Bonger, Prof. Banning, Prof. Pos. Ik schreef twee brochures: *Het nationaalsocialisme als bedreiging van de kerk, de les van Duitschland* en *Kapelaan Rossaint en Dominee Niemöller, twee processen in het Derde Rijk*.

Door *Waakzaamheid* werd het contact met Pos weer hersteld en leerde ik Prof. Romein en Menno ter Braak kennen. Met de laatste, die een veel bescheidener mens was dan de meesten - ook ik - dachten, heb ik vele gesprekken gehad over het standpunt van Kerk en Vrede. Hij was een bijzonder innemend man, hartelijk en zeer scherpzinnig.

In 1935 werden de wetten van Neurenberg van kracht. Aan de Joden werden de burgerrechten ontnomen. In de Apollohal in Amsterdam werd een grote protestvergadering tegen *Ontrechting der Joden in Duitschland* gehouden. Samen met mij spraken opperrabijn Saarlouis, A. Asscher, Prof. D. Cohen, kapelaan Drost, Prof. De Hartog, Ds A.R. De Jong en Mr. L.E. Visser. Het was een machtige bijeenkomst. Er zaten

zes duizend mensen in de Apollohal en voor vele duizenden was er geen plaats. Vanaf dat ogenblik was er het persoonlijke contact met vele Amsterdamse Joden.

Volk en Vaderland schreef: 'Eenige christelijke geestelijken met politieke aspiraties hebben zich druk gemaakt over de suprematie van het jodendom boven het germaansche ras. Zij hebben de Joden aan de germaansche christenen ten voorbeeld gesteld... Wij willen de joden niet onaangenaam zijn, mits de heeren Buskes, De Hartog en Drost ons met hun nieuw heidendom van het lijf blijven'. In een tweede artikel werden wij met z'n drieën uitgemaakt voor alles wat lelijk was: 'Daar was Ds Buskes, de bekende pacifist en ontwapenaar, die door zijn defaitistische propaganda ons volk tot het slachtoffer van de eerste de beste aanvaller tracht te maken en onder de staatsondermijners behoort te worden gerangschikt'. 'De aanwezigheid van al deze heeren op deze vergadering gaf daaraan een uitgesproken antinationaal karakter'. 'Het zijn bij uitstek antinationale elementen, die het voor het jodendom meenen te moeten opnemen: individuen, die van eigen volk vervreemd zijn'.

De toespraken verschenen in een geschrift: *Vrede over Israël*.

In 1935 werd Abessinië door Italië overvallen. De C.D.U. belegde een grote vergadering in Amsterdam, in de Vrije Gemeente. Fedde Schurer en ik spraken over *De Klokken van Rome*. De kerkelijke autoriteiten in Rome hadden besloten, de klokken van alle kerken te laten luiden, wanneer de mobilisatie van een miljoen soldaten en tien miljoen burgers door Mussolini zou worden afgekondigd. 'De klokken van Rome werden gelijkgeschakeld. Dit is het ontzettende. De kerkklokken hebben, evenals in 1914, het verwereldlijkte en gelijkgeschakelde christendom uitgeluid. Terwijl Mussolini zijn misdadig beroep deed op de laagste instincten van de menschen, riep de paus zijn geloofsgenoten niet op, om in de wapenrusting van God te staan tegen de listige omleidingen van de satan, maar liet hij de klokken van Rome luiden, om Mussolini's oproep door te geven en te versterken met het geestelijk gezag van Christus' kerk'. Ik sprak van enkele aantekeningen. Bij de officier van justitie werd een aanklacht tegen mij ingediend, omdat ik een bevriend staatshoofd een grootmoordenaar had genoemd. Er is nog iemand bij mij geweest, om te vragen of ik deze woorden inderdaad gebruikt had.

Ik was het mij niet bewust, maar kon alleen zeggen, dat deze woorden in elk geval precies weergaven, wat ik over Mussolini's rooftocht gezegd had. De zaak werd geseponeerd.

In 1939 sloot onze regering de grenzen dicht en Duitse vluchtelingen werden onverbiddelijk over de grens teruggestuurd. Eeuwige schande voor Nederland. In Amsterdam werd een vergadering georganiseerd *Nederland en het Asylrecht*. Daar spraken o.m. Dr. H. Brugmans en ik. Wij wekten op tot hulp aan de Joden, die over de grens kwamen: ‘Wij behoeven daarbij niet dierbaar te doen, maar gewoon zakelijk. De Barmhartige Samaritaan vroeg ook niet, of het slachtoffer, dat hij hielp, wel papieren bij zich had en of zijn moordenaar het wel goed vond, dat hij hem hielp’.

Ons protest bij de regering heeft niets geholpen. De grens bleef onverbiddelijk gesloten.

In 1938 kwam door de slappe houding van Chamberlain de vrede van München tot stand. De meesten weten niet meer, dat het toen uitgesproken Kerk en Vrede is geweest, dat op een grote vergadering in Amsterdam, waar Prof. Heering samen met mij sprak, tegen deze vrede geprotesteerd heeft, terwijl velen, die nu met een grote vlotheid Kerk en Vrede voor die vrede van München medeverantwoordelijk stellen, vlagden. Blijkbaar begrijpt men wat wij bedoelen maar slecht. Toen begreep men ons niet en op het ogenblik begrijpt men ons al evenmin.

Met de Belijdende Kerk in Duitsland leefden we in die dagen van harte mee. In 1937 werd te Doorn een theologenconferentie gehouden, waar ook een aantal mensen van de Belijdende Kerk aanwezig waren. Op deze conferentie werden contacten gelegd, die later van grote betekenis zijn geweest. Vanaf mei 1939 werden Berichten uit de Duitse Kerkstrijd uitgegeven.

Op 10 mei 1940 vielen de Duitsers ons land binnen en dwongen ons door de wereldhistorische misdaad van het bombardement van Rotterdam tot capitulatie.

De oorlogsjaren

Vanaf honderden preekstoelen is er in de oorlogsjaren tegen het nationaalsocialisme gepreekt en gebeden. Terecht. Het nationaalsocialisme was een modern heidendom, een heidendom na Christus, dat zeer bewust tegen Christus en in Christus tegen alle geestelijke waarden, die wij aan het christendom te danken hebben, neen zei.

Het hart van het nationaalsocialisme was het antisemitisme en dit antisemitisme was naar het woord van Karl Barth een zonde tegen de Heilige Geest.

Tegen het nationaalsocialisme koos de kerk geen partij, maar was de kerk partij.

In de oorlogsjaren ben ik met velen, meer nog dan in de vooroorlogse jaren, gaan verstaan, dat de bijbel van het begin tot het einde opkomt voor de waarachtige menselijkheid, de ware humaniteit. Voor de oorlog heeft de kerk veel te hooghartig en te goedkoop over het humanisme gesproken, niet beseffend wat humaniteit voor het leven op aarde betekent. In de oorlogsjaren heeft de kerk een aantal geestelijke waarden, verworvenheden, verdedigd - gerechtigheid, waarheid, vrijheid, barmhartigheid - die ook door de humanisten verdedigd werden. Zo had de kerk een woord samen met anderen. Dat heeft bij velen buiten de kerk waardering gevonden. Duizenden, die nooit meer een voet in de kerk zetten, kwamen in de jaren 1940-1945 telkens weer in de kerk, omdat in de kerk gebeden werd voor allen, die in nood waren: de Joden, de mannen en vrouwen in de gevangenissen en concentratiekampen, de onderduikers. Wat deze voorbede voor ons volk betekend heeft, is in geen woorden tot uitdrukking te brengen. In de laatste oorlogsjaren preekte ik vrijwel elke zondag in de Muiderkerk. A.J. Koejemans, de hoofdredacteur van *De Waarheid*, schreef 20 september 1945 over de vreselijke winter van 1944-1945:

‘Ik moest denken, hoe ik op de Kerstmorgen van die barre winter naar de Muiderkerk ging. In die kerk vertolkte een predikant wat ons allen bezielde met moedige woorden, die geen gestapo vreesden. Die Muiderkerk heeft voor ons iets betekend in die zwarte dagen, al was het slechts

om er in het gebed te hooren van een mensch, die in het openbaar durfde getuigen voor de gemartelden in de concentratiekampen. Toen drie man reeds te veel was voor een bijeenkomst, was het goed daar samen te zijn'.

Wat Koejemans van de Muiderkerk zegt, gold van zeer vele kerken.

In die jaren leerden wij de bijbel en het boek der psalmen opnieuw verstaan. We hebben gepreekt, gezongen en gebeden. Dwars tegen het nationaalsocialisme in, dwars tegen het antisemitisme in. We waren geen helden. De nood was ons opgelegd. En in de prediking van het evangelie van Jezus Christus zijn we opgekomen voor de ware humaniteit, voor de eer van de mens, zijn eer van Gods wege.

Het was niet eenvoudig, want de N.S.B.ers, ook die, welke lid van onze kerk waren, zaten niet stil, al zaten ze in de kerk. Ze werden wild vanwege onze preken. Ze noemden ons 'preektijgers' en in nationaalsocialistische bladen vestigden zij de aandacht van de Duitse autoriteiten op ons.

Volk en Vaderland schreef 23 augustus 1940: 'Een ding in het bijzonder moet Ds Buskes zeer goed onthouden: ophitsing tegen de overheid, die over ons gesteld is en die zich uitsluitend mag en zal laten leiden door het geestelijk en stoffelijk heil van het geheele volk, zal onder geen beding kunnen worden geduld, met name niet als ze geschiedt onder christelijk mom, met vrome en sentimenteele frazen'. 31 januari 1941 schreef hetzelfde blad over de joodse geest in de kerken. Het verweet ons, predikanten, dat wij voor de joden opkwamen. Bij 'dit volksverraad', zo zei het, bleek 'de naar bloed en geest verjoodschte Ds Buskes een zeer waardevolle hulpkracht'. Het blad riep ons op onze schijnvrome en in wezen goddeloze ophitsing op de kansel te staken en het waarschuwde ons: 'Als de door ons misleiden met hun bloed zouden moeten betalen, zullen de ware schuldigen en ophitsers hun gerechte straf geenszins ontloopen'.

Het Nieuwe Volk schreef 2 november 1940: 'Dat de halfjood Buskes geen gevoel kan hebben voor de adel en de heiligheid van ons nederduitsche volk, kunnen we maar al te goed begrijpen. Het wordt van hem als niet-Nederlander ook niet verlangd. Maar daarom behoeft hij met zijn femelende woorden ons Nederlanders nog niet in onze heiligste gevoelens te

kwetsen. Zoolang de kerk zulke volksvreemde en volksvijandige hetsers op haar kansels duldt moet zij zich er niet over verwonderen als er tenslotte eens hard tegen sommige kerkbeambten ingegrepen wordt. Wil de kerk het verwijt van verpolitiekt te zijn en de gevolgen van dit verwijt ontgaan, dan zal zij dergelijke politiseerende dominees, en voorop die van joodsche bloede, hebben uit te zuiveren'.

En *De Misthoorn* van 14 december 1940 vroeg aan het einde van een artikel: 'Hoe lang zal deze Jood zijn op geraffineerde wijze gedoseerd vergif nog aan de man mogen brengen?'

Zo werd er in de nationaalsocialistische pers over de predikanten in het algemeen en over een aantal van hen in het bijzonder en met name geschreven. Het ergste was, dat in vele gevallen eigen gemeenteleden de scribenten waren.

In het verzet van de kerk werd ik op twee wijzen betrokken: ik kwam in het IKO en deed mee met de actie van de Lunterse kring.

Het IKO

In juni 1940 nodigde de Algemeene Synodale Commissie der Hervormde Kerk zeven protestantse kerken uit afgevaardigden te sturen naar een vergadering in Den Haag op 25 juni. Deze vergadering werd de eerste van een hele serie vergaderingen, waarin deze zeven kerken overleg pleegden inzake het optreden van de Nederlandse autoriteiten en de bezettende macht. In de eerste tijd spraken we over het Convent, later over het IKO (Inter-Kerkelijk-Overleg). Tot 1943 heb ik in het IKO de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband vertegenwoordigd. De geschiedenis van het IKO kan men vinden in de beide boeken, die Ds H.C. Touw en Ds Th. Delleman over het verzet van de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken geschreven hebben, ook in het kleine boekje, dat ik schreef: *Waar stond de kerk?*

In dit boek geef ik slechts enkele persoonlijke herinneringen.

De bezetting van het IKO was de eerste tijd kwalitatief gesproken uiterst

zwak. De Gereformeerde Kerken - na de Hervormde Kerk de grootste kerkengroep - werden vertegenwoordigd door Prof. H.H. Kuyper, professor aan de Vrije Universiteit, een zoon van de grote Kuyper. De vader was in de wereldoorlog 1914-1918 uitgesproken products. De zoon was het in 1940 ook. Bovendien was hij kind in huis bij Dr. van der Vaart Smit. Hij was een glibberige figuur. Hij zorgde ervoor, dat de eerste kanselafkondiging van 27 oktober 1940 (over de maatregelen van de Duitsers tegen de Joden) in de Gereformeerde Kerken achterwege bleef. Tegen de afspraak in. In zijn weekblad *De Heraut* deed hij een aanval in de rug van het IKO. Het was kortweg verraad. Met enkele leden van het IKO weigerde ik verder met Prof. Kuyper samen te werken. Prof. Slotemaker, die de eerste tijd voorzitter van het IKO was, overlegde met de Gereformeerde Kerken en Prof. Kuyper zond bericht, dat hij het vanwege zijn toenemende doofheid beter achtte, zich uit het IKO terug te trekken. Van Duitse zijde werd hij in de pers zeer geprezen vanwege zijn juist inzicht in de verhouding van kerk en bezettende macht.

Veel plezier heb ik gehad in een discussie met Prof. Kuyper over de voorbede voor de Koningin. Voor mei 1940 had ik - ten onrechte - vrijwel nooit in de kerk voor de Koningin gebeden, omdat deze voorbede in gereformeerde kring vrijwel altijd verkeerd werd geïnterpreteerd. Zij werd als een soort politieke belijdenis tegen de rooien beschouwd. Een man als Prof. Kuyper bad voor mei 1940 iedere zondag voor 'onze geliefde en geëerbiedigde Koningin'. In mei 1940 zette Prof. Kuyper stop en begon ik. Prof. Kuyper zei op het IKO, toen de voorbede voor de Koningin aan de orde kwam, dat het verreweg het beste was, om zonder nadere aanduiding voor de overheid te bidden en dat dan de Heere wel wist, wie we bedoelden. Ik heb mijn oudleermeester toen wat sarcastisch gezegd, dat de Heere dan meteen ook wist, wat voor vlees hij in de kuip had. Het was walgelijk. Mr. J. Donner en Dr. J.C. van Dijk hebben gelukkig in alle opzichten goed gemaakt wat Prof. Kuyper verknoeid had.

Wat de Joden betreft, slechts na lange tijd is het IKO er toe gekomen, het antisemitisme publiekelijk te signaleren en radicaal af te wijzen. Wat Prof. Kuyper in het IKO en in *De Heraut* over de Jodenkwestie ten

beste gaf, was rondweg een schandaal: de Jodenkwestie raakte ons als kerk niet rechtstreeks en reeds Groen van Prinsterer en ook zijn vader, Dr. A. Kuyper, maakten onderscheid tussen joodse en niet-joodse burgers. Als student mocht ik Prof. H.H. Kuyper al niet. In 1926 was hij in mijn gezicht poesvriendelijk, terwijl hij achter mijn rug aan mijn gemeenteleden vertelde, dat ik nooit gereformeerd was geweest, maar in 1940 heb ik hem in zijn gezicht gezegd, dat zijn houding weezinwekkend was. De rol, die hij tegenover Prof. Schilder gespeeld heeft, sloot bij dit alles goed aan. Het was echter niet alleen een man als Prof. Kuyper die remde. Ook een integer man als Prof. W.J. Aalders uit Groningen beweerde in 1940, dat de kerk in eerste aanleg niet met het antisemitisme, d.w.z. niet met de Joden in het algemeen, te maken had. De kerk moest krachtens haar theologische visie niet allereerst denken aan de Joden in het algemeen, maar aan de Joden, die christenen waren. Prof. Aalders was ook bang voor elk scherp woord tegen de Duitsers. We moesten in onze brieven aan de Duitse autoriteiten hoffelijk zijn. Hij begreep er niets van, toen ik hem zeide, dat ik in de verhouding van de kerk tot de bezettende macht de categorie hoffelijkheid niet gebruiken kon.

Het is de eer van het Hersteld Verband, dat het de zaak der Joden in het IKO, zij het in het begin zonder resultaat, aan de orde stelde. In het memorandum, dat ik namens het Hersteld Verband indiende, stond, dat het antisemitisme in strijd is met het evangelie van Jezus Christus, dat de kerken, krachtens hun prediking van dit evangelie, er op moesten staan, dat aan de Joden hier te lande en in de gegeven situatie een behandeling op gelijke voet met alle andere burgers wordt verzekerd, en dat het IKO zich daarom tot de rijkscommissaris moet wenden om tegen de jodenverordeningen uit naam van de kerken te protesteren.

Het heeft heel wat strijd en moeite gekost, voordat het IKO een waarlijk principieel geluid liet horen.

Voor het illegale verzet had het IKO in de eerste jaren bitter weinig waardering. De afgevaardigden hadden slechts kritiek. De illegalen waren onbesuisd, handelden ondoordacht en onverantwoordelijk, maakten zich schuldig aan gevaarlijke romantiek en avonturenzucht. In 1940-1943 hebben wij in de Javastraat de illegalen heel wat minder royaal bij ons in het IKO toegelaten - zelfs in gedachten - dan wij het in 1946 deden

in de Nieuwe Kerk van Amsterdam, toen daar de tentoonstelling van het illegale verzet gehouden werd.

Van alle afgevaardigden was ik de jongste. De ouderen schudden bedenkelijk het hoofd, als ik de mannen en vrouwen van de illegaliteit verdedigde. Met Van Randwijk, de man van het illegale *Vrij Nederland*, had ik voortdurend contact en ik meende, dat het mijn plicht was, hem op de hoogte te houden met wat er in het IKO verhandeld werd. Ik heb hem dan ook afschriften van onze brieven aan de Duitse autoriteiten gegeven. Eén keer gebeurde het, dat een brief aan de rijkscommissaris, die nog niet gepubliceerd was geworden, letterlijk in het illegale *Vrij Nederland* stond. Het hele IKO was verontwaardigd. Ik moest mij terwille van de zaak, die mij ter harte ging, van de domme houden en dus speelde ik het spel mee: wie had ons dat geleverd?

Ds H. Janssen van de christelijke-gereformeerden was bepaald geen held. Dat was niet erg. We waren geen van allen helden. Maar op het IKO in de Javastraat, waar geen Duitser ons horen kon, kwam Ds Janssen los. Na 10 mei heeft Ds Janssen in de kerk nooit met name voor onze Koningin gebeden. Toen Dr. van Dijk hem eens vroeg, de vergadering van het IKO met gebed te openen - het was eind 1942 - bad Ds Janssen krachtadig voor de Koningin en vroeg, of het God mocht behagen haar nog voor het einde van het jaar naar Nederland terug te brengen. Dr. van Dijk, een oer-gereformeerd man, vond het onverdragelijk. Toen Ds Janssen amen zei, reageerde hij met de opmerking: 'Dat is wat te vroeg, Ds Janssen!'

Langzaam maar zeker is het IKO een wezenlijke kracht geworden, vooral onder invloed van mannen als Prof. Slotemaker, Ds Gravemeyer, Prof. Scholten, Mr. Donner en Dr. van Dijk.

De arbeid van Prof. Slotemaker in en voor het IKO is wel een bijzonder goede afsluiting van diens arbeidzame leven geweest. Terwijl velen, van wie wij het niet verwacht hadden, aarzelden of onzeker marchandeerden, bleef Slotemaker trouw en zei 'neen', waar terwille van volk en kerk, in de diepste zin terwille van het geloof in Jezus Christus alleen maar 'neen' gezegd mocht worden. Niets was hem te veel. Met zijn zieke lichaam heeft hij in de laatste helft van 1940 in de meest letterlijke zin zijn laatste krachten in de arbeid voor het IKO opgebruikt. Hij zag de gevaren, die

dreigden, beter en scherper dan de meeste anderen. Hoe diep was hij teleurgesteld, toen vooraanstaande geestverwanten in kritieke ogenblikken tekort schoten. Ik zag Slotemaker weer zoals ik hem in zijn Utrechtse jaren gezien had en enkele artikelen die ik over en tegen hem geschreven had - vooral een fel artikel in *Kerk en Vrede* - begonnen mij dwars te zitten. Aan het einde van 1940, toen Slotemaker zijn werk voor het IKO had moeten stop zetten, heb ik hem dat geschreven. Op 30 december ontving ik van hem een brief. Het handschrift was niet meer als voorheen. Men kon zien, dat het schrijven hem moeilijk viel. Tot mijn verbazing nam Prof. Slotemaker zelf een stuk schuld voor zijn rekening: 'Natuurlijk doet een beoordeeling die ik onbillijk acht, mij leed; ik ben zelfs bijna overgevoelig op dat punt. Maar in mijn herinnering kleeft geen bitterheid, zoodat ik niet eens goed weet, wat ik je zou moeten vergeven. Bovendien druk ik mij ook niet altoos even tactvol uit, zoodat ik zelf verantwoordelijk ben voor reacties, waarover ik mij zou beklagen. Alles tusschen ons is glad. Zegen bij de overgang en in 1941. Vale t.t. Slotemaker'. Zo was Slotemaker. Op het kerkhof van Wassenaar stonden in mei 1941 velen bij zijn graf die in menig opzicht andere wegen zijn gegaan dan hij ging, maar die deze harde en trouwe werker, die zich tot aan het einde voor zijn volk en zijn kerk gegeven heeft, met eerbied gedachten in een tijd, waarin andere mannen groot waren. In 1943 moest ik het IKO verlaten, omdat ik van het Hersteld Verband overging tot de Hervormde Kerk.

De Lunterse Kring

Vertegenwoordigde het IKO het officiële verzet van de kerk, de Lunterse Kring vertegenwoordigde het officieuze.

Op de tentoonstelling van het verzet in de Nieuwe Kerk te Amsterdam (1946) - dat grote prentenboek voor ons volk - zag men op een van de schilderijen het Nederlandse gezin, gevangen in een web van nazi-

maatregelen. Door allerlei verzetsscharen wordt dit web echter stuk geknipt. Een van die scharen is de *Stem der Kerk*. Van de opschriften luidt er één: 'Betere Weerstand'. Een ander schilderij, dat de Februaristaking van 1941 uitbeeldt, toont ons een geweldige mannenfiguur die de Duitsers verwenst en vervloekt. Hij is behangen, gedecoreerd, met herinneringen aan het oorspronkelijke en allervroegste verzet. Eén van die herinneringen is een klok, die op even voor twaalf staat, met de woorden: 'Bijna te laat'. Deze beide opschriften: 'Bijna te laat' en 'Betere Weerstand', de titels van twee door de Lunterse Kring in grote getale verspreide illegale geschriften, geven de beste karakteristiek van wat deze kerkelijke verzetsgroep wilde en bedoelde. Zij werd in haar actie gedragen en gestuwd door deze twee beseffen, 1) dat het in kerkelijk Nederland bijna te laat was en er dus gevaar dreigde, 2) dat een uitsluitend nationaal verzet niet voldoende was en er dus een betere weerstand moest komen.

De actie van de Lunterse Kring ging uit van de predikanten, die onder invloed van Karl Barth intens meeleeften met de strijd van de Belijdende Kerk in Duitsland. Zij gaven voor de oorlog Berichten over de Duitse Kerkstrijd uit. Kort na mei 1940 kwamen enkelen van hen in Leiden bijeen. Augustus 1940 werd in Lunteren een clandestiene bijeenkomst van predikanten uit de Hervormde Kerk en het Hersteld Verband gehouden. Ook enkele gereformeerden - volgelingen van Prof. Schilder - waren aanwezig. Aan deze conferentie te Lunteren ontleende de verzetsgroep haar naam.

De Lunterse Kring heeft voortdurend de Synode der Hervormde Kerk en het IKO onder druk gezet. In september 1940 begonnen we met een Berichten-dienst: de rondzending in gecyclostyleerde uitgave van berichten, gegevens, artikelen en discussies, die de kerk en het kerkelijk verzet moesten stimuleren. Hieraan werkten o.a. mee Dr. J. Koopmans, Ds K.H. Kroon, Dr. K.H. Miskotte, Mr. G. Slotemaker en ik. Gedurende enkele jaren werden deze Berichten rondgezonden, vooral aan predikanten. Het doel van de Berichten was op te roepen tot een radicaal en principieel verzet tegen het steeds meer opdringende nationaalsocialisme.

In het najaar van 1940 verscheen het meest bekend geworden vlugschrift

van de Lunterse Kring *Bijna te laat*, geschreven door Dr. J. Koopmans, een fel protest tegen het antisemitisme en een hartstochtelijke oproep, in geen enkel opzicht medewerking te verlenen aan de maatregelen van de Duitsers tegen de Joden. Het werd in meer dan vijftig duizend exemplaren verspreid. Toen het verschenen was, reisde ik met een grote koffer, waarin twee duizend exemplaren zaten, van Amsterdam naar Rotterdam.

Het tweede geschrift *Ons kind in gevaar* werd door mij geschreven in samenwerking met Nico Okma - de latere professor van de Vrije Universiteit - en van Randwijk. Het handelde over de aanval van de nazi's op het onderwijs en de scholen.

Nog vele andere geschriften zijn gevolgd: *Betere Weerstand*, *Gesprek in bezet gebied*, *Wat wij wel en wat wij niet gelooven*, *Volk van Drente kiest nu*, *Geloof en Leven*. Al deze illegale geschriften werden door Ds Touw opgenomen in het tweede deel van zijn *Het verzet der Hervormde Kerk*.

Namens de Lunterse Kring presteerde Mej. H. Kohlbrugge - Lotje - het in juli 1942 naar Bazel te reizen, om aan Karl Barth een aantal vragen voor te leggen. Deze vragen zijn van betekenis, omdat zij duidelijk maken, op welke fronten we in die dagen moesten vechten:

- 1) Is het mogelijk de kerkelijke voorbede voor de Koningin te laten vervallen?
- 2) Is het rechtvaardig en noodzakelijk, dat de kerkelijke diaconie de arbeiders, die weigeren in Duitsland te werken, maatschappelijk ondersteunt?
- 3) Is het de individuele christen geoorloofd, de illegale organisaties tot herstel van de rechtstoestand in Nederland financieel en door persoonlijke deelname te steunen?
- 4) Bestaat er in verband met de verplichte strijd voor de rechte staat en tegen de staat van het rovershol een bijzondere opvatting van het goddelijk gebod, om de waarheid te spreken?
- 5) Kan een groep kerkleden haar meningen en eisen, die verder reiken dan de uitspraken van de officiële kerkelijke leiding, in het openbaar publiceren zonder gevaar voor een schisma?

Barth beantwoordde deze vragen in een brief *An meine Freunde in den Niederlanden*, die door Mej. Kohlbrugge naar Nederland gebracht en

door Ds Kroon in het Nederlands vertaald werd. Met medewerking van het illegale *Vrij Nederland* werd deze brief illegaal gedrukt en door de mensen van *Vrij Nederland* en de Lunterse Kring verspreid.

De eerste vraag beantwoordde Barth met een onvoorwaardelijk neen. Het gebed voor de Koningin is geen romantisch spel en ook geen zaak van sentimenteel patriottisme, maar een ernstige belijdenis van de door God ingestelde rechte staat, waarvan het Huis van Oranje de exponent is. Juist deze belijdenis wordt door de nazi's bestreden. Alles, wat de kerk aangaande de goddelijke drieëenheid, de godheid van Jezus Christus, de rechtvaardiging van de zondaar door het geloof belijden moet, culmineert thans in deze belijdenis. Nationaalsocialisme betekent anarchie in het gewaad van de orde van een rovershol en daardoor de loochening van alle artikelen van het christelijk geloof. Daartegen moet de kerk de belijdenis van de rechte staat en daarmee de ganse christelijke belijdenis inzetten. Juist daarom mag het gebed voor de Koningin tot geen prijs nagelaten worden. Het is articulus stantis en cadentis ecclesiae.

De tweede vraag beantwoordde Barth met een onvoorwaardelijk ja.

De derde vraag wordt beantwoord met de woorden: niet alleen geoorloofd maar geboden! Veel wat nu illegaal heet is het uitsluitend legale. Het antwoord op de vierde vraag luidde: Met voorzichtigheid en bedachtzaamheid, maar onversaagd ja! Crede et fac quod debes!

Op vraag vijf antwoordt Barth: Ja! Hij verdedigt het goed recht van een vrije voorhoede, daar officiële kerkelijke instanties nooit voluit het eigenlijke zeggen kunnen.

Barth besluit met de woorden, die ons bovenmate gesterkt hebben: 'Er is hier en er is in alle landen, binnen en buiten de kerk, een gemeenschap van hoop en van moed. Ik meen de kerk van Jezus Christus niet te verloochenen maar te belijden, wanneer ik u thans ook ten teken van deze wijdere gemeenschap groet met de wensch en de bede, dat ook de aardsche tijdelijke hoop en de menselijke politieke moed, zooals gij die tot nu toe getoond hebt, niet slechts behouden blijve, maar toeneme. Het zou wel zonderling zijn wanneer wij christenen ons daarin door anderen lieten overtreffen, wijl we hen juist omgekeerd daarin ver en ver de baas moesten zijn. Hebben niet juist wij christenen allereerst de belofte van deze hoop en van deze moed? Hebben wij daardoor niet oneindig veel

betere gronden dan alle anderen? Wie weet of het noodzakelijke herstel van de wereldlijke orde niet juist daarom zoo schrikkelijk langzaam vordert, omdat wij christenen het louterende, verwarmende en verterende vuur, dat allang branden kon en branden moest, niet de ruimte gunnen, die het juist en allereerst in ons hart en geweten hebben moest?

Deze brief van Barth gaf ons een theologische fundering en motivering van het kerkelijk verzet. Wie deze brief leest is voor goed genezen van de dwaling, die door de kerkelijke pers in Nederland in de hand werd gewerkt, dat volgens de Barthiaanse theologie het evangelie niets met de politiek te maken heeft.

In de adventtijd van 1942 schreef Barth een *Brief nach Holland*, die door ons verspreid werd.

Beide brieven zijn opgenomen in Barth's *Eine Schweizer Stimme*. De eerste brief werd door Ds Touw opgenomen in zijn boek over het verzet der Hervormde Kerk.

Enkele malen was de situatie zo, dat de Lunterse Kring op het punt stond een oppositiegroep tegen de Synode der Hervormde Kerk en het IKO te worden. Het is niet gebeurd omdat zowel de Synode als het IKO op de duur een krachtiger houding aannam dan in het begin.

De Lunterse Kring heeft anders dan het IKO voortdurend contact met de illegaliteit gehad. De meesten van ons behoorden tot de illegaliteit.

Herinneringen uit de bezettingstijd

Onvergetelijk blijft voor de Rotterdamse H.V.ers de dienst, waarin Bep Blok gedoopt werd. Bep Blok was een jodinnetje, dat al voor de oorlog contact met enkele jonge leden van onze kerk had. Zij was onderwijzeres. Zij liet zich niet dopen, om een onderduikadres te krijgen. Ze wilde niet onderduiken, hoe wij haar ook bewerkten. Zij wilde gedoopt worden, opdat zij, als zij opgepakt werd, er bij zou horen, bij de gemeente. De dienst werd gehouden in de dagen, toen overal de bordjes *Joden niet*

gewenscht aangebracht werden. Mijn gehele preek was een getuigenis, dat boven de ingang van de kerk *Joden gewenscht* staat en moet staan. De hele gemeente heeft die zondagmorgen Bep Blok de hand gedrukt. Velen verklaarden zich bereid, haar bij zich te laten onderduiken. Bep weigerde. Toen na afloop van de dienst de enige N.S.B.er van ons Rotterdamse H.V. een stekelige opmerking maakte over dat Jodengedoe, heb ik hem tot ontsteltenis van de kerkgangers de kerk uitgejaagd. Bep had mij in augustus 1942 geschreven: ‘Ze zullen een ding nooit van me kunnen zeggen, nl. dat ik me heb laten dopen om vrij te komen van Polen. Ik ben van plan om me, zodra mijn oproep komt, te laten dopen en zoo weg te gaan. Ik geloof niet, dat ik het recht heb, mij er aan te onttrekken. Alle Joden moeten, dus ik ook. We wachten tot moeder uit het ziekenhuis komt en de volgende oproep verschijnt. Vader zei laatst: We wachten allemaal op een wonder, dat niet gebeurt! Ik heb toen ontdekt, dat ik zelfs niet eens op dat wonder wacht. Is dat nu gebrek aan Godsvertrouwen? Ik kan het niet gelooven, dat er in veertien dagen iets gebeuren zal. Het eenige, dat ik weet, is, dat het goed is, zooals het komt’. Vanuit Westerbork schreef ze mij over een dienst van Ds Enker: ‘Het is een heerlijk gevoel, je te hooren toespreken als gemeente van onze Heer Jezus Christus en te weten, dat je er echt bij hoort’. Een week later: ‘Op tweede Paaschdag hebben we een wijdingsmiddag in elkaar gezet. Een meisje speelde viool, ik declameerde enkele Paaschgedichten en we hebben samen gezongen. De menschen zijn me hier veel te slap. Er zijn er slechts enkelen, die een echt levend geloof hebben. Ik heb er een paar bewerkt, met wie ik de bijbel ga lezen’. En dan dit zinnetje: ‘Dominee, zijn er niet een paar in de gemeente, die me eens een pakje kunnen sturen? Ik vind het vervelend om het te vragen, maar het is hard noodig’. We hebben pakjes gestuurd, maar we hebben van Bep Blok nooit meer iets gehoord. Eén van de millioenen.

Op 2 juli 1941 werd ik voor de eerste keer gearresteerd en gevangen gezet. Ik was juist thuis gekomen van een samenkomst van de Lunterse Kring in de Martha-Stichting in Alphen aan de Rijn. De aanleiding was een artikel van mij in het tweemaandelijks tijdschrift *Woord en Wereld* en mijn beleid als redacteur van het *Kerkblad van het Hersteld Verband*. Mijn artikel in *Woord en Wereld* was de rede, die ik op de Federatiedag

van de N.C.S.V. in februari 1941 te Amsterdam gehouden had over *Eén geloof*. In een actuele parafrase van het Apostolicum had ik geprobeerd het principiële verschil tussen het christelijk geloof en het nationaalsocialistische geloof tot uitdrukking te brengen. Ook besprak ik uitvoerig het adres, dat het IKO in oktober 1940 aan de rijkscommissaris had gezonden in verband met de anti-joodse maatregelen. Het geheel was een felle bestrijding van het nationaalsocialisme en het antisemitisme. *Woord en Wereld* werd vanwege dit artikel verboden en de uitgever moest een boete van twee duizend gulden betalen.

Twee maanden zat ik in Rotterdam gevangen. In die tijd werd ik drie maal verhoord. Bij latere gelegenheden - toen ik gearresteerd werd vanwege hulp aan Joden en illegale actie - heb ik zonder enige aarzeling bij het verhoor gelogen. Zo nodig tegen de klippen op. Men vroeg naar gegevens over Joden. Het heeft mij altijd verwonderd, dat velen dit liegen als zonde veroordeelden, alsof het de bedoeling van het negende gebod is, dat we onder alle omstandigheden zullen verklaren, dat twee maal twee vier is en nooit eens mogen zeggen, dat twee maal twee vijf is. Wie zo oordeelt gaat uit van een formeel waarheidsbegrip, waarmee ik niet werken kan. Als het God inderdaad om formele waarheid te doen is, dan wordt door het spoorboekje de meest volmaakte gehoorzaamheid aan het negende gebod betracht. Het gaat in het negende gebod naar mijn overtuiging om het waarachtige en niet om het ware getuigenis. Als ik het leven van een mens, die door een schurk bedreigd wordt, kan redden door tot die schurk te zeggen, dat twee maal twee vijf is, zal ik dat in gehoorzaamheid aan het negende gebod tot hem zeggen. Ik ben in dat geval zelfs bereid te verklaren, dat twee maal twee tien is. Toen een collega mij later vroeg, of ik de nacht, nadat ik bij het verhoor over adressen van Joden gelogen had, rustig in mijn cel had kunnen slapen, kon ik hem dan ook alleen maar antwoorden: 'Rustiger dan ooit!' Ik zou geen oog dicht hebben gedaan, als ik de waarheid in formele zin had gesproken.

Bij de drie verhoren in 1941 ging het echter over mijn prediking en de prediking van de kerk en over de artikelen, die ik geschreven had. Ik werd ondervraagd over mijn opvattingen over het nationaalsocialisme en antisemitisme. In dit geval zou onwaarheid spreken, ja zelfs een weinig

marchanderen, vals getuigenis zijn geweest. Het ging fel toe bij het verhoor, al ontbraken de vrolijke momenten niet.

In een hoekje op de voorpagina van ons kerkblad plaatste ik elke week een voor die dagen toepasselijke uitspraak of een niet minder toepasselijk gedicht. Zo bij voorbeeld Artikel 27 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis over de kerk in de verdrukking. De Duitser, die mij verhoorde hield ondanks al mijn ontkenningen vol, dat niet Guido de Brès maar ik die woorden geschreven had. Om mijzelf te dekken, had ik er volgens hem de naam Guido de Brès onder gezet. In een ander nummer liet ik een gedichtje van Revius afdrukken:

*Een aambeeld is de kerk!
Wanneer zij wordt geslagen,
dan doet zij anders niet dan dulden en dan dragen.
Maar alle hameren, die op deze aambeeld slaan,
die zijn te langen leste zelve te pletteren gegaan!*

Per ongeluk was de naam Revius weggevalen.

‘Das haben Sie gemacht’, zei de man, die mij verhoorde. Ik kon slechts verklaren, dat ik geen dichter was. Daarop wilde de man weten, wie het gedichtje dan wel gemaakt had. Met een gerust geweten kon ik hem meedelen, dat het Revius was. De man beval: ‘Seine Adresse!’ Ik gaf hem het adres: ‘Friedhof, Deventer!’ Tot eer van de man moet ik zeggen, dat hij zelf in de lach schoot. Het was overigens een hele toer, hem duidelijk te maken, waarom wij predikanten samen met heel de kerk zo fel tegen het nationaalsocialisme waren.

Met de bewaking van de gevangenen was de heer Roos belast. Deze was hoofdinspecteur bij de Rotterdamse politie, afdeling vreemdelingendienst. Hij was geen nazi. Wel was hij doodsbenauwd voor de Duitsers en voor zijn positie. Na de oorlog is hij voor korte tijd geschorst. Hij is echter weer in ere hersteld. Hij sprak toen over zijn moeilijke positie in de bezettingstijd en over alles wat hij gedaan had, om het de gevangenen zo dragelijk mogelijk te maken. Bij een te veel aan concessies zou echter een ander zijn plaats hebben ingenomen en dan zou het voor de gevangenen veel erger zijn geworden. De bekende smoesjes van tientallen na de bevrijding. De heer Roos heeft het in mijn tijd de gevangenen

alleen maar zuur gemaakt, omdat hij als de dood zo bang was voor de Duitsers. Mij heeft hij, omdat ik 's avonds met enkele gevangenen een stuk uit de bijbel las en met hen bad, alleen in een cel opgesloten. Toen hij mij over mijn misdrijf onderhield, vroeg hij mij of ik mij soms verbeeldde, ook in de gevangenis nog dominee te zijn. Dat verbeeldde ik mij inderdaad. Uit een brief van Prof. Mr.J.J. Schrieke, de N.S.B.er, die secretaris-generaal van justitie was - de brief, gedateerd 30 augustus 1941, is in mijn bezit - weet ik, hoe de heer Roos Prof. Schrieke over mij ingelicht heeft: ik organiseerde een soort kerkelijke bijeenkomsten, wilde de leiding over mijn medegevangenen nemen, was oorzaak, dat de gesprekken een verkeerde wending namen en oefende kritiek op de leiding van de politiegevangenis. Die kerkelijke bijeenkomsten waren de door mij genoemde avondsluitingen. Dat nemen van leiding was een verzinsel. Wat die gesprekken betreft, ik probeerde de geest van verzet wakker te houden. En in enkele gevallen heb ik inderdaad geprotesteerd tegen de wijze, waarop de heer Roos tegen gevangenen optrad. De heer Schrieke, de N.S.B.er, dekte uit de aard der zaak de heer Roos: 'Tucht en orde moeten humaan doch streng worden gehandhaafd. Bovendien is de politie verantwoordelijk tegenover de Duitse instanties'.

Bepaald leuk is de opmerking van de heer Schrieke over de door mij geschreven artikelen, die de aanleiding van mijn arrestatie waren: 'Dat Ds Buskes niet anders schrijven kon dan hij deed, neem ik gaarne aan. Doch dan blijft de vraag: waarom schrijft hij?'

Wij zullen over Prof. Schrieke en de heer Roos verder maar zwijgen. Ook de heer Roos was één van velen. Maar die velen beseffen nog steeds niet, wat zij mede-Nederlanders hebben aangedaan. Zij gevoelen zich nog altijd de vermoorde onschuld en hebben het toch zo goed bedoeld. Het meest onvergetelijke van deze gevangenschap van twee maanden moet ik toch nog vertellen.

Ik zat alleen in een cel van het Haagse Veer. Laat op een avond werd de stilte verbroken door een groot lawaai. Acht mannen werden door Duitsers in cellen gestopt. Zij waren die dag door het Kriegsgericht gevonnist: vijf waren ter dood veroordeeld, de drie anderen kregen levenslang. De vijf ter dood veroordeelden zaten naast mij, ieder alleen in een cel. Ze hadden een Engelse piloot, die ergens in de buurt van

Westmaas een noodlanding had moeten maken, brood en kleren gegeven. Na enkele ogenblikken was het weer stil op de afdeling. De Duitsers waren verdwenen. Een Hollandse bewaker - een goeie - kwam bij mij in de cel en vertelde mij de hele geschiedenis. Hij vroeg, of ik de ter dood veroordeelden wilde opzoeken. Hij zou, voor zijn verantwoording, de celdeuren niet op slot doen. Zo heb ik dan in die nacht deze vijf mannen opgezocht. De oudste was zestig, de jongste twee en twintig. Het duurde nog enkele dagen, voordat ze gefusilleerd werden. Elke morgen werd ik samen met hen gelucht. Ze kwamen allen uit kerkelijke gezinnen, maar praktisch deden ze er geen van allen meer aan. Toch vonden zij allen tenslotte het innerlijke vertrouwen. Van der Stel, de oudste, had 't het moeilijkst: 'Ik heb God altijd vergeefs aan de deur laten kloppen'. Hij was bang, dat God niet open zou doen, nu hij aanklopte. Toch heeft hij geklopt en God deed open. Joris de Heus was een ruwe maar oprechte kerel. Hij wilde eerst niet bidden. Hij vond het laf. Het heeft hem veel strijd gekost. Kort voordat hij gefusilleerd werd, zei hij tot mij: 'Ik heb mijn kop gebogen, voor God, niet voor de Duitsers, als ze mij tegen de muur zetten, houd ik mijn kop rechtop, die lammelingen zullen geen traan zien'. Barendregt, de jongste, die op zijn verjaardag gefusilleerd werd, schreef in zijn laatste brief aan zijn vader en moeder, dat ze, voordat ze zijn brief lazen, het slot van Romeinen 8 moesten lezen. Dat had hij zelf ook gedaan en met dat getuigenis in zijn hart zou hij tegen de muur staan. Geen van deze mannen heb ik ook maar met een enkel woord horen zeggen, dat zij er spijt van hadden, die Engelse piloot geholpen te hebben. Dat sprak voor hen vanzelf. Voordat ze afscheid van mij namen, hadden ze aan een bewaker om een vel papier en pen en inkt gevraagd. Op dat velletje papier hebben ze hun handtekening gezet en boven die handtekeningen: 'Augustus 1941, aan Ds J.J. Buskes, ter herinnering'.

Deze vijf doden herdenk ik met eerbied en dankbaarheid.

In die eerste oorlogsjaren heb ik mij aan heel wat verzen bezondigd. Zo staat er een vers van mij in *Nieuw Geuzenliedboek*, dat illegaal werd 'uitgegeven in mei 1941, na één jaar Duitse onderdrukking'. Heel wat kreupelverzen werden gestencild en in Rotterdam verspreid.

Toen de Duitsers in maart 1941 het Leger des Heils likwideerden en de

Kweekschool van het Leger in Amstelveen in beslag namen, schreef ik een vers *Bloed en Vuur*, dat ik aan de kommandant van het Leger, Bouwe Vlas, die een goed vriend van mij was, opdroeg. Het werd in heel Nederland verspreid.

De kleuren van de vlag van het Leger zijn rood en geel, symbolen van het bloed van Jezus Christus en het vuur van de Heilige Geest.

*De Kweekschool moesten wij verlaten,
waar wij God dienden in gebed.
Er is geen plaats voor heilsoldaten,
de Duitschers hebben haar bezet.*

*De vlag van 't Leger moest verdwijnen,
de trots en glorie van ons huis,
en 't diepst gevloekt symbool verschijnen,
de roode vlag met 't hakenkruis.*

*Waar wij in vreugd en vrijheid zongen
ons Legerlied van vuur en bloed,
daar zingt de Duitscher nu, gedwongen,
zijn lied van trots en overmoed.*

*Maar nog is Hitler niet tevreden,
geen grenzen kent zijn blinde waan.
Zijn heerszucht luistert naar geen reden,
het heele Leger moet eraan.*

*Het is voor Churchill en de Joden,
wanneer een zondaar zich bekeert.
Wij mogen nooit geen zondaars nooden,
het Leger wordt gelijkwideerd.*

*Maar wat men ons ook heeft ontnomen,
hoe lang ook de verschrikking duur',
er zullen andere tijden kamen,
het wachtwoord blijve: bloed en vuur!*

*De Heer zal ons getrouw bewaren,
al zijn wij onze vrijheid kwijt.
Het rijk van Hitler telt bij jaren,
maar Christus heeft de eeuwigheid.*

*Hoe weinig ons ook werd gelaten,
de toekomst blijft aan onze Heer
en eenmaal hoort men op de straten
de oude Legerzangen weer.*

Bouwe Vlas schreef mij, toen ik hem dit versje had gezonden: ‘Onze geest is eigenlijk nog dof door de geweldige slag, die ons heeft getroffen Toch is ons geloofsvertrouwen niet verminderd. Er komt een nieuwe tijd, een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, waarop gerechtigheid woont en God doet het ons in deze dagen niet aan troost en bemoediging ontbreken en zijn genade is meer dan genoeg’.

Nog enkele malen werd ik gearresteerd. De laatste keer in 1944 wegens illegale actie. Ik heb toen een maand gezeten op de Weteringschans. Niet plezierig. Vandaar werd ik geboeid naar het gijzelaarskamp in Sint Michiels Gestel gebracht, dat vergeleken bij de Weteringschans een paradijs was, al ben ik het met Prof. Schermerhorn eens, die, toen men hem vroeg, hoe het in Gestel was, antwoordde: ‘Wij hebben er ons nooit verveeld, alleen was het er stomvervelend’.

Toen ik in Gestel kwam, behoorde de ‘mooiste’ tijd van het gijzelaarskamp al tot het verleden. Over dat verleden werden ons, nieuwelingen, sterke verhalen verteld. Het werd ons in elk geval duidelijk, dat de Duitsers ons volk geen betere dienst hadden kunnen bewijzen dan door een aantal leidende figuren voor lange tijd bij elkaar te zetten. Banning, Gravemeyer en Kraemer hebben elkaar in Gestel leren kennen. In Gestel ligt een van de oorsprongen van Gemeenteopbouw op kerkelijk en de Doorbraak op politiek gebied. In mijn tijd waren de kopstukken al verdwenen, maar de discussies over de toekomst van de Hervormde Kerk en de politieke verhoudingen na de bevrijding werden voortgezet. En er waren toch nog voldoende mannen van formaat, om het verblijf in Gestel vruchtbaar te doen zijn: Dr. H. Brugmans, Dr. N. Tinbergen,

Koos Suurhoff, Prof. Minnaert, Jhr. Quarles van Ufford (de latere commissaris van de Koningin in Gelderland), Dr. Kok (de man van de Friese beweging), Prof. Schrieke (de broer van de secretaris-generaal van justitie), oud-minister Verschuur, Wieger Bruin, Prof. Josselin de Jong, Mr. Max Kohnstamm, oud-minister Dr. van Dijk, Prof. de Lange, Mr. Eindhoven (de man van de Nederlandse Unie), Ir. Ringers, Mr. Linthorst Homan (de commissaris van de Koningin in Drente).

De man, met wie ik het meeste geestelijke contact gehad heb was Pater H. Dorresteyn. Wij zijn vrienden geworden en gebleven. *In Domino fratres*, schreef hij in het boek, dat hij na de bevrijding over de stichter van zijn orde publiceerde en mij ten geschenke stuurde.

Elke zondag heb ik in Gestel gepreekt. Op Goede Vrijdag heb ik er het Avondmaal bediend. Links van mij zat Dr. Brugmans, remonstrant en S.D.A.P.er, rechts Dr. van Dijk, gereformeerd en A.R. Hervormden, gereformeerden, luthersen, doopsgezinden, remonstranten aan één Avondmaal. Het was heerlijk.

Eén keer preekte ik op de Ruwenberg, waar de Indische gijzelaars zaten. Ik werd er door een S.S.er heen gebracht. Ik had er een lang gesprek met Mr. van der Goes van Naters over de nieuwe partijvorming na de bevrijding. De doorbraak zat in de lucht.

Eén voorval heeft mij lange tijd bezig gehouden.

Het was Pasen. Ik moest preken en liep 's morgens vroeg in de tuin met mijn preek. Al maar om het vijvertje. Bij het prikkeldraad stond een jonge Duitse soldaat op wacht. Ik negeerde hem. Als een vaste regel gold in het kamp, dat wij met onze Duitse bewakers geen woord spraken. Maar het was Pasen en mijn tekst was: 'Ik zag een open deur in de hemel'. Telkens passeerde ik die jonge Duitse soldaat en altijd opnieuw negeerde ik hem. Het vloog mij op het laatst naar de keel. Ik ging met hem praten: een jongen, die het vreselijk beroerd vond en zich op deze stralende paasmorgen ellendig eenzaam voelde. Een paar gijzelaars hadden vanuit het gebouw gezien, dat ik met de Duitser aan het praten was. Ze onderhielden er mij over, ze namen het mij kwalijk. Begrijpelijk. En toch... Achteraf ben ik er steeds meer van overtuigd geraakt, dat wij in dit opzicht tekort zijn geschoten. Negeren van de vijand is begrijpelijk en soms ook noodzakelijk. Maar het is en blijft een negatieve houding. Ik geloof

niet, dat het een menselijke en zeker niet dat het een christelijke houding is. In de bijbel staat: ‘Word van het kwade niet overwonnen, maar overwin het kwade door het goede!’

Wat wij in Gestel misten?

Ach wat kan vervelender zijn dan een uitsluitende mannenwereld.

We misten de vrouw en het kind.

De vrouw.

Als op dinsdagavond, wanneer ons vergaderzaaltje bioscooptheater werd - er werden draken van films vertoond, maar niemand kwam niet - een vrouwenarm op het doek kwam, loeide heel het intellect van Nederland.

Het kind.

Anton van Duinkerken heeft dit in zijn gedicht *Concentratiekamp* het beste tot uitdrukking gebracht. Een enkele maal dwaalde er een kind dicht bij het kamp. Dan liep het hele kamp uit en we stonden allen achter het prikkeldraad naar dat kind te kijken.

*Niets dan de stem van een kind op de weg
is genoeg om volkomen gevangen te zijn...*

We zijn meer dan zeshonderd man.

Een kind op de weg heeft gelachen.

Wij hoorden 't

en elk werd er eenzamer van.

Uit het gijzelaarskamp werd ik ontslagen op de dag, waarop Ds G.P. Klijn er als een wrak in werd binnengebracht. Hij kwam uit het kamp in Amersfoort. Het was mijn eerste aanraking met de man van ‘De Open Deur’.

aan den
Beschermheer van
het internationale
Jodergespuis
Predikant J. J. Buskes
Stad
Joh. Verhuulstb. 4.

Eén van de vele! Hij zegt genoeg

Bep Blok, het rotterdamse jodinnetje, dat nooit meer terugkwam

Mijn cel op de Weteringschans (1944)

‘Woord en Wereld’

In 1943 ging ik van het Hersteld Verband over naar de Hervormde Kerk. De Hervormde Kerk in Amsterdam onder leiding van Ds J.P. van Bruggen beriep mij als predikant met een bijzondere opdracht. De bijzondere opdracht hield in, dat ik onder van de kerk vervreemde arbeiders zou gaan werken. Dr. K.H. Miskotte kreeg evenzo een bijzondere opdracht: zijn taak werd het werk onder de intellectuelen aan de rand van een buiten de kerk.

Deze beide beroepen waren een vrucht van de nieuwe geest, die in de oorlogsjaren in de Hervormde Kerk wakker was geworden. Daarbij ging het om de vernieuwing van de kerk, de opbouw van de gemeente en het apostolaat.

Toen het verzoek van Amsterdam tot mij kwam, heb ik eerst geweigerd, omdat ik ontdekte, dat zelfs vele collega's van het Hersteld Verband een overgang naar de Hervormde Kerk niet zouden begrijpen. Ik moest kiezen tussen kerkelijke trouw en evangelische roeping en vanwege het wanbegrip in eigen kring werd het kerkelijke trouw. Ik deelde dat aan mijn collega's mee. Smelik schreef mij, dat hij mijn beslissing fout vond: ‘Indien de zaken zo staan, had je voor de evangelische roeping moeten kiezen’. Hij had gelijk en ik kwam op mijn beslissing terug. Ik schreef naar Amsterdam, dat ik bereid was een beroep aan te nemen. Indien ik anders beslist had, zou ik ontrouw zijn geworden aan wat ik als de leiding van God in mijn leven zag. Vanaf 1926 had ik mij geheel aan het Hersteld Verband gegeven. In die jaren heb ik anderzijds heel veel van het Hersteld Verband ontvangen. Uit volle overtuiging stond ik echter achter de pogingen, om de Hervormde Kerk en het Hersteld Verband tot elkaar te brengen. Ik was er steeds meer van overtuigd geworden, dat het Hersteld Verband een noodwoning was. Het werk onder de arbeiders van Amsterdam trok mij bovenmate. Van jongs af hadden de sociale vragen mij bezig gehouden en de schuld der kerk tegenover de arbeiderswereld was ik steeds meer als een grote schuld gaan zien. Werken onder de van de kerk en het geloof vervreemde arbeiders was al jaren lang mijn verlangen geweest. In Amsterdam had ik voor de oorlog naast mijn ge-

wone gemeentewerk dit werk aangepakt samen met een aantal jongeren. Het was echter nooit mogelijk geweest mij er geheel aan te geven. In Rotterdam is er nooit iets van gekomen. Een klein begin bleef begin. De oorlog maakte voortgang onmogelijk. Nu werd het mij echter mogelijk gemaakt, mij geheel aan dit werk te geven. In Amsterdam. In opdracht van de Hervormde Kerk, die begon te verstaan, dat de kerk tegenover de arbeiderswereld een bijzondere roeping heeft. Honderden predikanten brachten zondag aan zondag het evangelie aan mensen, die het al jaren kenden. Maar er waren tienduizenden, die het niet kenden en nooit hoorden. Dat had niet alleen noodlottige gevolgen voor de arbeiders individueel, maar ook voor de arbeiderswereld als totaliteit en voor ons gehele volk. Aanvaarding van het beroep lag in de lijn van mijn levensgang.

In de Nieuwe Kerk werd ik op 12 september 1943 door Dr. Miskotte tot het nieuwe werk ingeleid. Dr. Miskotte zei tot mij: 'Wij verheugen ons zo van harte in uw komst. De zendingsgemeente beseft er iets van dat wij met uw komst een doorbraak viëren naar de wereld toe. Wij zijn blij, dat gij ons wilt komen helpen en dat gij zijt overgekomen tot de volkskerk om het volk beter te kunnen helpen. Het heeft strijd gekost'. En: 'Gij zijt onder alles door gebleven gereformeerd in de goede en zuivere zin van het woord... ik zeg alleen tot u: mijn broeder, strijd en strijd en volg uw ster en blijf dicht bij de mensen en nog dichter bij het hart van de opperste Herder'. Op de avond van die zondag deed ik eveneens in de Nieuwe Kerk mijn intree met een preek over Mattheüs 9 : 35-38. Er werd een commissie ingesteld, welke mij in het werk ter zijde zou staan. Secretaris van die commissie was de zeer actieve Wentink, met wien ik een prachtige samenwerking heb gehad. De commissie kreeg de naam 'Woord en Wereld'. Die naam bracht tot uitdrukking wat wij bedoelden. Die naam was niet: 'Kerk en Wereld', maar zeer bepaald: 'Woord en Wereld'. Wij wilden met het evangelie de wereld in, in ons geval de wereld van de arbeiders.

In de laatste bezettingsjaren begonnen we met ons werk. De kerk had in die jaren het vertrouwen. Er was een wonderlijke ontvankelijkheid voor de boodschap. Evenals Dr. Miskotte in Zuid begon ik in Oost met kerkdiensten voor randbewoners en buitenkerkelijken. Tot aan de bevrijding in de Muiderkerk elke zondagmorgen om half twaalf. Deze

diensten werden steeds voller. We stuurden uitnodigingen rond en mijn vriend Aart van Dobbenburgh zorgde voor een affiche. We deden zeer intens huisbezoek. We organiseerden kringen. We zochten contact met socialistische en communistische arbeiders van Amsterdam. En we predikten het evangelie als de boodschap van Jezus Christus, een boodschap die zowel met persoonlijke als met het publieke leven alles te maken heeft.

Ook in het werk van Groot Zuid werd ik betrokken. Ik gaf in de Weeshuiskapel een cursus over het Apostolicum en in de kleine zaal van het Concertgebouw een cursus over de Tien Geboden. Ik was, geloof ik, aan het zesde gebod toe, toen ik op het politiebureau ontboden werd. Mr. Zoetmulder, een N.S.B.er, deelde mij mee, dat ik de tekst van mijn voordrachten voortaan een week tevoren bij hem moest inzenden ter beoordeling. Ik had over de verafgoding van volk en staat ontoelaatbare en opruiende woorden gesproken. Mr. Zoetmulder was een miezerig mannetje. Omdat ik weigerde, heeft hij de samenkomsten in het Concertgebouw verboden.

Op de vooravond voor Kerstfeest hielden we een samenkomst in de grote zaal van het Concertgebouw. De zaal was te klein. Duizenden konden er niet in. Miskotte en ik hadden 's middags ons wat in de zaal georiënteerd. Het bleek ons, dat de N.S.B. er de avond te voren een kerstbijeenkomst had gehouden. Ik zie nog de verontwaardiging op het gezicht van Miskotte, toen hij op twee plaatsen op de eerste rij de namen las: Kameraad Ekering, Kameraadske Ekering!

In die laatste oorlogsjaren hebben we met links en rechts samengewerkt bij het hulp bieden aan onderduikers. Duizenden van de Duitsers gestolen guldens en bonnen zijn door mijn handen gegaan. Velen hebben we kunnen helpen met aardappelen, die door enkelen met groot risico uit het Oosten van het land en van Texel naar Amsterdam werden vervoerd. Het waren spannende maar rijke jaren. Vooral de hongerwinter, zoals wij die in Amsterdam doorleefd hebben, zullen we niet licht vergeten. De geestelijke honger was in die tijd niet minder fel dan de honger naar brood. De Muiderkerk stond in die dagen in het hart van Amsterdam en betekende iets voor talloos velen.

De bevrijding

En toen kwam op 5 mei 1945 de bevrijding.

In de Nieuwe Kerk kwamen de mensen van het verzet bijeen. De doden werden herdacht. De vrijheid werd gevierd. Er was een sterk verlangen naar een nieuw, misschien nog beter: een vernieuwd Nederland. De laatste zin van de toespraak, die ik in de Nieuwe Kerk hield, was: ‘Het Parool blijve: Trouw aan De Waarheid in Vrij Nederland’.

In de bezettingstijd hadden we onze droom gedroomd. We hoopten in die tijd, dat Gods orde in het bevrijde Nederland meer en wezenlijker aan de dag zou treden dan in ons dode en verzadigde verleden. Wij wilden onder geen voorwaarde de zaak van voor 10 mei 1940 op de oude voet voortzetten. We hadden hunkering naar een menselijker samenleving. We geloofden in een menselijke God, een God, die niet zonder ons mensen God wil zijn. In de strijd tegen het nationaalsocialisme hadden we geleerd, dat volk en staat een zaak van de mens zijn, maar ook, dat de zaak van de mens nooit met volk en staat vereenzelvigd mag worden. In de strijd tegen het nationaalsocialisme ging het niet allereerst om volk en staat, maar om de normen van en voor volk en staat, die voor gisteren, heden en morgen gelden. In ons was de erkenning gegroeid, dat het op de mens aankomt. Wij hadden de mens en het menselijke ontdekt. We wilden, om de woorden van A. Roland Holst te gebruiken, de droom weer verbinden met de straat, en dat niet langs een omweg maar regelrecht. We zochten de mens in ons zelf en rondom ons in de wereld.

Vaak heb ik in de oorlogsjaren gedacht aan wat men mij in de jaren voor de oorlog als verwijt voorhield: *Je staat met Jezus op straat!* Dat hebben we in de oorlogsjaren geleerd: met Jezus op straat staan!

De vrienden van Thurneysen hebben hem op zijn zeventigste verjaardag een boek aangeboden met als titel: *Gottesdienst-Menschen dienst*. Daar was het ons om te doen, om God te dienen door de mens te dienen, om de mens te dienen door God te dienen. Jezus is de God-mens. We kunnen niet over de mensen spreken zonder over God te spreken. Evenmin kunnen we over God spreken zonder over de mensen te spreken. De een-

heid van godsdienst en mensendienst is met het geloof in Jezus Christus gegeven.

Met Karl Barth hadden we eerst de goddelijkheid van God ontdekt. Later ontdekten we met hem de menselijkheid van God. De tweede ontdekking onderscheidde zich van de eerste. Ze betekende een wending in ons denken en handelen, een wending, niet een omkeer, want Gods menselijkheid leerden we kennen en erkennen door voluit zijn goddelijkheid te kennen en te erkennen. Door zijn menselijkheid te belijden loochenden we Gods goddelijkheid niet. Integendeel. We belijden Gods goddelijkheid eerst waarlijk, wanneer we zijn menselijkheid verkondigen. God blijft God, maar juist daarin, dat hij niet zonder de mensen God wil zijn.

Het werd ons onmogelijk te zeggen: God is alles en de mens is niets! In de openbaring van God gaat het immers om Gods samenzijn met de mensen. In het leven van Jezus Christus gaat het om de geschiedenis en de dialoog, waarin God en mensen samen zijn en elkaar vinden. In de persoon van Jezus Christus is zowel het recht van God tegenover de mens als het recht van de mens voor God gewaarborgd. God zegt ja tot de mens en neemt deel aan zijn leven. Hij staat borg voor de mens. Hij is God van Abraham, Isaïc en Jacob, de God van jan en alleman. Er wordt in het Nieuwe Testament gesproken over Jezus' mensenliefde. In ieder mens hebben we daarom een broeder van Jezus Christus en een kind van God te zien. Daarom hebben we in de strijd tegen het nationaalsocialisme de eer en de waarde van de mens verkondigd. We hebben nooit met God zonder meer en met de mens zonder meer te maken, maar altijd met God, die de mens, en met de mens, die God ontmoet, met de geschiedenis van God en mens. De mensenliefde van God is grenzenloos. Daarom was het verzet het schoonste, zoals Van Randwijk ergens zegt, waar het opkwam vanuit een diep menselijk geheim van niet anders kunnen, het verzet als houding, als de daad van een mens, die angstig, vertwijfeld en hulpeloos met zijn schamele kracht zijn schamele grootheid beleed.

Eén van de vijf, die in 1941 gefusilleerd werden, schreef in zijn laatste brief aan thuis: 'Mijn konijnen zijn voor zus en ik vraag haar goed voor ze te zorgen'.

Dat is niet veel. Misschien zeggen sommigen: dat is niks. Maar wat is de toekomst der mensheid waard, als de zorg voor de konijnen er niet meer in thuis hoort? God spaarde Ninevé van wege de kinderen en de schapen.

*Eén vrouw, die haar kind verwacht
zonder het te verwenschen,
ontsteekt in de wereldnacht
het licht voor gelukkiger menschen.*

Zo staat het in de bijbel. In Jesaja 7 noemt een jodinnetje, dat een kind krijgt in een beroerde tijd en ze wordt door iedereen beklaagd, dat kind: Immanuël, God-met-ons! Zo werden we humanisten vanwege Gods menselijkheid en we droomden onze droom rakelings langs Gods koninkrijk.

Onze dwaze droom.

Gerechtigheid verhoogt een volk!

Kerkelijke vernieuwing

We wilden een kerk, die waarlijk gemeente van Jezus Christus is, een belijdende kerk midden in de wereld, zo nodig tegenover de wereld, maar altijd voor en terwille van de wereld, altijd solidair met de wereld vanwege de solidariteit van Christus met de wereld, geen maatschappij tot nut van het algemeen, geen hotelkerk met een kamer voor elke richting - van elkaar ontmoeten en samen leven is geen sprake - een kerk, die van Godswege luistert naar het woord van Hoedemaker: samen zijn we ziek geworden, samen willen we gezond worden, geen volkskerk, waarin al wat er leeft in het volk nagist, maar een kerk voor het volk, die aan het volk Gods beloften en geboden verkondigt.

We droomden onze droom, samen met Gravemeyer, Kraemer en Banning, het driemanschap, dat in de jaren na de bevrijding onze hoop en verwachting verbeeldde.

Elk van de drie vertegenwoordigde een bepaald aspect van Gemeente-Opbouw.

Gravemeyer bond ons op het hart, dat de kerk het Woord van God en niets anders dan het Woord van God aan het volk heeft te verkondigen. In het driemanschap was Gravemeyer de man, die met kracht en klem wist te spreken van de dankbare gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift en de gemeenschap met de belijdenis der vaders, maar zo sprekende stond hij met zijn gezicht naar de toekomst en niet naar het verleden.

Kraemer als de zendingsman bond ons op het hart, dat de kerk alleen kerk van Jezus Christus is, wanneer zij luistert naar de opdracht van haar Heer: 'Gaaf dan heen in de gehele wereld'. Discipelschap en apostolaat behoren bij elkaar. De kerk in beweging.

Banning, die van links kwam en rood was, stond naast Gravemeyer en Kraemer in het verlangen alle positieve en vernieuwende krachten in de kerk samen te bundelen en de diepe klanken van het oude evangelie te laten horen aan de mensen van de moderne tijd, niet het minst aan de arbeiders.

Voor de Hervormde kerk, voor het hervormde kerkvolk vooral, is het zeker het moeilijkst geweest om Banning te aanvaarden. De Hervormde Kerk heeft het gedaan, toen zij in de prediking van Banning het evangelie van Jezus Christus herkende en verstond, dat Banning een pionier terwille van het evangelie was.

Deze drie: Gravemeyer, Kraemer en Banning, hebben na 1945 Nederland afgereisd in eenheid des geestes, verlangend Christus en zijn kerk te dienen door haar tot een nieuw inzicht en uitzicht te roepen. Toen deze drie schouder aan schouder stonden en elkaar aanvaardden als dienaars van één Heer en er samen in opdracht van de Hervormde Kerk op uittrokken, was er in ons hart een grote dankbaarheid en een niet minder grote verwachting.

Zou de droom, die we gedroomd hadden, daad worden?

Waar ging het in Gemeente-Opbouw om?

Wij waren ons bewust van de schuld der kerk wat betreft de haar toevertrouwde verkondiging van Jezus Christus als de Heer der wereld. De Hervormde Kerk was veel te veel een in zichzelf besloten kultusgemeenschap en een zakelijk georganiseerd genootschap. Gemeente-Opbouw wilde de kerk aanspreken op wat zij niet in zichzelf maar in Jezus Christus is en mag zijn: belijdende gemeente, die uitgaat tot

de wereld. Wij geloofden dat wij, luisterend naar deze oproep, de afschuwelijke richtingsstrijd zouden overwinnen. Het kerkelijk gesprek werd een werkelijkheid en mensen van verschillende richting vonden en verstonden elkaar in het belijden en verkondigen van Jezus Christus als de Heer der wereld. De tegenstellingen tussen de richtingsblokken werden niet opgeheven, maar wel gerelativeerd. Wij wilden en konden ons niet meer op ons verleden vastleggen. Wij waren bereid, alles opnieuw in beweging te laten brengen door samen te luisteren naar de verontrustende en beschamende oproep van Gemeente-Opbouw: weest kerk van Jezus Christus, weest het nu, in een gedeelde en verscheurde wereld, in een verdeelde en verscheurde christenheid!

Wat dit alles voor de praktijk van het leven der Hervormde Kerk betekend heeft?

Boekencentrum heeft tien jaar na de bevrijding twee boeken uitgegeven, waarin heel het leven en al het werk van de Hervormde Kerk in die tien jaar is vastgelegd: *Documenten Nederlandsche Hervormde Kerk* en *De kerk van het werk*. Wie zich in deze beide boeken verdiept, gaat een ding verstaan: de Hervormde Kerk is van een genootschap weer een kerk geworden, een kerk met een synode, die niet meer uitsluitend een administratief lichaam is, maar ook en in de eerste plaats geestelijke leiding geeft.

Dat is het geheim van de Hervormde Kerk: dat zij op weg is waarlijk kerk te worden!

De stichting van Kerk en Wereld en het Seminarie in Driebergen en van het Sociologisch Instituut in Utrecht behoort zeker tot de belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis der Hervormde Kerk sinds 1945.

Van de rapporten en herderlijke brieven, sinds 1945 verschenen, noem ik *Fundamenten en Perspectieven van Belijden en Christen zijn in de Nederlandsche samenleving*. Zonder aan de waarde van andere synodale getuigenissen tekort te doen, meen ik te mogen zeggen, dat deze beide geschriften voor het leven en de opbouw van de Hervormde Kerk van de allergrootste betekenis zijn geweest en nog zijn.

Wat Gemeente-Opbouw voor de verhouding van rechtzinnigen en vrijzinnigen in de Hervormde Kerk betekend heeft, is mij in Amsterdam duidelijk geworden.

In Amsterdam bestond sinds jaren de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden. Zij had een eigen voorganger en eigen kerkdiensten, maar zij was geen onderdeel van de Hervormde Kerk. Haar leden waren belijdende leden van de Hervormde Kerk, maar hun voorganger, Ds Aris, was geen dominee van de Hervormde Kerk. In hun kerkdiensten mocht geen doop en avondmaal bediend worden. Voor doop en avondmaal trok men naar Zaandam, omdat de kerkeraad van Amsterdam geen doopen avondmaalsdienst wilde afstaan. In Zaandam deden de catechisanten van Ds Aris belijdenis. Natuurlijk werden zij dan in de registers van kerkelijk Amsterdam ingeschreven en even natuurlijk ontvingen ze een kerkelijk aanslagbiljet. Door een achterdeur kwamen zij in de kerk, die de voordeur voor hen gesloten hield. Een afschuwelijke situatie. De zaak zat hopeloos vast.

Toen ik in 1943 hervormd predikant van Amsterdam werd, was men goddank aan het overleggen. Na jaren van vervreemding kwam het eindelijk tot een kerkelijk gesprek. Met hart en ziel heb ik aan dat gesprek deelgenomen, in de hoop, dat aan de door mij geschetste situatie een einde zou kunnen worden gemaakt. Natuurlijk was het, wilden wij belijdende kerk zijn, onmogelijk te zeggen: theologische verschillen doen er niet toe, het maakt niets uit, of we rechtzinnig of vrijzinnig zijn, niet de leer maar de Heer! Voor een *modus vivendi*, die de kerk tot een hotel deformeert, voelden we niets. De bestaande situatie was echter der kerk onwaardig. Met grote voorzichtigheid hebben wij alle mogelijkheden afgetast en met elkaar over ons gemeenschappelijk geloof - niet alleen de *fides qua* maar ook de *fides quae* - gesproken. Langzaam maar zeker kwamen wij verder. Met eerbied denk ik terug aan de toewijding, waarmee Aris zich voor dit Gemeente-Opbouwwerk gegeven heeft, het betreurend, dat hij het uiteindelijk bereikte resultaat niet meer heeft mogen aanschouwen. Toen een voorstel tot integratie van de groep vrijzinnig hervormden in de Hervormde Kerk van Amsterdam op de kerkeraad aan de orde kwam, werd het, voorzover ik mij herinner, de eerste keer met een vrij grote meerderheid verworpen. Enkele jaren later staakten de stemmen. Nog een poosje later werd het voorstel met grote meerderheid aangenomen. We hadden elkaar gevonden. In het belijden van ons geloof bleken we zeer wezenlijk één ondanks theologische verschillen.

De rechtzinnigen waren niet vrijzinnig en de vrijzinnigen waren niet rechtzinnig geworden. Ze waren echter wel dicht bij elkaar gekomen, naar elkaar toegeschoven, naar elkaar toe gedrongen. De rechtzinnigen waren vrij gekomen van heel wat fundamentalisme, dat hen verhinderde om in hun belijden waarlijk vrij te zijn. En de vrijzinnigen hadden nog al wat erfgoed uit de vorige eeuw prijsgegeven, dat hen in de weg stond om het rechte te belijden. Luisterend naar het getuigenis van de bijbel werden wij tesamen bevrijd van veel rechtzinnige en vrijzinnige krampachtigheden en vooroordelen, en beleefden we het wonder, samen Jezus Christus te mogen belijden. Het is niet gemakkelijk gegaan. Er is heel wat afgepraat en afgevochten. Veel weerstand moest overwonnen worden. Maar we zijn er gekomen. De jongste generatie van onze kerk in Amsterdam kan zich niet meer voorstellen, dat het eens was zoals het was.

Achter heel deze actie van Gemeente-Opbouw zat het verlangen het oude geloof naar zijn wezenlijke inhoud te bewaren en te beleven, en de overtuiging, dat de gemeente aan deze wezenlijke inhoud ontrouw zou worden, indien zij bleef zweren bij de oude paden en weigerde nieuwe wegen te gaan.

De vrijzinnigen van de negentiende en ook nog wel die van de twintigste eeuw verweten de rechtzinnigen, dat zij van nieuwe wegen niet wilden weten en daarom de resultaten van het historisch kritisch onderzoek, ja, dat onderzoek zelf, afwezen, dat zij bovendien weigerden zeer wezenlijk geconfronteerd te worden met de moderne wereld.

Op een analoge wijze verweten de rechtzinnigen van de vorige en ook nog wel van onze eeuw de vrijzinnigen, dat de confrontatie met de wereld hen de grenzen van kerk en wereld deed vergeten, zodat de kerk tenslotte in de wereld op en onder ging, en dat het historisch kritisch onderzoek bij hen te weinig kritisch tegenover zichzelf was, zodat het de grenzen, waarbinnen het zijn functie op een heilzame wijze zou kunnen vervullen, overschreed in een overschatting van zichzelf en een gebrek aan eerbied voor het bijbels getuigenis en daardoor het eigenlijke van de bijbelse boodschap en het bijbelse geloof deed verloren gaan.

De betekenis van Gemeente-Opbouw lag voor mijn besef hierin, dat in deze opbouw der gemeente rechtzinnigen en vrijzinnigen samenwerkten, in het gemeenschappelijk besef, dat aan de kerk van Godswege de op-

dracht wordt toevertrouwd, in onze wereld en in onze tijd het geloof der eeuwen te belijden, het oude geloof in nieuwe vormen en op nieuwe wegen.

In de Kerkorde van de Hervormde Kerk, die door de Generale Synode op 7 december 1950 aanvaard en door de Algemene Synodale Commissie op 22 december 1950 uitgevaardigd werd, is de invloed van Gemeente-Opbouw voelbaar en tastbaar. Belijdenis en apostolaat worden met elkaar verbonden en op elkaar betrokken. De ordinantie over het apostolaat gaat zelfs vooraf aan die over het belijden. De Hervormde Kerk wordt in ordinantie 9 een Christusbelijdende geloofsgemeenschap genoemd, maar een geloofsgemeenschap, die in de wereld is gesteld om Gods beloften en geboden voor alle mensen en machten te betuigen. In ordinantie 10 wordt gezegd, dat de kerk, in dankbare gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift als de bron der prediking en enige regel des geloofs, in gemeenschap met de belijdenis der vaders, in het besef van haar verantwoordelijkheid voor het heden en zich strekkende naar de toekomst van Jezus Christus, belijdenis doet van de zelfopenbaring van de drieënige God. Met nadruk wordt bovendien uitgesproken, dat in de kerk alles en een ieder zich heeft te bewegen in deze weg van het belijden der kerk en dat de kerk daarom weert al wat haar belijden weerspreekt.

Dit alles is Gemeente-Opbouw: niet een belijdeniskerk, maar een Christusbelijdende geloofsgemeenschap, niet een kerk die haar belijdenis gelooft, maar een kerk die haar geloof belijdt.

Uit de aard der zaak hebben allen, die door Karl Barth en zijn theologie gegrepen waren en gestimuleerd werden, aan deze kerkvernieuwing van harte en actief deelgenomen.

In de Waagschaal

Op 6 oktober 1945 verscheen het eerste nummer van *In de Waagschaal*. Met nadruk werd uitgesproken, dat, hoewel *in de Waagschaal* de voortzetting van *Woord en Geest* was, dit weekblad toch waarlijk een nieuw

begin betekende: ‘Ons blad moet na vijftien jaren, die ons zoo diep van vroeger scheiden, anders heten en dienovereenkomstig spreken. Het moet de herinnering aan wat wij doorgemaakt hebben als onuitwischbaar besef bewaren en vruchtbaar maken voor de toekomst. Het moet met name hetgeen werd geleerd en gewonnen door het ondergrondse kerkelijke verzet, zooals het zich in de zg. Lunterse Kring belichaamde, uitdragen in de nieuwe tijd’.

In het ontzaglijke conflict der geesten, waarin wij in de vooroorlogse jaren maar vooral in de oorlogsjaren zelf geworpen werden, lag letterlijk alles in de waagschaal. Daaraan ontleende ons blad zijn naam en zijn geluid. Wij meenden, dat ten overstaan van ons volk en onze kerk de woorden en de pretenties opnieuw moesten worden gewogen, vooral hetgeen zich aanbood als zogenaamd onveranderd en onveranderlijk.

Onze hoofdredacteur Miskotte zei: ‘Wij willen christenen zijn en christen zijn is veel meer dan een overtuiging hebben, al zou deze zich uitdijen tot een welgesloten christelijke wereldbeschouwing. Wij willen niet meer de confessioneele onderscheidingen koesteren en wij willen niet meer trachten naar een of ander breed-nationaal, algemeen-humaan christendom boven geloofsverdeeldheid. Ons zweeft voor een denken en spreken vanuit een elementair christen-zijn, dat door de onderkenning of uitzuivering van joodsche en heidensche elementen in de christelijke traditie, in plaats van te vervagen, steeds eenvoudiger, sprekender, overtuigender contour krijgt. Het Gezag gaat uit van het Woord Gods en het Woord kan heiden en jood uit de binding van de Natuur en het Ideaal bevrijden. Het Woord kan ook de christen ontbinden in heidensche en joodsche en christelijke factoren, om dit wezen dan louterend te herscheppen tot een discipel van Christus, ook in zijn denken’.

De redactie van *In de Waagschaal* bestond, toen wij in 1945 begonnen, uit Dr. Miskotte, Ds Kroon, Mr. Slotemaker de Bruine, Ds Tromp, Johan Winkler en mij. Johan Winkler was de redactiesecretaris, die voor ons blad enorm veel verzet heeft. In de redactie van de tegenwoordige *In de Waagschaal* zitten van de oorspronkelijke redactie alleen nog Miskotte en ik.

De betekenis van *In de Waagschaal* zal ik niet overschatten. Het aantal abonné's is nooit groot geweest. Meer dan één keer waren we bang, dat

het blad het financieel niet meer zou bolwerken. Ik meen echter toch te mogen zeggen, dat ons weekblad in de vernieuwing van de Hervormde Kerk en het kerkelijk leven van Nederland in het algemeen een belangrijke rol heeft gespeeld. Het blad is niet meer wat het in het begin was, zoals niets in de Kerk op het ogenblik meer is wat het vlak na de bevrijding was. Toch wordt het nog altijd door velen met interesse gelezen, omdat het zonder een partijblad te zijn het kerkelijk gebeuren kritisch begeleidt.

Prof. Dr. K.H. Miskotte

Over *In de Waagschaal* schrijven is niet mogelijk zonder over Miskotte te schrijven. Uit de aard der zaak is de betekenis van een man als Miskotte niet beperkt tot een weekblad met een beperkt aantal abonné's. De invloedssfeer van Miskotte is niet zo gemakkelijk te fixeren, maar zij reikt veel en veel verder dan hij zelf vermoedt. Hij is in de loop der jaren van dominee dominee met een bijzondere opdracht - het werk onder de randbewoners in Groot Zuid - en van dominee met een bijzondere opdracht hoogleraar in de theologie in Leiden geworden. Hij preekte, hield lezingen, schreef over literaire, filosofische en theologische onderwerpen, publiceerde een respectabel aantal boeken. Wat deze man gelezen en verwerkt heeft, grenst aan het onmogelijke. De cultuur der eeuwen is door zijn hoofd en hart heen gegaan. Maar bij dit alles wist hij en weet hij, weet hij steeds meer van het gezag, dat uitgaat van het Woord Gods. Hij zoekt niet naar dit gezag. Hij probeert het ook niet te funderen. Hij laat het in zijn spreken, preken en schrijven gelden. Zo was en zo is het hem te doen om een echte, zakelijke, verantwoorde moderne theologie, die hij, dankbaar gedenkend wat Karl Barth ons in zijn *Dogmatik* gegeven heeft, een van de grootste geschenken van deze tijd noemt. De ontwaking en de vernieuwing der kerk bestaat voor hem in niets anders dan in de ontdekking van het zelfstandig scheppend bestaan van Jezus Christus. De erkenning daarvan is de gronddaad der kerk.

Niet de Christusbelijdenis op zichzelf verenigt. Christus verenigt. Hij zelf is de grond van de syntese, Hij zelf als waarachtig God en waarachtig mens, de meest onmogelijke en diepst werkelijke syntese van Godheid en mensheid, de verbinding van wat oneindig ver uit elkaar ligt vanwege de eindigheid van ons bestaan en de verkeerdheid van onze wil.

De kerkelijke vernieuwing, de nieuwe koers van de Hervormde Kerk, is volgens Miskotte geen andere dan de ontdekking van de syntese, die er is, de erkenning van haar fundamentele macht in de blijdschap over de werkelijke onmacht van al wat verdeelt. Nooit heeft Miskotte afgelaten deze vernieuwing te bepleiten. Dat was en is dan tegelijkertijd een pleit voor de rechte en zakelijke theologie, die daarin zakelijk is, dat zij in één adem kerkelijk ter zake en wereldlijk raak spreekt. Zo pleit Miskotte voor syntese terwille van de kerk en ten bate van de wereld, dwars tegen het herrezen richtingenbedrijf in, maar een syntese, die een reflex is van de Syntese, die Jezus Christus zelf is, in hemel en op aarde, gisteren en heden en in de eeuwen der eeuwen.

Miskotte is zeker niet wat men een gemakkelijke figuur noemt. Hij kan de éne keer overbewust zijn en de andere keer zo naïef als een kind.

De zettters van *In de Waagschaal* bracht hij door zijn geschreven kopy met vele doorstrepingen en alle mogelijke aanvullingen aan de rand vaak tot wanhoop. De correctie van een artikel van Miskotte heeft mij eens twee en een half uur gekost. De enige troost daarbij was, dat het verwerken van de inhoud van dit artikel mij zeker een jaar kostte. Die inhoud was dan ook uitzonderlijk.

Er waren in Amsterdam kerkgangsters, die nooit bij Miskotte kwamen, omdat zij hem veel te moeilijk vonden. Een aardige hartelijke vrouw uit het volk, die altijd bij mij kerkte, zei eens tegen mij: 'Mijn broer kerkt altijd bij Ds Miskotte, maar die heeft dan ook gestudeerd, mijn zuster en ik zijn maar heel domme mensen, wij kerken bij u'. Maar ik kende ook een vrouw uit de Jordaan, die tegen mij zei: 'Miskotte sla ik nooit over, het meeste begrijp ik niet, maar in elke preek zegt hij altijd een paar woorden, waar ik de hele week genoeg aan heb'.

Het waardevolle van Miskotte is, dat hij al wat hij bestrijdt, omdat het ten overstaan van het Woord Gods geen recht van bestaan heeft, van nature en van huis uit kent en zelf is. Dat maakt het geheel zo mild, zo

warmbloedig, zo boeiend en bevrijdend. Miskotte heeft in Amsterdam aan de rand van de kerk en buiten die rand heel wat in beweging gebracht. Men leze zijn sermoenen voor randbewoners: *Feest in de Voorhof*.

Zijn veelzijdigheid - bijna had ik het woord alzijdigheid gekozen - blijkt duidelijk uit de grote verscheidenheid van zijn geschriften. Ik noem er enkele: *Het wezen der Joodsche religie* (de dissertatie), *Johannes Hermanus Gunning* (veel te weinig bekend), *Bijbelsch ABC* (één van de rijkste boeken van Miskotte), *Messiaansch Verlangen* (een voortreffelijke studie over het lyrische werk van Henriëtte Roland Holst), *Om het levende Woord* (een volslagen homilitiek), *De kern van de zaak* (een commentaar op Fundamenten en Perspectieven van belijden), *Edda en Thora, Als de goden zwijgen*. En nu heb ik zijn prekenbundels en zijn boeken over de bijbelboeken Ruth, Job en de Openbaring van Johannes, nog niet eens genoemd.

Miskotte heeft, naast Dr. Noordmans, de theologie van Karl Barth het meest tot een vruchtbaar en heilzaam ferment in het kerkelijk en theologisch leven van Nederland gemaakt.

Aan Miskotte heb ik heel veel te danken, persoonlijk en zakelijk. Zakelijk: het kapitaal van zijn boeken levert elk jaar een ongelooflijk hoge rente op. Persoonlijk: Miskotte is trouw geweest in het schenken van vertrouwen en het geven van kritiek, trouw als vriend en zielzorger, terwijl in de regel de vriend geen zielzorger en de zielzorger geen vriend is. Een bemoedigend en vertroostend of ook wel een vermanend en bestraffend schrijven kwam, als het kwam, altijd op het moment, waarop het nodig was. Miskotte behoort met Prof. De Vrijer tot de weinigen, die in onze tijd nog de kunst van het brieven schrijven verstaan. Het is zeker niet toevallig, dat beiden hun brieven niet tikken, maar schrijven. Bij mijn intrede in Amsterdam heb ik tot Miskotte, die mijn bevestiging was, gezegd, het een plicht en een voorrecht te achten, in mijn prediking in kleine munt uit te geven wat hij mij en zovelen met mij in grote munt geschonken heeft en schenkt.

Dr O. Noordmans

Eén medewerker van *In de Waagschaal* wil ik in het bijzonder met eerbied en dankbaarheid gedenken: Dr. O. Noordmans. Hij heeft voor ons weekblad een groot aantal artikelen en Schriftoverdenkingen geschreven, die ik zonder aarzeling kwalificeer als het beste, dat *In de Waagschaal* heeft mogen doorgeven.

Dr. Noordmans had geen professoraat nodig om invloed uit te oefenen. Hij heeft wel eens op de nominatie gestaan, maar een academische leerstoel werd toch niet voor hem beschikbaar gesteld. Wel werd hij door Groningen tot doctor honoris causa gepromoveerd. Hoe hij er zelf over dacht? ‘Dat van die leerstoel is zo erg niet, ik kan ook wel van de grond af praten’. Met die woorden gaf hij onbedoeld en ongewild een prachtige karakteristiek van zijn werk: van de grond af praten!

Noordmans had een voorkeur voor het gewone en nuchtere woord. Het meest diepzinnige zei hij in tussenzinnetjes, binnensmonds gemurmeld en langs zijn neus weg. Zijn praten was hardop denken. Hij kende de kerkvaders en de reformatoren als weinigen. En hij wist van hen juist altijd dat woord te citeren, waar het op aan kwam en waarover de anderen nu juist hadden heen gelezen. Systematische boeken heeft hij eigenlijk niet geschreven. Men zou misschien zijn *Herschepping* kunnen noemen. Zijn oeuvre bestaat echter voornamelijk uit essays, polemieken en meditatieën. En altijd praatte hij van de grond af.

Bijbels gewaardeerd behoort Noordmans meer bij Paulus dan bij Petrus. Van Paulus loopt de stroom - niet de lijn, maar zeer bepaald de stroom - via Augustinus naar Luther, Calvijn, Pascal, Kohlbrugge, Barth en verder. Historie is hier niet geïnteresseerd zijn in wat achter, maar in wat voor is. Wanneer iemands belangstelling in kerkelijke historiën - de historie die achter is - een bepaalde graad bereikt heeft, houdt hij op protestant te zijn, zegt Noordmans met Newman, maar diep geïnteresseerd zijn in de historie, die vóór is, dat is ophouden rooms te zijn. Hij is bang voor een kerk met te veel toestand en te weinig handeling, te veel antiquiteit en te weinig geschiedenis. Dan is de katholiciteit te decoratief. Zij maakt haar handen niet vuil. Dan liever het Leger des Heils.

CARRÉ

Zondag 25 September 1955

**„HET VREDESVERLANGEN
DER VOLKEN“**

Sprekers:

Dr. MARTIN NIEMÖLLER

Ds. J. J. BUSKES

met medewerking van
Jeruzalemkerkkoor
Doopsgezind Zangkoor Haarlem
o. l. v. HANS DE JONG

Aanvang 10.30 uur Deuren open 10 uur

TOEGANG VRIJ
Programma bij de ingang à 10 cent
Commissie „Woord en Wereld“

Voor onze samenkomsten in Carré mochten we gebruik maken van de bekende affiches van dit Amsterdams theater.

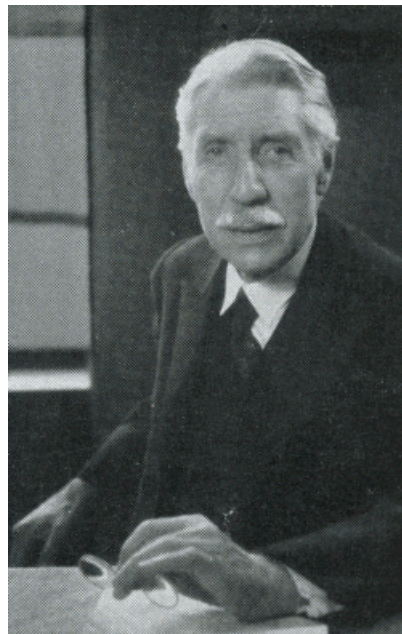
Prof. Dr Herman Bavinck

Hilbrandt Boschma, de evangelist van Ruurlo

Dr O. Noordmans

Prof. Dr G.J. Heering

Als het één man om het oude geloof te doen was, dan Noordmans. Tegelijkertijd: als er één man is geweest, die vanuit het oude geloof *Geestelijke perspectieven* opende en wiens *Zoeklichten* nieuwe wegen vonden, dan Noordmans.

Noordmans ging ons voor op de weg. Hij begeleidde ons bij historische overgangen, die geestelijk noodzakelijk waren, overgangen van de oude naar de nieuwe kerkorde, van de ethische naar de dialectische theologie, van het benepen gereformeerde naar het oecumenisch gereformeerde en het was altijd een nieuwe beleving van het oude credo. Zoon van Augustinus en Calvijn was hij tegelijkertijd moderner dan wie zich met ophef modern noemen en katholieker dan wat zich als hervormd katholieke modaliteit presenteert. Hij was en bleef de oude evangelist, maar deze evangelist vroeg ruimte voor de moderne mens, niet het minst voor de schare, terwijl hij toch ook weer een verdraagzaamheid tot het oneindige verfoeide.

Als student van de Vrije Universiteit hoorde ik Noordmans het eerst op een zomerconferentie van de N.C.S.V. in Nunspeet. Dat was in 1921. Zijn onderwerp was 'Luisteren'. Na zijn lezing was ik volkomen van de kaart. In 1935 schreef Noordmans, dat hij op die conferentie sommige van zijn eerste half onbewust dialectische klanken stamelde. Hij legde het Evangelie wat rauw op de jongens en meisjes, alsof er geen conferentie-tent boven hun hoofd wapperde en er geen kerkdak bestond. De volgende avond sprak Prof. W.J. Aalders over de Heiligheid Gods. Hij bracht ons in een tempel, waarin wij tot de aanbidding van Christus werden geroepen. Noordmans, die Aalders hoorde, had het gevoel, dat hij zich de vorige avond schuldig gemaakt had door profaan te spreken. Dat was ook inderdaad het geval. Maar door dat profane spreken maakte hij ruimte voor het spreken van God en het geloof. Beiden, Noordmans en Aalders, wilden ons in de kerk van Christus brengen, maar Aalders was incarnationalist en Noordmans was dialectisch theoloog. Het kerkdak van de dialectische theologie komt praktisch bijna met de sterren gelijk. Het is alleen prediking, die rauw over de wereld gaat, prediking en nog eens prediking. De moderne mens voelt zich daarbij voorlopig als Luther, toen hij in de ban werd gedaan: sub coelo! Het kerkdak van Aalders was ook hoog en zijn kerk was vol mysterie. Hij meende haar

in haar levende actualiteit voor te kunnen stellen, met de moderne mens erin. Hij wist van verband en betrekking. Het mysterie veronderstelt beslotenheid. Zijn realisme bracht grenzen en vormen en maakte kanten dicht, die in de dialectische theologie open blijven. Aalders' realisme knelde naar Noordmans' overtuiging de prediking teveel. Het werd geen Geest. De prediking is echter uit de Geest. Voor Noordmans brengt niet het mysterie, maar de klaarheid, de prediking, de Geest sfeer in de kerk. Niet het altaar maar de kansel wenst hij in het koor. De sfeer van de kerk mag volgens hem het eenvoudige en duidelijke, dat hoort bij de prediking van Luther, als hij sub coelo staat, niet verliezen. Zij moet de klaarte der open hemelen behouden. De kerk, die de moderne mens nodig heeft, is enerzijds open als de hemelen en anderzijds gebonden als het dagelijks leven. Iets mysterieus daartussenin kan niet dienen. Het zijn is mysterieus, maar het Woord is scherpsnijdend. Achter dat laatste staat de prediking en daarachter de Heilige Geest. Het duurzame der incarnatie mag de Heilige Geest niet in de schaduw stellen. Op die zomerconferentie van 1921 heeft Noordmans het beslissende eigenlijk al gezegd en al wat hij later publiceerde was slechts een uitwerking van het toen gezegde. Vanaf die avond was Noordmans mijn leraar en meester, die mij voorging op de weg.

Een tweede herinnering. Uit 1926. Barth kwam voor het eerst naar Nederland, om te spreken over de kerk en de cultuur. Eykmans bracht een aantal theologen bij elkaar voor een gesprek met Barth. Noordmans stelde vragen. Voorzover ik mij herinner over de continuïteit van het geloofsleven, de plaats van de ethiek en het werk van de Heilige Geest. God keert van het denken van genade niet terug tot het denken van zonde en daarin ligt de grond van de volharding der heiligen. Hun ethische perseverantie is niet gegrond in het ethische proces zelf, maar vindt haar verklaring in de voortgang van de goddelijke dialectiek, die aan ons leven voltrokken wordt. Barth deed, zo oordeelde Noordmans, niet tekort aan het werk van God in bekering en wedergeboorte, zoals velen in die tijd beweerden, maar wel lag in de bepaling van de verhouding tussen zuivere theologie en theologische ethiek de zwakke zijde van zijn *Römerbrief*. Het zedelijk proces heeft op de een of andere manier tot taak de voor mensen ondragelijke hoogspanning der goddelijke dialectiek

tiel in het leven af te leiden. Barth verzuimde aan te wijzen, op welke wijze, nu het zedelijk proces Gods denken niet beweegt, ons zedelijk leven en ons cultuurleven tussen de polen van Gods oordelen tot beweging wordt gebracht. De dialectiek van God verloopt bij Barth niet in het ledige, maar het zedelijke proces komt bij hem wel enigermate in het ledige. Als de rechte verhouding hersteld is en de weg niet gaat van ons denken naar Gods denken, maar andersom, door het geloof, dan ontstaat er toch wel weer een verhouding tussen beiden. De goddelijke dialectiek scherpt door haar heilige spanning een veld, waarin ethiek en cultuur mogelijk worden. Noordmans wilde dus meer ruimte voor de leer van het Woord, van openbaring en gezag. Zijn vragen was in wezen een vragen naar het werk van de Heilige Geest, dat leven op aarde mogelijk maakt. Nooit zal ik vergeten, met hoe grote aandacht Barth naar deze vragen luisterde. Hij zei, dat hem nog nooit vragen gesteld waren als die van Noordmans, vragen, wier recht hij onomwonden erkende. In later jaren heeft Barth in zijn *Dogmatik* de vragen van Noordmans beantwoord.

Een derde herinnering Uit 1939, kort voor de wereldoorlog. Wij zaten met vakantie in Lochem en gingen in Laren kerken. Niet een bijzonder mooie kerk. Ouderwetse banken. Stofvrij was de kerk niet. De lampen waren bepaald lelijk. Noordmans was geen redenaar. Hij praatte meer dan hij preekte. Geen toga. Een uiterst sobere liturgie. De tekst was uit 1 Corinthe 15: 'Hij moet als koning heersen totdat Hij al zijn vijanden onder zijn voeten zal gelegd hebben, de laatste vijand, die teniet gedaan wordt, is de dood'. Dat was preken onder het dak van de hemel: een getuigenis over die éne geweldige en te vrezen vijand en die éne, enige en eeuwige Koning. Geen zouteloze actualiteiten en toch door en door actueel. De vingerafdrukken van de dood staan op alles. Er is niets dat hij niet aanroert en er is niemand, die hem ontkomt. Hij is sinds 1914 al machtiger en groter en dikker geworden. De koningen zijn sinds die tijd al kleiner geworden. Wij staan bij de wieg van een pas geboren prinses. Dat is heerlijk. Maar om die wieg is een zwarte wereld, de wereld van Augustus en September 1939 en de dood is voor zo'n prinses niet bang. Het komt er op aan, dat wij de Koning kennen, de Koning der vertroosting, gezeten aan Gods rechterhand. Hij heeft de dood overwonnen,

maar dat zien wij zo niet, van Hem staan er geen vingerafdrukken op alles. Dat deze Koning de Overwinnaar is en zijn zal, moet ons gezegd worden dwars door alles heen en daar is de kerk voor. Noordmans sprak over de raad Gods, waarin ook Augustus en September 1939 waren voorzien en opgenomen, en toen hij, zo getuigend van de grootheid en de majesteit Gods, met bijbelse humor over de dictatoren van die tijd sprak als mannetjes van een paar centimeter - de dood komt intussen dichterbij, ligt uw kelder diep genoeg, is uw dak hecht genoeg? - toen was het, of een last, die ons al maanden neerdrukte, van ons werd afgenomen en wij weer konden ademhalen. Het was alles tot het uiterste sober en stijlvol. De kerk van het Gereformeerd Protestantisme en de kerk voor de moderne mens.

Een laatste herinnering. Uit 1949. Ik schreef enkele artikelen over mijn evangelisatiewerk in Amsterdam. Moeilijk en moeizaam werk. En als de meeste werkers onder de buitenkerkelijken in die jaren, voelde ik mij vaak als een voorpost afgesneden van de troep. Ik werd wel eens moe en moedeloos. Noordmans had dat tussen de regels van mijn artikelen door gevoeld en hij zond mij, met wie hij nooit persoonlijk contact had, een brief, als Paulus aan Timotheüs. Ik werd door hem getroost. Het was een troost met wijde perspectieven als in *Gestalte en Geest*. Laat ik enkele fragmenten van die troostbrief overnemen:

‘Mijn vrouw en ik lezen steeds met bijzondere belangstelling, wat gij schrijft over het evangelisatiewerk in Amsterdam. Dat is een van de dingen, waarmee de toekomst der christenheid gemoeid is. Het is zo belangrijk, dat het bijna niet te zeggen is. Een reusachtig zendingsveld, vlak voor de deuren der kerk. En dan geen kleurlingen, waaraan wij wennen moeten, maar bloedeigen neven en nichten, blozende Hollandse jongens en meisjes en flinke Amsterdamse mannen en vrouwen. Het werk is Paulinisch, een gaan staan tussen eigen kerk en de heidenen daarvlak naast, in dezelfde maatschappij. Het zal zijn grote moeilijkheid hebben, dat werken dag in dag uit op zo'n onafzienbaar veld. Anders dan de gemeentelijke moeilijkheden, bv. op een dorp. Daar wenste men soms eens andere, nieuwe gezichten te zien, nieuwe onderwerpen te kunnen aansnijden. U zult van dat goede soms teveel hebben en u niet opgewassen voelen tegen het reusachtige van de taak. Uw laatste artikelen maakten

op mij de indruk, dat u een beetje neergebogen was, en daarom schrijf ik deze brief. Niet, alsof ik u iets zou kunnen geven, maar enkel en alleen maar om u te laten merken, dat uw werk de aandacht en de belangstelling heeft van velen, die u dat niet dagelijks kunnen zeggen. Bij het werk in zo'n grote stad moet men wel eens amechtig worden (Jona 4:8). Dat zal niet anders kunnen en het hoort er zo bij. Maar dat is een symptoom van Gods goedertierenheid. Jona kreeg dat gevoel toen God de stad spaarde. Wij hopen van harte, dat God alle Amsterdammers en Amsterdammertjes sparen zal, zodat uw arbeidsveld nog hoe langer hoe groter wordt. Uw werk zal wel hoe langer hoe moeilijker worden. Maar gij zit toch gelukkig niet meer onder al die mensen te dichten, zoals Laurillard en Ten Kate J.J.L., en gij zit de geschiedenis van de gemeente niet te schrijven, zoals Vos, maar historie te maken. Er is tegenwoordig een penibele discussie gaande hoe de Rooms en ons zullen behandelen als ze de meerderheid hebben. Dat het daartoe komen moest! Vroeger was er zo'n kwestie, hoe de joden en de heidenen de christenen zouden behandelen. De christenen zijn hun te vlug af geweest, door de wereld te winnen. Volgens diezelfde methode moet het ook nu gaan. Uw arbeidsveld is zo belangrijk, dat er, kerkelijk en politiek, voor de toekomst alleen in die richting een gat in gezien kan worden'.

Deze theoloog van formaat en grote leraar der kerk, was ook een herder. Ik had voor Dr. Noordmans grote eerbied, maar vanaf de dag, waarop ik deze brief ontving, heb ik hem liefgehad als een vader in Christus. het werk van Dr. Noordmans is vol van troost - wij moeten niet alleen de Schepper en de Verlosser, maar ook de Trooster kennen - maar daarbij gaat het niet om het heel persoonlijke. Dat negeert Dr. Noordmans. Hij geeft iets beters, dat wel persoonlijk is, maar tegelijkertijd meer dan persoonlijk: de troost van de Heilige Geest met wereldwijde perspectieven. Noordmans heeft slechts drie kleine gemeenten gediend: Idsegahuizen, Suameer en Laren in Gelderland. Vooral vanuit Laren heeft hij voor ons geschreven en tot ons gesproken. In dat kleine dorp woonde een meester en leraar, een wijze en een prediker van het Woord.

Het meubilair, dat hij ons als erfenis heeft nagelaten, is moderner, stijlvoller en bijbelser dan de meubeltjes, waarmee velen tegenwoordig het huis van onze kerk en theologie willen aankleden.

Politieke vernieuwing

In de bezettingsjaren hebben wij onze dromen gedroomd.

Wat hebben we in het gijzelaarskamp en in besloten bijeenkomsten fel en heftig gediscussieerd over de politiek en de politieke vormgeving in een bevrijd Nederland.

Natuurlijk stond het voor zeer velen onomstotelijk vast, dat ook op politiek gebied veel onveranderd, wijl onveranderlijk, terug zou keren. Tot dat vele behoorde voor hen ook de ‘christelijke politiek’ en de ‘christelijke politieke partij’.

Er waren er echter ook, die slechts met tegenzin denken konden aan de terugkeer van ons Nederlandse politieke verleden.

Een groep Amsterdamse predikanten kwam in 1944 en 1945 telkens bijeen, om zich op de vragen van het politieke leven in Nederland na de bevrijding te bezinnen. De antitesebelijdenis van Kuyper, die het politieke leven in Nederland in de vooroorlogse jaren geheel bepaald had, was voor hen onaanvaardbaar geworden. De antitesepolitiek, aangediend en gepropageerd als christelijke politiek, had naar hun overtuiging zowel de kerk als de wereld onnoemelijk veel schade gedaan. Onze theologische inzichten maakten het ons onmogelijk over christelijk politiek te spreken, laat staan christelijke politiek te propageren.

Bij mij thuis hebben na elkaar Drees en Schermerhorn met deze groep predikanten over de politiek na de bevrijding gesproken. Schermerhorn sprak ons meer toe dan Drees. Schermerhorn had meer visie. Drees was toch te veel op het verleden gericht, dan dat hij vat op ons kreeg. Schermerhorn had ons waarlijk iets te zeggen.

Tot onze grote ontsteltenis kwamen na de bevrijding zo ongeveer alle politieke partijen van het verleden terug. Wij hadden gehoopt op een nieuwe partijformatie, wil men op een geheel nieuwe partij. Zover was het echter nog niet. Er werd over een nieuwe partij geschreven, gesproken, nagedacht en gedebatteerd, maar intussen keerden de oude partijen terug: de S.D.A.P. evengoed als de A.R.P. en de C.H.U.

Wat moesten wij?

Op Pinksteren 1945 had de Synode een oproep tot het Nederlandse

volk doen uitgaan. In die oproep herkent men de hand van Banning. In deze oproep zei de Synode tot heel het Nederlandse volk: 'Bouw uw sociale leven op de grondslag van christelijke gerechtigheid en der onderlinge verantwoordelijkheid. Het evangelie dringt in dit uur van ons volksbestaan tot radicale verandering'. Verder stond in de Oproep: 'In naam dezer christelijke gerechtigheid vraagt de Synode van heel het volk, in het bijzonder van werkgevers, kapitaalbezitters en arbeiders, dat zij niet zullen terugkeeren tot de schrijnende klassesetegenstellingen en felle klassenstrijd van het verleden, maar alle krachten zullen inspannen tot een rechtsorde van de arbeid, waarin de arbeider als verantwoordelijk medewerker wordt erkend en zijn bestaanszekerheid is gewaarborgd'. Met nadruk werd door de Synode uitgesproken, dat de 'vloek en de schande der werkloosheid' voorkomen diende te worden.

Wij voor ons meenden, anders dan de anderen, dat wij aan deze Oproep niet wezenlijk zouden gehoor geven, indien wij zouden toetreden tot één van de oude christelijke politieke partijen. Toen kort na de bevrijding in Amsterdam een grote vergadering voor het christelijk volksdeel werd aangekondigd - waar door de A.R.P. en de C.H.U. verzamelen zou worden geblazen - meenden Miskotte en ik, dat wij niet langer konden en mochten wachten en afwachten. Samen met Ds M. Groenenberg, Ds. K.H. Kroon, Ds D. Tromp, Ds A. van Uchelen en Ds H.A. Visser - zeven orthodoxe predikanten uit Amsterdam - besloten wij tot de S.D.A.P. toe te treden en publiekelijk van ons toetreden rekenschap af te leggen in een verklaring.

In die verklaring zeiden wij o.m.: 'Het is onze overtuiging, dat aan kerk en volk een groote dienst bewezen zou zijn, indien de antitesegedachte, die de kerk vervreemdt van de zakelijke verhoudingen der werkelijkheid en het volk verhoudt van het vertrouwen in de bovenpartijdige strekking van de evangelieprediking, in de politieke strijd werd prijsgegeven. Het is nu naar ons inzicht, het oogenblik om tot een eenvoudige ontmoeting te komen tussen de van elkaar vervreemde en de elkaar miskennende groepen. Het is nu de tijd, dat wij samenwerken op grond van een concreet plan, dat niet de pretentie heeft, eeuwige beginselen te realiseren en dat niet utopisch of idealistisch naar uiterste verten streeft. Wij erkennen het program van de S.D.A.P. van 1937

als bruikbaar uitgangspunt voor zulk een zakelijk streven naar een waarachtige samenleving, waarin onze medemenschen een menschwaardig bestaan kan worden gewaarborgd, de nood van het leven met nieuwe ernst maar gemeenschappelijk kan worden gedragen en de heerlijkheid van het leven met een minder bezwaard geweten kan worden aanvaard in dankbaarheid'.

Gehoorzaamheid aan Gods gebod op politiek terrein zochten we hierin, dat wij daar gingen staan, waar het nuchter toeging, maar waar intussen de naaste werd gediend naar het gebod van het uur. Wij meenden bovendien door dit toetreden een concrete toepassing te geven aan wat de Synode in haar *Oproep* ons op het hart had gebonden.

In een vlugschrift met de titel *Wat bezielt ze?* gaven wij een toelichting op onze verklaring. Ik schreef een concept, dat door Miskotte bewerkt en aangevuld werd. In duizenden exemplaren is *Wat bezielt ze?* door Nederland gegaan.

Wij wezen de christelijke politiek af, maar waren evenzeer afkerig van een neutrale politiek. Ook op politiek terrein wilden wij God dienen, echter uitsluitend door te trachten op dat terrein het rechte te doen, dat wat op een bepaald ogenblik gedaan moet worden, zal er van een menselijke samenleving naar Gods gebod sprake zijn. Met de christelijke politiek wezen wij de antitesebelijdenis af, omdat deze het volk toesluit voor het verstaan van de bovenpartijdige strekking der evangelieprediking. De christelijke politiek annexeerde o.i. op een ontoelaatbare wijze het evangelie als rechtvaardiging van haar doelstellingen. Een zo gehanteerde antitese noemden wij vals en gevaarlijk. Zij wekt de schijn, dat kerk en christendom identiek zijn met reactie en conservatisme. Zij ontnemt aan duizenden de mogelijkheid om tot een zuivere beslissing ten opzichte van evangelie en kerk te komen.

Geen van ons verwachtte van onze stap onmiddellijk tastbaar succes. Wij verbeeldden ons helemaal niet, helden of pioniers te zijn. Wij waren er alleen maar van overtuigd, dat wij ergens moesten gaan staan tot een getuigenis. Wij wilden de oude politieke tegenstellingen, die naar onze overtuiging ziek, bedorven en leugenachtig waren, doorbreken, al wisten wij heel goed, dat wij door een berg van misverstanden en een zee van verdachtmakingen bedolven zouden worden.

Wat medechristenen mij in die dagen geschreven hebben, grenst aan het ongelooflijke. Ik verloochende God en Christus. Ik was een volslagen materialist. Ik wilde natuurlijk kamerlid worden... en zo voort... en zo voort. De meest welwillende tegenstanders noemden ons toetreden tot de S.D.A.P. een symptoom van de verwarring der geesten: 'Men zou verwachten, dat, indien orthodoxe predikanten achter een banier optrekken, dit niet de rode vlag maar de banier des kruises zou zijn'. Alsof wij de rode vlag beschouwden als een remplaçant voor het kruis. Maar zo moet men wel spreken, indien men van het kruis een banier maakt, waarachter men optrekt in de politieke strijd.

Er waren er ook, die zeiden: 'U bent te laat en te vroeg! Te laat, want U had al lang voor de oorlog voor het socialisme en tegen de antitesepolitiek moeten kiezen! Te vroeg! U had moeten afwachten, hoe de S.D.A.P., waarin een sterk partijconservatisme leeft, op de Nederlandse Volksbeweging reageerde!' Te laat! Inderdaad. Ik had deze stap twintig jaar vroeger moeten doen. Maar dat zag ik pas in 1945. In 1925 was ik nog niet zo ver. Het te vroeg wijs ik echter af. Voor een demonstratie als die van Kutter en Blumhardt was er geen plaats meer. Zelfs niet voor het getuigenis van Barth in 1919. Onze stap betekende, dat wij geen dag langer wilden wachten met ons verzet tegen het bestaande. Wij wisten, dat de S.D.A.P. voor grote beslissingen zou komen te staan. Dat was voor ons geen reden om te wachten. wij wilden aan de voorbereiding van deze beslissingen actief deelnemen en de medeverantwoordelijkheid voor de ontwikkeling der S.D.A.P. op ons nemen. Er is geen sprake van geweest, dat het partijconservatisme door onze stap de wind in de zeilen kreeg. En wat van grote betekenis was: in orthodoxe Hervormde kringen kon men niet meer gelijk vroeger met een zekere vlotheid zeggen, dat een christen geen socialist en geen lid van de S.D.A.P. kan zijn. Door onze stap werden voor het bewustzijn van velen noodlottige tegenstellingen doorbroken. Te laat helaas, maar in geen geval te vroeg.

Onze keuze voor de S.D.A.P. en onze brochure *Wat bezielt ze?* hebben voor velen een bevrijding betekend. Eén van die velen heeft mij verteld, hoe dat in zijn leven het geval is geweest.

Zijn ouders hadden tot de Hervormde Kerk behoord. Uit overtuiging. Aan tafel werd gelezen en gebeden. De kinderen gingen naar catechi-

satie en elke zondag ging het hele gezin naar de kerk. Politiek was men A.R. Hij werkte zelf als jongen op een fabriek, waar hij nu nog een jaar hoopte te werken om dan met pensioen te gaan. Op de fabriek kwam hij met de S.D.A.P. in aanraking. Het was in de tijd van de spoorwegstaking in 1903. Hij hoorde Troelstra, Vliegen en Schaper en werd voor het socialisme gewonnen. Hij werd een overtuigd en vurig S.D.A.P.-er. De wijkdominee, over wie hij met veel waardering sprak, werd er bij gehaald. Die sprak enkel over ongeloof en revolutie. Het was het een of het ander: het kruis of de rode vaan! Vroegere vrienden begonnen hem te mijden. In de kerk werd hij scheef aangekeken. Zelf was hij ervan overtuigd, dat zijn socialisme geen verloochening van zijn geloof betekende. Het eind was toch, dat hij van de kerk vervreemdde. Van de kerk. Niet van het geloof. Zijn meisje voelde met hem mee. Zij trouwden. Er werden kinderen geboren. Aan tafel werd gelezen en gebeden. Vader en moeder geloofden. Maar de kinderen werden niet gedoopt en de kerk speelde geen rol meer. Zij werd beschouwd als de grote tegenstander van het socialisme. Hij kwam nooit meer in de kerk. Toch was er diep in zijn hart altijd het heimwee naar de kerk. Toen deze man op bijna zeventigjarige leeftijd *Wat bezielt ze?* gelezen had, ging hij de zondag daarop voor het eerst weer naar de kerk. Hij had het gevoel, dat een zwerver na vele jaren weer thuis kwam. Hij deed belijdenis en werd een trouw kerkganger.

Vergist u zich niet in deze man. Hij wil niet, dat de kerk het socialisme zal propageren. Hij kerkt ook niet alleen bij predikanten, die socialist zijn. Te goed weet hij, waar het in de kerk om gaat. De vervreemding was gekomen, omdat de kerk in haar geheel positie koos tegen een beweging, waaraan hij zich met zijn hartstocht voor sociale gerechtigheid gaf. De daad van de zeven Amsterdamse predikanten overtuigde hem ervan, dat er in de kerk iets veranderd was. Deze man had zijn geloof niet verloren. Men denke echter aan de duizenden, die zonder de kerk hun geloof wel verliezen en aan de tienduizenden die zonder de kerk nooit tot het geloofkomen. Toen ik zijn verhaal hoorde, had ik het gevoel, dat wij, ook al hadden wij *Wat bezielt ze?* alleen voor hem geschreven, het niet vergeefs geschreven hadden.

Toen ik in *In de Waagschaal* dit verhaal vertelde, schreef Dr. Noordmans

mij: ‘Dat zijn momenten. Als men zoo iets leest, komen er eenige interjecties uit de mond van een lezer. Wel, wel, of zoo iets. Men staat even stil in het leven en geeft de moed nog niet op. De hand maakt een beweging in de lucht en slaat er een gat in. Althans zoo ging het mijn vrouw en mij’.

Professor W. Banning

Tijd en Taak, dat als voortzetting van *De Blijde Wereld* voor het eerst verscheen in 1932, onder redactie van Banning, werd in de bezettingstijd door de Nazi's verboden. Na de bevrijding verscheen het opnieuw. Banning meende, ruimer koers te moeten varen dan voor de oorlog, en vroeg mij, met hem de redactie te voeren. Later werd de redactie versterkt door Dr. J.G. Bomhoff en Ds L.H. Ruitenberg. In zijn artikel *Een nieuw begin*, waarmee het eerste nummer na de bevrijding inzette - het blad verscheen 29 september 1945, de P.v.d.A. was er toen nog niet - zei Banning, dat het nu ging om een groot en radicaal denken, een grote radicale politiek, een grote radicale inzet tot geestelijke vernieuwing. Het bekleemde hem, net als de zeven Amsterdamse predikanten, dat men weer gezapig en gezellig begon met het opkalefateren van de verhoudingen van voor 1940. Tot het grote radicale denken behoorde volgens Banning twee dingen: een politiek, die durft in te grijpen in het arbeidsproces en over het gehele gebied het algemene welzijn laat voorgaan boven individuele posities en een nieuw zakelijke gehoorzaamheid aan de vlamme eisen van het evangelie.

Tijd en Taak van voor de oorlog was een ‘religieus socialistisch weekblad’. *Tijd en Taak* van na de oorlog noemde Banning een ‘onafhankelijk weekblad voor evangelie en socialisme’. Deze verandering hield verband met een verschuiving in het geestelijk leven, meer bewust naar het evangelie toe. Onafhankelijk wilde zeggen: noch aan enige kerk noch aan enige partij, maar alleen aan het evangelie gebonden. Mijn toetreding tot de redactie en die van enkele orthodoxen tot de kring van de vaste medewerkers had volgens Banning een principiële beteke-

nis: ‘Zij staat in nauw verband met het nieuwe leven in de Ned. Herv. Kerk, dat de oude scheidingen tusschen orthodox en vrijzinnig tracht te boven te komen door een nieuwe gehoorzaamheid aan de centrale prediking van het evangelie’.

Toen Banning in *Tijd en Taak* van 1 april 1950 meedeelde, waarom zijn naam uit de rij van redacteuren verhuisde naar die van de vaste medewerkers, noemde hij Bomhoff, Ruitenbergh en mij ‘mijn drie vriendenstrijdmakkers’.

Vanaf mijn jonge jaren, toen hij zelfs van mijn bestaan niet afwist, tot op de dag van vandaag, waarop Banning mij tot zijn vrienden-strijdmakkers rekent, heb ik aan Banning veel te danken.

Het eerste boek van Banning, dat mij, nog slechts enkele jaren dominee, geweldig gestimuleerd heeft, was zijn *Om de groei der gemeenschap*, dat in 1926 verscheen en waarover ik in *Woord en Geest* een serie artikelen schreef, een van mijn eerste publikaties. Theologisch verschilde ik toen nogal van Banning. Ik voelde mij echter tot hem aangetrokken in zijn verlangen, de groei van een waarachtige volksgemeenschap te dienen. Bannings socialisme werd in dat jaar 1926 een beroep op mijn geweten en dat in direct verband met mijn christelijk geloof. Zei hij niet, dat het christendom in het mensheidsleven de alles opeisende en alles doorstralende werkelijkheid van het Koninkrijk Gods werpt, dat als volstreekte waarheid en waarde aan alle leven richting geeft?

Banning bedankte mij voor mijn artikelen en stelde mij in een brief van 19 maart 1927 de vraag: ‘Wanneer ons leven in diepste zin bedoelt de eere Gods, naar mijn overtuiging en naar de uwe, zou er dan bij alle onmiddellijk erkende principieele verschillen, toch niet ergens een punt moeten liggen, waar wij elkaar vinden kunnen?’ Banning was toen nog dominee in Sneek.

Op 6 november 1928 - hij was toen van Sneek naar Barchem verhuisd - schreef hij mij: ‘Begrijp, geloof ik, uw positie wel, en voel levendig mee, dat het geestelijk klimaat van de S.D.A.P. heel ver van het uwe afstaat en dat ge u in de moderne religie niet vinden kunt. Soms zou ik wenschen, dat er een forsche orthodox-christelijk-socialistische partij in ons land mogelijk ware. Maar ik zie de mogelijkheid niet. Een prachtige kans, die de toenmalige Bond van Christen-Socialisten in de oorlogs-

jaren had, is wel ontstellend stumperig benut. Bovendien men zou politiek moeten voeren en dominees zijn daarvoor ongeschikt. Ze mislukken bijna allen. Terwijl de diepere principieele vraag naar de mogelijkheid van christelijke politiek nog een vraag is. Ik weet voor uw moeilijkheden geen weg. Het sterkst neig ik tot de gedachte - die ook op mijn eigen positie slaat - het is mede de schuld die op ons geslacht rust, die wij mee moeten dragen. En als Woodbrooker geloof ik dat eenheid in God mogelijk is bij zeer uiteenlopende godsdienstige overtuiging, dat diepgaande verschillen het samengaan in praktische arbeid niet mogen beletten, wanneer die arbeid zoo ontzaggelijk zwaar is als de strijd tegen het moderne kapitalisme'.

In deze brief vroeg Banning mij, toe te treden tot de Wetenschappelijke Werkgroep voor religieus socialisme. Dat deed ik.

Banning begreep beter dan wie ook de moeilijke positie, waarin ik mij in die jaren bevond. Zo schreef hij mij 11 oktober 1929: 'Dat ge met moeilijkheden van politieke organisatie zit, is begrijpelijk. En dat ge uw predikantschap niet opgeven wilt, begrijp ik misschien beter nu ik mijn gemeente mis. Wie vanuit zijn hart dominee is, heeft bovendien iets, dat het socialisme broodnodig heeft: de priesterlijke verhouding tot het volk, zoals Mertens zei. Ik wensch u van harte sterkte en kracht van God toe in uw strijd. Ik verheug mij, dat wij elkaar eens zullen ontmoeten'. Eind 1928 ontving ik van Banning een overdruk van zijn artikelen in *De Socialistische Gids: Een antirevolutionaire kritiek op het religieus-socialisme*, nadat kort te voren Mr. P.S. Gerbrandy, onze latere ministerpresident, mij die kritiek had toegezonden: *Het religieus socialisme van onze tijd* (verschenen in *Antirevolutionaire Staatkunde*). Ik zat er nog tussen in.

De ontmoeting, waarop Banning zich verheugde, vond pas veel later plaats. Maar ze is gekomen en ze is geworden tot een blijvende vriendschap, waarin zowel persoonlijke waardering als geestelijke verwantschap een rol speelde.

Met Banning was ik steeds meer overtuigd, dat de tegenstelling tussen rechtzinnig en vrijzinnig verouderd was. In 1933 schreef Banning in *Tijd en Taak*, dat hij zich persoonlijk veel meer verwant gevoelde aan de gereformeerde Ds Buskes dan aan de liberale Prof. Eerdmans. Heel wat

vrijzinnigen hebben Banning deze uitspraak kwalijk genomen. Men wilde wel aanvaarden, dat Banning zich in sociaal opzicht meer aan mij verwant gevoelde, maar dat dit ook in religieus opzicht het geval zou zijn, weigerde men te geloven. Wat mij betreft kan ik alleen maar zeggen, dat Banning en ik ons waarlijk niet uitsluitend vanwege onze sociale en politieke overtuigingen verwant gevoelden. Er was een zeer wezenlijke geestelijke verwantschap, een geloofsverwantschap, die in de loop der jaren hechter en sterker is geworden.

21 februari 1958 werd Banning 70 jaar. Op 19 februari hadden we feest op Bentveld. Voor dat feest zette ik Bannings leven op rijm. Banning reageerde met de bewogen uitroep: 'Buskes, man, dat het mogelijk is, dat jij en ik, een gereformeerd calvinistische predikant en zoo'n rooie dominee niet alleen elkaar ontmoet hebben en vrienden geworden zijn, maar ook elkaar in Christus herkend hebben, dat is een wonder'.

Banning is waarlijk niet alleen op politiek gebied een man van de doorbraak geweest. Hij was het ook op godsdienstig en kerkelijk gebied. Zijn gehele leven heeft in dienst van de kerk gestaan, al heeft de kerk dat niet altijd dankbaar aanvaard en erkend. Voor de oorlog heeft de kerk Banning niet de plaats gegeven, waarop hij recht had. Dat was niet te wijten aan zijn vrijzinnigheid, maar aan zijn solidariteit met de arbeiders en de socialistische beweging. Na de oorlog komen Gravemeyer, Kraemer en Banning naast elkaar te staan. Het verlangen van Banning was, alle positieve en vernieuwende krachten in de kerk samen te bundelen en de diepe klanken van het oude evangelie aan de mensen van de moderne tijd te laten horen. Hij is zijn gehele leven prediker geweest.

Omstreeks 1920 heb ik Banning voor het eerst horen preken en het is nog maar kort geleden, dat ik hem voor het laatst hoorde. Tussen die preek van 1920 en die van 1958 was nog al wat verschil. Dat verschil is zo groot, dat ik vrijzinnigen wel eens met een zekere teleurstelling heb horen zeggen: 'Banning is niet meer wat hij in vroeger jaren was!' Ik kan zo'n uitlating wel begrijpen, ik kan haar echter moeilijk waarderen. Wat wil men? Is dat dan de ideale prediker, die in 1958 nog precies hetzelfde zegt als in 1920, zowel wat de vorm als de inhoud van zijn preken betreft? Er zijn bij Banning zeer wezenlijke verschuivingen te constateren. Ik herinner mij hoe hij in de twintiger jaren altijd weer

sprak over ‘het heilige’ en ‘het ideaal dat vlamt in ons hart’. Dat ideaal is niet verloren gegaan, maar het neutrum ontbreekt. In 1958 hoort men Banning spreken over ‘de heilige’ en over ‘het werk van God in mensenharten’. De diepe klanken van het oude evangelie zijn in Bannings prediking steeds duidelijker geworden. Moet een vrijzinnige nu met een zekere teleurstelling zeggen: Banning is niet vrijzinnig meer? En moet een rechtzinnige nu met een zeker leedvermaak beweren: Banning is eigenlijk rechtzinnig geworden? Het een vind ik al even miezerig als het ander. Ja, dat moet men zeggen, wanneer men met alle geweld en in de eerste plaats recht- of vrijzinnig wil zijn. Maar als wij voor alles christenen willen zijn, mensen, die in Jezus Christus geloven, en als predikers voor alles predikers van het evangelie en niet van de vrijzinnigheid of de rechtzinnigheid, zullen we Banning dankbaar zijn als prediker van het evangelie. Natuurlijk, Banning is vrijzinnig. Rechtzinnig is hij zeer bepaald niet. Hij is echter wel zeer bepaald prediker van het evangelie van Jezus Christus. Hier ligt voor mij, die rechtzinnig ben, een probleem, welks oplossing ik tot nog toe niet gevonden heb. De theologische verschillen tussen Banning en mij betekenen niet niets. Nochtans heb ik hem leren kennen en erkennen als een broeder in de dienst van het evangelie en is het mij een vreugde geweest, dat Banning vele malen samen met mij in Amsterdam het evangelie heeft willen prediken.

Toen ik Banning voor het eerst uitnodigde om voor *Woord en Wereld* te komen preken en hij de uitnodiging aannam, kwamen er bij de kerkeraad vele protesten: ik had een vrijzinnige dominee uitgenodigd en dat kwam niet te pas. Ik kon slechts antwoorden, dat ik Banning niet had uitgenodigd, omdat hij vrijzinnig was, maar omdat hij naar mijn overtuiging het evangelie predikte en dat bovendien deed op een wijze, waarop het voor velen aan de rand van en buiten de kerk verstaanbaar werd gemaakt. Banning heeft met zijn prediking alle protesten doen verstommen. Banning was een man naar mijn hart. Omdat hij, zoals Prof. Kraemer bij zijn zeventigste verjaardag zei, een ‘frontier’-man was ‘avant la lettre’. Hij was en is een pionier terwille van het evangelie en dat had de kerk nodig.

De doorbraak

Banning heeft een zeer belangrijke, zo niet de belangrijkste rol gespeeld bij de doorbraak op politiek terrein.

Het artikel, dat hij in het eerste nummer van *Socialisme en Democratie* na de bevrijding publiceerde, had tot titel: *Een nieuwe bladzijde*. Het was een beschouwing over de nieuwe bladzijde in de geschiedenis van het socialisme en het nieuwe begin in de Nederlandse politiek. Voor dat nieuwe begin heeft Banning zich met zijn gehele persoon en al zijn krachten ingezet. De stichting van de P.v.d.A. is voor een groot deel zijn werk geweest. Het sprak dan ook van zelf, dat hij de voorzitter van het stichtingscongres van de P.v.d.A. was. Toen sprak hij de woorden, die sindsdien vele malen geciteerd werden: 'Dit is een nieuw begin. Ons verbindt door alle klimaatverschillen heen de verantwoordelijkheid voor ons gehele volk in nood, ons verbindt de wil tot sociale gerechtigheid en vrijheid, ons verbindt het vaste voornemen om samen een nieuw begin te maken'.

Het oude socialisme verbond de zedelijke idee der sociale gerechtigheid met rationalisme en heilsverwachting en het argumenteerde sterk economisch. Banning heeft dit socialisme altijd hoog gewaardeerd. Hij stelde het grote beschavingswerk van de oude socialistische arbeidersbeweging in het licht. Hij heeft ook altijd de nadruk gelegd op de hartstocht voor gerechtigheid, menselijkheid en vrijheid in het marxisme. Hij wist echter, dat er een nieuw socialisme groeide en rijpte. Dit nieuwe socialisme ging niet uit van een allen verbindende levens- en wereldbeschouwing, maar van enkele grondgedachten omtrent mens en maatschappij, die rooms-katholieken, protestanten en humanisten met elkaar gemeen blijken te hebben en die voldoende zijn voor een gemeenschappelijke activiteit tot radicale omvorming der maatschappelijke structuur. Het doel van het oude en het nieuwe socialisme is hetzelfde: de vermaatschappelijking der productiemiddelen en de overwinning van het kapitalisme en de kapitalistische geest.

Banning ziet de P.v.d.A. als een eindelijk gerijpte vrucht van een geeste-

Prof. Dr K.K. Miskotte in zijn jonge jaren

Op een congres van de PvdA. Van rechts naar links: Prof. Dr W. Banning, Klaas Toornstra en Ds J.J. Buskes.

Zo zag Opland van de Volkskrant het Sociaal-Democratisch-Centrum: Opkopers, Buskes en Oome Sam!

lijk-maatschappelijk proces, waarin hij zelf gevormd is. Hij ziet het - in dit opzicht sta ik volstrekt naast hem - als een enorme kans, dat in de politiek, in de P.v.d.A., rooms-katholieken, protestanten en humanisten hun geloofsbezit kunnen inbrengen bij een stuk praktisch werk aan socialistische grondslagen voor de maatschappij. Samen met Banning heb ik mij daarom verheugd over de opheffing van de S.D.A.P. en de oprichting van de P.v.d.A.

In de jaren tussen de beide wereldoorlogen had ik leren zien, dat wat wij in Nederland christelijke politiek noemden zich steeds meer verwijderde van de door Kuyper in 1891 aangegeven richting. De werkloosheidspolitiek van Colijn en de zijnen maakte aan alle verwachtingen een einde. In de dertiger jaren heb ik het in Amsterdam meegemaakt, hoe deze in wezen liberale politiek duizenden arbeidersgezinnen financieel en moreel deed kelderen. De weg, die de toenmalige S.D.A.P. in haar Plan van de Arbeid wees tot bestrijding van de werkloosheid, werd volstrekt genegeerd. Het kon ook niet anders. Een politieke partij die haar leden niet verenigt op grondslag van een zakelijk politiek en sociaal program, maar op grondslag van christelijke beginselen, kan niet anders zijn dan een partij waarin progressieve en conservatieve christenen samen optrekken. En zoals de snelheid van de marsroute van een wandelclub, waarin vlugge en langzame wandelaars samen op weg zijn, niet door de vlugge maar door de langzame wandelaars wordt bepaald, zo wordt de praktijk van een christelijke partij, die progressieven en conservatieven samenhoudt, niet door de progressieven maar door de conservatieven bepaald. De antitese tussen geloof en ongeloof wordt tot een politieke antitese, welke mensen, die, wat hun sociale overtuigingen betreft bij elkaar horen, niet bij elkaar, en mensen, die wat hun sociale inzichten aangaat niet bij elkaar horen bij elkaar houdt. Het politieke leven in Nederland werd door deze antitesepolitiek vele jaren met onvruchtbaarheid geslagen. Troelstra heeft dat al beseft. Later was het Wiardi Beckman, die het verkeerde van de politieke verhoudingen scherp zag. In de jaren voor en gedurende de tweede wereldoorlog werd het getal van hen, die zich bij de bestaande politieke verhoudingen niet konden neerleggen, steeds groter. De oprichting van de P.v.d.A. heeft aan dit alles politieke vorm gegeven. De P.v.d.A. is de partij van de

doorbraak. Zij verwerpt de politieke partijformatie op christelijke grondslag en wil in de strijd voor het democratisch socialisme christenen en humanisten verenigen.

Ik zou niet graag beweren, dat de doorbraak in de P.v.d.A. volledig gerealiseerd is. Deze partij is een experiment. Met vele anderen heb ik het als een voorrecht beschouwd, aan het slagen van dit experiment mee te werken. Samen met niet-kerkelijken en niet-gelovigen willen wij ons inzetten voor de leefbaarheid van het bestaan, voor de opbouw van een samenleving, waarin wij in verantwoordelijkheid voor elkaar leven. Ik beweer helemaal niet dat de christelijke partijen niet evenzeer begeren, dat te doen, maar doordat zij conservatieven en progressieven op grondslag van christelijke beginselen verenigen, kunnen zij dat nooit doen in de radicale zin, waarin de P.v.d.A. dat verlangt te doen. Ja maar, zeggen ze, in de P.v.d.A. kan het Woord van God niet functioneren. Dat kan alleen in een partij, die in haar program dat Woord van God erkent als laatste autoriteit. Ik begrijp deze redenering wel. Ik wijs haar echter af, omdat zij aan de vrijheid van het Woord van God te kort doet. Alsof het Woord van God functioneert vanwege het feit, dat wij de erkenning van dat Woord in een program vastleggen. En alsof het Woord van God niet functioneren kan in een partij, die deze erkenning in haar program niet vastlegt. Alsof, wanneer het om de goede en rechte politiek gaat, een christelijke partij niet in de praktijk een politiek kan bedrijven, die alles behalve de goede en rechte politiek is. En alsof een partij, die niet een christelijke partij is, niet in de praktijk een politiek kan voorstaan, die ik als christen als de goede en rechte moet bijvallen. Dankbaar ben ik, dat de Synode der Hervormde Kerk in haar herderlijk schrijven de kerkelijke legitimiteit van onze keuze voor de P.v.d.A. heeft erkend. In het verleden waren alleen zij, die voor de christelijke partijen kozen, hervormd gewaardeerd, de helen. Zij, die voor de socialistische partij kozen, waren de halven. Dit Kuyperiaanse gewas, opgegroeid uit het zaad der antitesebelijdenis, heeft de synode als een wijs tuinman uit de tuin van onze Hervormde Kerk verwijderd. Een hervormde kan vanuit zijn geloof op kerkelijk legitieme wijze kiezen voor een christelijke partij. De synode zal hem waarschuwen voor het gevaar van het sectarisme. Een hervormde kan van uit zijn geloof evenzeer kiezen voor de

P.v.d.A. De synode zal hem waarschuwen voor het gevaar van het neutralisme.

Op alle mogelijke wijzen heb ik aan de opbouw van de P.v.d.A. als doorbraakpartij meegewerkt. Banning nodigde mij uit redactielid van *Socialisme en Democratie*, het wetenschappelijk maandblad van de partij, te worden. In dit maandblad heb ik de doorbraak tegen aanvallen van medechristenen verdedigd: tegen Prof. G.B. Wurth, Prof. Th. C. Haitjema, Prof. A.A. van Ruler, Prof. Herman Ridderbos e.a. In *Het Vrije Volk* heb ik vanaf het begin tot nu toe om de veertien dagen een artikel geschreven. Op vele vergaderingen van de partij heb ik geprobeerd de vraag, of een christen socialist en lid van de P.v.d.A. kan zijn, bevestigend te beantwoorden. Zolang een vrij groot getal predikanten zich inzet voor de A.R. en de C.H.U. blijf ik het als mijn roeping beschouwen mij voor de P.v.d.A. in te zetten.

Laat men vooral niet denken, dat ik de P.v.d.A. idealiseer. Zij is een experiment. Naar mijn overtuiging is zij op geen stukken na wat zij zou moeten en zou kunnen zijn. Op enkele belangrijke punten is zij voor mij en velen met mij een teleurstelling geworden. Dat geldt vooral de buitenlandse politiek: het probleem der bewapening, de vraag naar de verhouding van oost en west, in wezen de vraag naar onze waardering van het communisme als wereldbeweging, de kwestie van de verhouding tussen Nederland en Indonesië (de militaire acties en kwestie Nieuw-Guinea). Bij al deze vragen heeft de P.v.d.A. naar mijn overtuiging veel te weinig een eigen gezicht gehad en was er tussen haar en de andere partijen niet zo groot verschil.

De beschouwingen van kamerleden als J. de Kadet en F. Goedhart, twee extreme anticommunisten, hebben vele leden van de P.v.d.A. met mij nooit kunnen aanvaarden en bij verschillende gelegenheden hebben wij dan ook aan onze bezwaren in dit opzicht uiting gegeven.

De houding van de P.v.d.A. tegenover het gebeuren in Indonesië - daarbij denk ik niet het minst aan de twee zogenaamde politionele acties - zit mij nog altijd dwars.

De onvoorwaardelijke aanvaarding van de atoombewapening met al wat er aan vast zit vind ik voor een socialistische beweging onbegrijpelijk. Voor mijn besef is het falen van de P.v.d.A. op deze door mij genoemde

punten een gevolg van een tekort aan socialistische bezinning en niet minder een gevolg van wat ik de verburgerlijking van de socialistische beweging noem. Ik verlang niet terug naar de oude S.D.A.P., maar het moet mij wel van het hart, dat ik in de P.v.d.A. kwantitatief en kwalitatief meer verburgerlijking dan in de kerk gevonden heb.

Voor een deel kan men dit natuurlijk toeschrijven aan een onontkoombare historische ontwikkeling. Alles wordt daardoor echter niet verklaard. Het al te eenzijdig propageren van een personalistisch socialisme heeft in dit opzicht ook veel kwaad gedaan. De persoon ging domineren over de zaak. Natuurlijk, het gaat om de mens, maar men zal nooit verstaan wat socialisme betekent, indien men het geheel tot persoonlijke verhoudingen herleidt. Het socialisme draagt ook een zakelijk karakter.

Er moet nog meer worden gezegd. De leiding van Koos Vorrink, die een bekwaam man was, is niet zonder meer een zegen geweest. In de tijd van zijn voorzitterschap behoorde wezenlijke kritiek en serieuze discussie tot de onmogelijkheden. Wie het waagde over belangrijke vragen anders dan Vorrink te denken en daaraan uiting gaf, werd door de voorzitter van de partij afgeblaft. Ik herinner mij, hoe Mr. J. In't Veld, Dr. B.W. Schaper en ik door Vorrink op een partijcongres werden afgebekt zonder dat wij gelegenheid kregen te reageren. Na het terugtreden van Vorrink is er in dit opzicht grote verbetering gekomen.

Het geheel is mij echter veel te tam en te mak. Schermerhorn is maar kort aan bod geweest. Men beweert tegenwoordig, dat hij geen politicus was. Hij had in elk geval visie en fantasie. Drees is vele jaren een goed regent geweest, maar 'Vader Drees' is voldoende aanduiding van wat Drees niet was. Een goed regent, maar de visie en de fantasie van Schermerhorn ontbraken. Dit is geen verwijt, We moeten elkaar waarderen naar wat wij hebben en niet naar wat we niet hebben. Maar de P.v.d.A., juist de P.v.d.A., had in de jaren na de oorlog, dat wil zeggen: in de beginperiode van de doorbraak, een leiding met fantasie en visie zo brood nodig. Onder Drees werd veel bereikt. En Drees wordt niet alleen in zijn eigen partij, maar ook in de andere partijen zeer gewaardeerd, soms nog meer in de andere partijen dan in zijn eigen partij. Drees zou A.R. kunnen zijn, heeft Dr. Bruins Slot kort geleden gezegd.

Het is mij in dit alles niet om Drees te doen, maar om de karakterisering van de P.v.d.A. sinds 1945.

Het socialisme is van een lelijk jong eendje een mooie oude vogel geworden. Het heeft in zekere zin de hele wereld veroverd. Maar in dezelfde tijd, waarin het zich over heel de wereld verspreidde, verzwakte het tevens. Wat het aan breedte won, verloor het aan diepte. Sartre zei eens, dat het in onze tijd de meest verspreide, maar tegelijkertijd de meest vermoeide ideologie is. Tegen dat woord ideologie heb ik bezwaar, maar de bedoeling van Sartre is duidelijk. De gewone man zegt het op zijn wijze: het socialisme... ach natuurlijk... maar... en dan komt het vermoeiende verhaal over de vele teleurstellingen.

Noch de kerk noch de socialistische beweging is in staat gebleken het typisch burgerlijke, liever nog: het bourgeois-karakter van ons volk te overwinnen. In de bezettingsjaren was er een groeiende bereidheid tot radicale maatschappelijke vernieuwing in socialistische zin. Wij hoopten vurig, dat de bevrijding geen terugkeer tot ons dode en verzadigde verleden zou betekenen. Het kabinet Schermerhorn heeft echter ondanks Schermerhorn een aarzelende politiek gevoerd. Men heeft geprobeerd ons geestdriftig te maken voor de gematigdheid. Al in mei 1946 schreef *Trouw* met een zeker leedvermaak en een zekere voldoening: 'Er is niets veranderd, er is niets vernieuwd in Nederland'. We bleven teren op een verleden, dat niet meer bestond. Van Randwijk schreef in 1946: 'We hebben opnieuw ons naambordje aan onze gevel gehangen: Nederland, best georganiseerd en meest ordelievend land ter wereld, hard werkende burgers, gematigde opvattingen, goede geldbelegging'.

De doorbraak was een experiment, ze was te weinig avontuur, daarom werd ze op de duur wat saai, niet bijzonder aantrekkelijk voor de jeugd. De doorbraak moet gebouwd worden op een waarlijk nieuwe en beleefde herontdekking van het socialisme en, wat de protestanten en de kerkelijken betreft, op een waarlijk nieuwe en beleefde herontdekking van het evangelie. Ik ben er zeker van, dat die herontdekking er bij velen was. Maar de doorbraak bleef beneden de maat. Was dat niet het geval geweest, dan zou er in de jaren, die achter ons liggen, meer fantasie, meer visie en meer ruimte zijn geweest, dan zou het socialisme en de socialistische beweging niet zo gedoemd zijn tot vervagen en compromiseren.

In de bezettingstijd werden wij opgeroepen tot de moed om te sterven. Na de bevrijding tot de moed om te leven.

De nodige moed na de bevrijding hebben wij veel minder opgebracht dan die in de bezettingstijd.

Indonesië

Het meest werd ik teleurgesteld in de socialistische beweging, toen het vraagstuk van de verhouding tussen Nederland en Indonesië voluit een brandend vraagstuk werd. Twee jaar lang hebben de jonge staat Indonesië en de oude staat Nederland - vanaf 1945 - op een moeizame en vermoeiende wijze onderhandeld. In Indonesië was er een grote groep extremisten, die met historische verhoudingen niets meer te maken wilden hebben. In Nederland was er een niet minder grote groep, die uitsluitend naar het herstel der oude verhoudingen verlangde. De Kadt heeft een boek geschreven over het treurspel der gemiste kansen en Van Randwijk sprak over een aaneenschakeling van aarzelingen, prijsgegeven en hernomen standpunten en verwarringen, waarin tenslotte de doelbewuste en reactionaire oppositie haar zin kreeg. De regering kon door haar heterogene samenstelling noch tot een duidelijke politiek in de oude stijl noch tot een duidelijke politiek in de nieuwe stijl besluiten. Om nog eens Van Randwijk te citeren: 'haar schuld moet men niet zoeken in haar kwade bedoelingen, maar in het feit, dat ze twee jaar lang geen duidelijk goed doel voor ogen heeft gehad'.

Op 20 juli 1947 begon Nederland de oorlog tegen de jonge staat Indonesië. Een politionele actie met tanks en vliegtuigen is een oorlog. Dat was ze zeker voor het besef van de jonge staat Indonesië. Nadat op die dag, uitgesproken een zondag, de ministerpresident ons volk had toegesproken, kwam het Wilhelmus door de radio. Dat een socialist zich op deze wijze in dit treurspel heeft laten inspinnen, blijft onbegrijpelijk en onvergeeflijk. Het is echter niet alleen zijn schuld, maar niet minder de schuld van zijn partij. Dit was het afschuwelijke, dat het de reactie ge-

lukte progressief Nederland - de doorbraakpartij - als haar zaakwaarneemster te charteren. Zo kon de naakte werkelijkheid van een koloniale oorlog bedekt worden met en verborgen blijven door een waas van vage goede bedoelingen, morele tegenzin en bloedende harten.

Trouw noemde de daad, waartoe onze regering het leger in Indonesië opriep 'een Nederlandse, een christelijke plichtsbetrachting, een zegen'. In *Vrij Nederland* van 26 juli schreef ik: 'Voor ons staat het vast, dat op het ogenblik waarop het bevel schieten gegeven werd, zowel het christendom als het socialisme verraden werd. Zondag, 20 juli, is een zwarte dag in de geschiedenis van de Nederlandse christenheid en het Nederlandse socialisme'.

Nog altijd zie ik het zo, dat op deze diës ater de reactie de overwinning behaalde.

Door buitenlandse inmenging is er aan die politionele acties een einde gekomen, maar voor vele jaren waren twee volken van elkaar vervreemd. In de kerken hebben vooral de mannen en vrouwen van de zending zich tegen het regeringsbeleid gekeerd. Vergeefs. In de P.v.d.A. heeft een vrij grote groep het regeringsbeleid en het beleid van de partij bestreden. Vergeefs. Op allerlei samenkomsten - ik denk aan de massale protestmetings in de Markthallen en het RAI-gebouw in Amsterdam - hebben wij gewaarschuwd en geprotesteerd. Er was in die dagen een zeer wezenlijke belangstelling bij het volk voor de vragen, die aan de orde waren. In de Markthallen waren meer dan twintig duizend mensen bijeen. In het RAI-gebouw sprak onder meer Henriëtte Roland Holst. Wat vond ik het fijn, samen met haar, die haar leven lang tegen het kolonialisme gestreden had, te mogen getuigen. Mr. H.P. Wiesing schreef in *De Vrije Katheder* van 27 juni 1947: 'In de grote zaal in het RAI-gebouw te Amsterdam zat op een klein stoeltje grijs en ineengedoken, ook Henriëtte Roland Holst te luisteren. De gedurende een mensenleven ontroerendste spreekster onder het gehoor van Ds Buskes... Misschien heeft zij bij het kijken naar zijn nerveuselijk wringende en in de lucht tastende gebaren herdacht hoe hoekig zij zelf in haar verhevenste ogenblikken het schoons uitbracht, dat zij, rusteloos ons, Nederlanders, heeft willen inprenten. Die twee, van latijnse levensstijl voor zichzelf warse, ook daarin door en door Hollandse redenaars, zo dicht hier bij elkaar - en niet

alleen wat ruimte betreft dicht bij elkaar - gaven aan de grootse demonstratie voor een Nederlands-Indonesische vriendschap door hun samenzijn een goede noot'.

Het blijft voor mijn besef een van de grootste teleurstellingen, dat de P.v.d.A. zich niet principiëel en praktisch tegen de politionele acties, dat wil zeggen tegen een in wezen koloniale oorlog verzet heeft. Dat deze politionele acties gevoerd werden op verantwoording van een regering met een socialistische ministerpresident, blijf ik tot op de dag van vandaag toe afschuwelijk vinden. Als het Nederlandse socialisme ergens gefaald heeft, dan bij deze gelegenheid op 20 juli 1947.

Hoe fel de dingen in die dagen beleefd werden, moge blijken uit een persoonlijke ervaring.

Op 21 maart 1948 preekte ik in de Nieuwe Kerk te Amsterdam over Jezus en Pilatus. De dienst werd door het IKOR uitgezonden. Ik tekende Pilatus als de man, die hoewel hij Jezus niet schuldig verklaart, hem toch tot de kruisdood veroordeelt, omdat hij capituleert uit politieke overwegingen. 'Dit is precies de wereld, zoals zij altijd was, zoals zij ook vandaag de dag is. Wij weten dat uit eigen ervaring, uit de jaren van de bezetting. Goering zei eenmaal: wij zullen tot aan de enkels door het bloed waden, wanneer het nodig is. Hij heeft het gedaan. Niet tot aan de enkels, maar tot aan de knieën. Waarom ook niet? Wat is waarheid? Op het ogenblik wordt het getal van hen, die zeggen: een atoombom op Rusland, iedere dag groter. Waarom ook niet? Wat is waarheid? Rusland heeft zijn antwoord gereed. Paul de Groot getuigt: wij zullen de kapitalistische slang niet de Tien Geboden voorlezen, maar haar te lijf gaan met een gloeiende tang, voor één atoombom op ons vrije Rusland honderd atoombommen op Amerika'.

In deze preek sprak ik ook deze woorden: 'De machtsmiddelen van de koning der leugen zijn aards, zo brutaal als alleen aardse machtsmiddelen kunnen zijn: Pilatus' geesel in Palestina, Hitler's concentratiekampen in Duitsland, Dimitroff's galg in Bulgarije, Spoor's afgebrande dessa's op Java, Masaryk's zelfmoord in Tsjechoslowakije, in de toekomst: Truman's of Stalin's atoombom. En de koning der leugen - de wereldmacht zonder waarheid - maakt zo nodig alle rechters, politiemannen en journalisten dienstbaar aan zijn wereldmacht'.

De hel barstte los vanwege 'Spoor's afgebrande dessa's op Java'. De altijd zo nette C.H. Nederlander sprak over de vuile smaad, die Ds Buskes op ons leger uitsmeert: 'Is het niet om zo'n vuilspuiter bij z'n nek te vatten en te confronteren met de eerlijke en trouwhartige soldaten, opdat hij zich schame, tot z'n wangen de kleur zullen hebben van z'n rooie ziel?' En Elsevier schreef: 'Deze dominee verdient de verachting van het Nederlandse volk'.

Bij de officier van justitie werd een aanklacht tegen mij ingediend wegens belediging van het openbaar gezag, subsidiair wegens smaad of belediging ten nadele van een ambtenaar in functie. De officier heeft tot mijn spijt de aanklacht geseponeerd. Het zou mij veel waard zijn geweest, mijn woorden toe te lichten en te verdedigen.

De woorden 'Spoor's afgebrande dessa's op Java' zagen op het feit, dat op Java meerdere malen, wanneer de extremisten een spoorbrug opbraken, de dichtstbijzijnde dessa's bij wijze van represaille werden afgebrand. Ik meende, dat het tot de roeping der kerk behoort tegen zulke gewelddaden, die een loochening van Gods waarheid betekenen, te getuigen, niet om te beledigen, maar ter wille van de waarheid, dus ook ter wille van ons volk, dat voor zulke gewelddaden medeverantwoordelijkheid draagt. Dat ik geen woord teveel gezegd heb, is later wel gebleken, toen ik de strijd heb aangebonden voor enkele Nederlandse soldaten, die tot lange gevangenisstraffen veroordeeld werden, omdat zij weigerden, het bevel tot het plat branden van een dessa op Java uit te voeren. Het was het beruchte geval van Pakisadji, waarover in de jaren 1948-1949 zeer uitvoerig in de pers gediscussieerd is geworden. Dat de veroordeelde soldaten gratie hebben gekregen, is wel het meest overtuigende bewijs, dat de zaak helemaal scheef lag.

Maar zelfs de minister van oorlog was over mijn uitlating verontwaardigd en wendde zich tot het moderamen van de generale synode der Hervormde Kerk. De brief van de minister is te karakteristiek, om er niet een gedeelte van over te nemen: 'Hoewel bij de lezing van de gehele preek wel blijkt, dat Ds Buskes zich niet speciaal tegen generaal Spoor richt, springt voor de radioluisteraar een dergelijke passage uiteraard sterk naar voren. Het noemen van de naam van generaal Spoor zonder enige noodzaak is in dit verband dan ook niet alleen voor deze beledi-

gend, maar tevens voor allen, die in Indië hun moeilijke taak vervullen. Ik betreur het zeer, dat een predikant zich niet heeft ontzien kansel en radiouitzending op deze wijze te misbruiken. Teneinde herhaling te voorkomen zal ik het zeer op prijs stellen, wanneer uwerzijds Ds Buskes op deze feiten zou worden gewezen, terwijl ik gaarne - kan het zijn spoedig - de door u bereikte resultaten zal vernemen'.

Het moderamen van de synode heeft mij om inlichtingen gevraagd, die ik zeer bereidwillig gegeven heb. Ik schreef ook zeer uitvoerig aan de minister van oorlog, waarin ik verantwoording aflegde van het door mij gezegde. Deze minister leefde blijkbaar in de veronderstelling, dat een dominee een ambtenaar is, die door zijn superieur - in dit geval de synode - op verzoek van een minister op zijn nummer kan worden gezet. Ik schreef aan de minister, dat ik in de bezettingsjaren de libertas prophetandi tot het uiterste verdedigd heb met al de gevolgen, die dat voor mij met zich meegebracht heeft, en dat ik die vrijheid ook in bevrijd Nederland tot het uiterste hoopte te verdedigen.

Nooit heb ik verder iets gehoord. De minister heeft mij wel via het moderamen der synode tot de orde willen roepen. Hij heeft er echter niet over gedacht, op mijn brief te reageren. Ik moest alleen op mijn nummer gezet worden ten einde herhaling te voorkomen. Zo'n minister van oorlog heeft wel een eigenaardige kijk op de kerk en haar prediking. Tot op heden blijf ik ons regeringsbeleid ten opzichte van Indonesië afwijzen als volstrekt steriel, al ben ik dankbaar, dat er in de P.v.d.A., zij het laat, een kentering gekomen is ten opzichte van de Nieuw-Guineapolitiek. Als ik het geheel overzie, kan ik slechts zeggen, dat wij van het begin tot het einde klein zijn geweest in datgene waarin een klein land groot had kunnen, mogen en moeten zijn. In ons Indonesiëbeleid heeft de reactie van het begin tot het einde gewonnen van de progressieve krachten. Die reactie zag zelfs kans een progressieve regering met een bloedend hart, een verontrust geweten en vele goede bedoelingen haar reactionaire plannen te doen uitvoeren.

De politiek van het Westen

De socialistische beweging na de bevrijding heeft ook wat de socialistische politiek betreft heel weinig een eigen gezicht gehad. Zij onderscheidde zich weinig of in het geheel niet van de andere politieke partijen.

De P.v.d.A. steunt de N.A.T.O.-politiek en aanvaardt de bewapening. Wie lid is van de P.v.d.A. is lid van een partij, die oorlogstoerusting en zo nodig oorlog aanvaardt als een bittere noodzakelijkheid.

De S.D.A.P. droeg vele jaren een sterk antimilitaristisch karakter.

Naar mijn overtuiging behoort de antimilitaristische traditie niet tot de schande maar tot de glorie van de socialistische beweging. Het congres van 1921, waar Mr. Sannes zijn beroemde rede hield, die door het congres met een Internationale beantwoord werd, behoort tot de hoogtepunten van de geschiedenis van het Nederlandse socialisme. Alleen tot grote schade van de socialistische beweging kunnen socialisten het tot een laagtepunt degraderen.

Men versta mij goed. Ik denk er niet over de socialistische beweging op haar verleden vast te leggen. Ik beweer echter wel, dat zij haar verleden niet straffeloos verloochenen en negeren kan. En het is mijn vaste overtuiging, dat het socialisme na de oorlog hard bezig is geweest een deel van zijn verleden zo al niet te verloochenen dan toch wel te negeren.

Men heeft mij vele malen tegengeworpen, dat het antimilitarisme van de S.D.A.P. bepaald werd door twee factoren, die geheel weggevallen zijn: het vertrouwen in de Volkenbond en het vertrouwen in de socialistische internationale. Men vergeet echter, dat er nog een derde factor was - zeker niet de minst belangrijke -: de zedelijke afkeer van het oorlogsbedrijf en het oorlogsgeweld. In mijn jonge jaren las ik, opgroeiend in antirevolutionaire kring en bij het voedsel van De Standaard, met gretigheid Het Volk, omdat dit dagblad nooit afliet zijn afschuw voor het oorlogsbedrijf en het oorlogsgeweld te uiten. Het antimilitarisme van de S.D.A.P. was niet enkel opportunistisch. Het droeg een sterk zedelijk karakter. Het was een zaak van het socialistische geweten.

Het overschakelen van ontwapening op bewapening zette zich door in de dertiger jaren toen het fascisme en het nationaalsocialisme opkwamen.

De strijd voor of tegen de bewapening werd beslist op een partijcongres na een debat tussen J.W. Albarda, de voorzitter van de S.D.A.P., en Banning. De afloop stond van tevoren vast. De ervaring van de tweede wereldoorlog heeft Banning er tenslotte toe gebracht te erkennen, dat de S.D.A.P. in de dertiger jaren terecht voor de bewapening koos, al blijft hij het militaire bedrijf zien als in strijd met het evangelie.

De P.v.d.A. heeft vanaf het begin de bewapening aanvaard.

Wat mij teleurgesteld heeft is, dat de socialistische beweging in de jaren na de bevrijding haar aanhangers zo weinig doordrongen heeft van een zedelijke afkeer van het oorlogsbedrijf en de ontzaglijke risico's, die de bewapening - vooral de atoombewapening, die het oorlogsvraagstuk een geheel nieuw aanzien heeft gegeven - in zich sluit. Soms scheen het wel alsof de leuze 'Indien gij de vrede wilt, bereid u ten oorlog', op welke wij vroeger de felste kritiek oefenden, een bij uitstek socialistische en zelfs christelijke leuze was, de hoogste en meest onaantastbare levenswijsheid. Dat stelde ons teleur. Zelfs wanneer de P.v.d.A. de bewapening als een harde en bittere noodzakelijkheid meende te moeten aanvaarden, bleef het naar onze overtuiging voor een socialistische partij noodzakelijk, alle socialisten bij de voortduur te doordringen van een zedelijke afkeer van het oorlogsgeweld en de noodlottige gevolgen, die een eventuele oorlog in economisch en politiek, maar ook in geestelijk en zedelijk opzicht met zich brengt. Dat socialisme kan opbloeien op een akker, die met vergoten bloed doordrenkt is, is o.i. een illusie, aan welke socialisten zich niet moeten overgeven. Dat geweld ooit iets anders dan geweld heeft voortgebracht, heeft de geschiedenis toch voldoende bewezen. Evenzeer, dat oorlog geen enkel probleem oplost, maar integendeel aan de bestaande problemen nieuwe en onoplosbare problemen toevoegt.

De miskennis van het antimilitaristisch verleden van de socialistische beweging en het vrijwel kritiekloos aanvaarden van de atoombewapening hangt natuurlijk samen met onze houding tegenover Sovjet-Rusland en het communisme als wereldbeweging.

In de P.v.d.A. onder leiding van Vorrink werden we permanent in een kruistochtstemming gebracht, waarbij het wit-zwart-schema alle denken, spreken en handelen bepaalde. De wereld viel nu eenmaal uiteen in twee blokken, het Amerikaanse en het Russische. Men suggereerde ons, dat

zowel christenen als socialisten dit alternatief zonder meer hebben te accepteren. De grote vraag was dan ook, wie de wereld zal beheersen, Rusland of Amerika. Die twee verdragen elkaar niet. Ze zijn ook niet met elkaar te verzoenen. Vrede zal er alleen zijn, als een van de twee het verloren heeft: een Russische of een Amerikaanse vrede. De keuze was dus: voor Amerika tegen Rusland of voor Rusland tegen Amerika! Het wit-zwart-schema betekende, dat Rusland de duisternis en Amerika het licht vertegenwoordigt. Truman zei eens, dat Rusland er geen ethiek op na houdt, omdat het God loochent, dat Amerika daarentegen denkt en handelt volgens de Tien Geboden van Mozes en de Bergrede van Jezus. Zo vroom spraken Vorrink en De Kadt niet, maar het kwam toch wel zo wat op hetzelfde neer.

Als christen en als socialist meende ik mij samen met anderen tot het uiterste tegen dit godsdienstige en ethische wit-zwart-schema te moeten verzetten. Alles in mij kwam er tegen in opstand. Ik was niet bereid de tegenstelling Rusland-Amerika uitsluitend als een ideologische te zien. Het behoorde m.i. tot de roeping van de kerk zich niet door christelijke uiteenzettingen als die van Truman te laten misleiden. En het was m.i. de taak van het socialisme, om zowel tegenover Rusland als tegenover Amerika uiterst kritisch te staan door een analyse te geven van de politieke, sociale en economische krachten, die het tegenwoordige wereldgebeuren bepalen. Zo'n analyse was in het verleden immers altijd de kracht van het socialisme.

Men heeft mij, volstrekt ongemotiveerd, vaak van een procumunistische gezindheid beschuldigd. Men heeft mij en vele anderen met mij fellowtravellers genoemd, meelopers van de C.P.N. en het Russische communisme. Daar heb ik mij meestal weinig van aangetrokken. Omdat het er volkomen naast was. Ik ben geen communist, noch wat mijn levens- en wereldbeschouwing betreft, noch wat mijn staat- en maatschappijbeschouwing aangaat. Ik ben er van overtuigd, dat het communisme voor West-Europa een verschrikking zou betekenen, al behoort ik niet tot degenen, die werken met de leuze 'Liever dood dan slaaf'. Maar ik geloof beslist niet, dat het zou meevallen. Het zou alleen maar tegenvallen. Waartegen ik echter protesteerde was, dat in de P.v.d.A. degenen, die weigerden het wit-zwart-schema te accepteren en het alternatief

Rusland-Amerika afwezen, die voor een eigen taak en roeping van West-Europa pleitten en niet geloofden, dat het communisme ooit overwonnen zou kunnen worden, doordat wij in het westen alles op de kaart van de bewapening zetten, die vroegen om een kritische analyse van de wereldsituatie en rekening wilden houden met wat men de derde weg of de derde macht noemde, voor halven en onbeslist en onbetrouwbaren werden versleten.

Vorrink heeft - ik moet dit zeggen ondanks mijn waardering voor veel, dat hij tot stand bracht - in dit opzicht veel kwaad gedaan. Hij duldde geen afwijking van zijn inzichten. Maar ook tegen andere voormannen in de P.v.d.A. hebben wij in dit opzicht bij de voortduur moeten vechten.

Ik denk, om een enkel voorbeeld te geven, aan De Kadt's *De consequenties van Korea*, waarvan de verspreiding door de P.v.d.A. moreel en financieel gesteund werd. Tegen dit extreme en negatieve pamflet, dat vol ressentiment zit en waarin De Kadt alle denkbare invectieven rondstrooit tegen allen, die, ook al zijn ze socialisten, anders denken dan hij, had de partij moeten waarschuwen. Zij ging er propaganda voor maken.

Ik denk, om nog een voorbeeld te noemen, aan de bestrijding van Prof. J. Tinbergen door De Kadt. Tinbergen schreef twee artikelen voor *Socialisme en Democratie*. Over de internationale taak der sociaaldemocratie. Hij stelde drie vraagstukken aan de orde: 1) de noodzaak om oorlog te vermijden; 2) de armoede der onderontwikkelde gebieden; 3) de wenselijkheid om de maatschappij te hervormen zonder communistische methoden toe te passen. In zijn uiteenzettingen vraagt Tinbergen aan de socialisten iets meer begrip te tonen voor de communisten. Ze moeten minder in zwart en wit redeneren dan de communisten. Hij wil komen tot een meer objectieve discussie over de doeleinden en de middelen van de economische, de sociale en de internationale politiek. Zijn voornaamste motief is de noodzaak om naast elkaar te leven zonder in een internationaal conflict te geraken. De Kadt vond het nodig te spreken over 'het socialisme merk Tinbergen-Chroesjtsjow'. De Kadt wil van geen coëxistentie weten. Terwijl Tinbergen zoekt naar een internationale politiek, die leidt tot de georganiseerde coëxistentie van commu-

nisten en niet-communisten en tot het vermijden van oorlog, propageert De Kadt ook een internationale politiek: de politiek van machten geweld. Voor dat geweld kent hij geen grenzen. Daarbij ontzegt hij atoomgeleerden het recht, zich af te vragen, of ze hun werk wel mogen doen. Ze maken paniek en verzwakken de weerstand: 'En dat allemaal omdat ze zich verbeelden verstand te hebben van politieke en morele zaken, waarvan ze niet meer begrip hebben dan een gemiddeld warhoofd. De taak van de Oppenheimers en hun kleinere soortgenoten is te zorgen voor de werktuigen. De taak van de politici is te zorgen voor het gebruik ervan. En de vraag, hoe we aan de politici komen, die de werktuigen goed zullen gebruiken, is er zeker niet een waarover de atoomgeleerden iets verstandigs zeggen kunnen'.

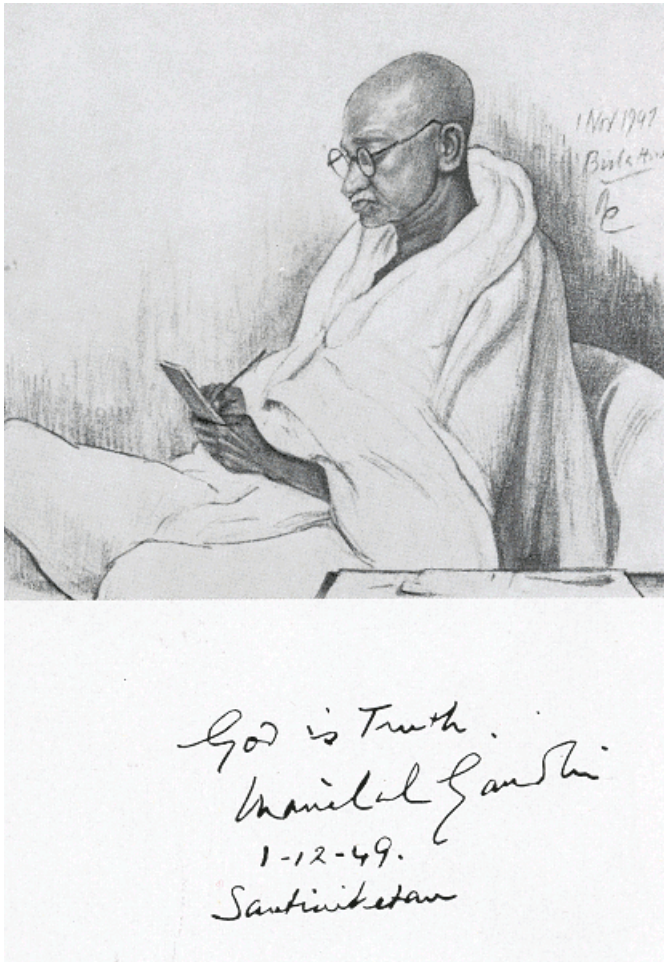
Dat werd in het jaar 1957 geschreven door een voorman van de P.v.d.A., één van haar buitenlandse specialisten. Dit noem ik een dieptepunt in de geschiedenis van de socialistische beweging. Zelden heb ik een uiting van ondemocratischer zelfverzekerdheid en hooghartigheid gelezen.

Geen enkel contact met Rusland, zelfs niet op cultureel gebied. Als politiek contact onmogelijk is, dient volgens De Kadt ook elk ander contact te worden verbroken.

In *Socialisme en Democratie* meende ik, tegen De Kadt's instelling te moeten waarschuwen. Bij voorbaat zei ik, dat ik niet met De Kadt ging discussiëren, omdat ik nu eenmaal behoor tot de socialisten, die naar De Kadt's overtuiging 'niet ophouden met hun pogingen meer begrip te vragen voor zaken, die ze zelf blijkbaar volkomen verkeerd of volkomen niet begrijpen'. Ik noemde het artikel van De Kadt 'een onvervalst voorbeeld van een pleidooi voor de verdediging en bewapening van onze democratische wereld, die tragischer wijze in de geest van de schrijver, voorzover uit zijn artikel blijkt, reeds is doodgegaan'. Als in de afschuwelijke situatie, waarin wij op het ogenblik verkeren - daar is de dreiging van het communisme, daar is de dreiging van de atoomoorlog, daar is de dreiging van de geestelijke uitholling van het Westen - een van de buitenlandse specialisten van de P.v.d.A. zo schrijft over partijgenoten, die verontrust door al die dreigingen naar nieuwe wegen zoeken, nu we met de politiek hopeloos vastgelopen zijn, en zo oordeelt over de geleerden van het Westen, die met de stem van hun geweten ernst ma-

ken, is er alle reden, om over de socialistische beweging verontrust te zijn. Op verschillende congressen en vergaderingen zijn de door mij genoemde bezwaren tegen de buitenlandse politiek van de P.v.d.A. tot uiting gebracht. De P.v.d.A. ziet, wat deze buitenlandse politiek betreft, de actuele vraagstukken veel te eenzijdig vanuit de problematiek van het Westen - bij haar Indonesiëpolitiek was dat precies zo het geval - ze houdt bovendien veel te weinig rekening met het feit, dat de oorlog tengevolge van de technische ontwikkeling der laatste jaren zichzelf overleefd heeft en in geen enkel opzicht meer een middel tot verdediging van land en volk kan zijn, om de eenvoudige reden, dat wereldoorlog wereldvernietiging betekent. Het politieke denken is belangrijk achter bij de feitelijke ontwikkeling. Dat is een van de redenen, waarom de P.v.d.A. zo vele jaren tekort is geschoten in het bewust en energiek leiding geven aan de massale gevoelens van verontrusting, weerzin en verzet tegen de atoomoorlog. Dat is ook een van de redenen waarom zij permanent het woord *vrijheid* gebruikt, maar zich het woord *vrede* door de communisten heeft laten ontfutselen.

Toch ben ik er vast van overtuigd, dat in de P.v.d.A. zich veranderingen voltrekken, ik geloof, dat we langzaam maar zeker vorderen. De verontrusting neemt toe, vooral bij velen die toch uit volle overtuiging de P.v.d.A. trouw willen blijven. En de grote gebeurtenissen in het wereldleven zullen de P.v.d.A. noodzaken de vraag naar de verhouding van Oost en West, het probleem van het communisme als wereldbeweging en de kwestie van de atoombewapening opnieuw onder de ogen te zien. Het geluid, dat mijn vriend Fedde Schurer in de Tweede Kamer heeft laten horen, toen de atoombewapening aan de orde kwam, is in de kamerfractie van de P.v.d.A. een nieuw geluid. En Schurer stond niet alleen. Op de studieconferentie van de Wiardi-Beckman-Stichting over Rusland en het buitengewone congres van de P.v.d.A., dat geheel aan de buitenlandse politiek was gewijd - beide in 1958 - zijn referaten en discussies gehouden, die enkele jaren geleden nog tot de volstrekte onmogelijkheden behoorden. Er was alle ruimte voor serieuze bezinning en discussie en daarvan werd volop gebruik gemaakt. Dit alles zal niet nalaten zijn invloed te hebben op het toekomstige beleid van de partij. Vanwege al mijn bezwaren tegen de Indonesiëpolitiek en de buiten-

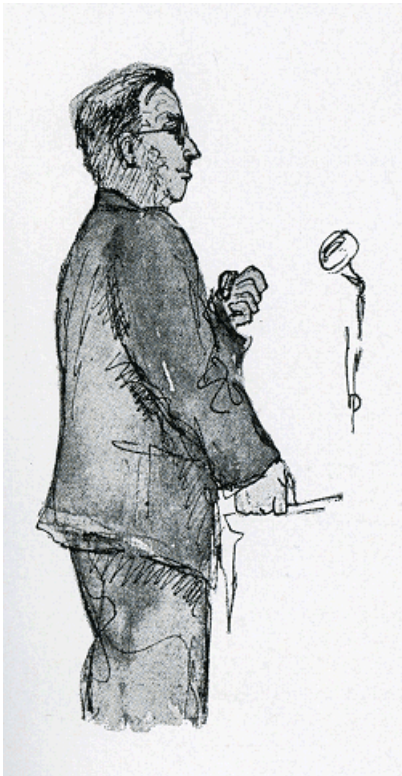
Gandhi naar een potloodtekening van R.N. Chakravarti. Gandhi's zoon Manilal zette er voor mij in 1949 in Santiniketan Gandhi's misschien wel belangrijkste woorden onder: God is Waarheid

**Wie sy broeder wat hy
gesien het, nie liefhet nie,
hoe kan hy God liefhê[^] wat
hy nie gesien het nie?**

—1 Johannes IV : 20

Blank en zwart! De Kwakers verspreiden deze kaart in Zuid-Afrika.

Zo tekende de Indonesische schilder Basoeki Abdoellah Ds. Buskes, sprekende op de protestmeeting tegen de militaire acties in Indonesië in het RAI-gebouw te Amsterdam (1947)

landse politiek van de partij, die ik slechts verklaren kan uit een gebrek aan inspiratie en visie enerzijds en uit de verburgerlijking der socialistische beweging anderzijds, werd ik lid van het Sociaal Democratisch Centrum in de Partij van de Arbeid, dat niet anders wil doen dan in de P.v.d.A. een radicaal socialisme propageren en versterken, een radicaal socialisme, dat op de toekomst gericht is, maar juist daarom zijn verleden niet negeert of verloochent. Sam de Wolff is in dit Centrum de eerste jaren de stuwende kracht geweest. De kritiek, die hij vanuit zijn marxistische overtuigingen en inzichten op het beleid van de P.v.d.A. oefende, heb ik vrijwel altijd als gegrond moeten bijvallen. En Sam de Wolff leverde zijn kritiek altijd in volstrekte trouw aan de beweging. Hij is geen sectariër. Met Sam de Wolff wil het Sociaal Democratisch Centrum zich volkomen inzetten voor een sterke socialistische partij. Het sectarisme afwijzend en zich niet latende ontmoedigen door de platte verburgerlijking wil het Centrum het linkse socialisme in de grote socialistische beweging een waardige plaats geven.

Woord en Wereld na de oorlog

Na de bevrijding werd het werk van Woord en Wereld, het evangelisatiewerk, wil men: het gesprek met de randbewoners en de volstrekt buitenkerkelijken, voortgezet. We kregen enerzijds wat meer bewegingsvrijheid dan we in de oorlogsjaren hadden. De geweldige geestelijke spanning, in welke we van 1940 tot 1945 geleefd hadden en die soms tot hoogspanning werd en tot ontladingen leidde, viel weg. Dat betekende anderzijds, dat het contact met velen, door hen gezocht in en vanwege die spanning, weer geheel of gedeeltelijk verloren ging. We hadden echter in de eerste jaren na de bevrijding bij het niet-kerkelijke publiek nog al wat goodwill. In het algemeen vanwege de misschien wel eens wat geïdealiseerde houding der kerk in de bezettingstijd en in het bijzonder vanwege wat wij in Amsterdam voor de mensen - de Joden, de onderduikers, de illegalen en de hongerlijders - gedaan hadden. Na-

tuurlijk was het onmogelijk, deze goodwill tot een blijvende grondslag van ons werk te maken. Ze heeft ons echter wel heel wat werk mogelijk gemaakt. We kregen ons eigen gebouw op de Mauritskade. De zondagsdiensten verhuisden van de Muiderkerk naar de Aula van het Indisch Instituut, dat herdoopt werd in het Instituut voor de Tropen. Twee maal per jaar zaten we in Carré, het bekende Amsterdamse theater aan de Amstel, aan het begin van het winterwerk en op Pasen. Kerstmis was uitgesloten. Dan zit het circus in Carré.

De toenmalige directeur van Carré, de in Amsterdam zo bekende heer Wunnink, was ons zeer ter wille. Zelf was hij volstrekt buitenkerkelijk, hetgeen hem niet belette te zeggen: 'Ik heb hier van alles, circus, revue, opera, concert, ik vind het reuze plezierig, als de kerk ook komt'. En op onze vraag, hoeveel we betalen moesten, kregen we ten antwoord: 'Ik ben tevreden met een goeie fooi voor de meisjes, die in de zaal dienst moeten doen'. Wij kregen Carré praktisch voor niets.

Wat hebben we er een prachtige samenkomsten gehouden, zowel kwantitatief als kwalitatief. We adverteerden in de kranten. We werkten met de bekende biljetten van Carré, die door heel Amsterdam op de vaste adressen werden opgehangen, tot in obscure kroegjes toe. Dat is zo doorgegaan tot nu toe. Prof. Banning werd een trouwe medewerker. Maar ook Niemöller heeft voor ons gesproken. De Stem des Volks heeft gezongen. Paul Huf heeft paasliederen gedeclameerd. Otto Sterman heeft ons negerliederen voorgespeeld. Donald Jones, uit Pension Hommeles en Artiestencafé, heeft negrospirituals gezongen. In die samenkomsten, waarin toch altijd het gesproken woord hoofdzaak was, zaten inderdaad volslagen buitenkerkelijken, die we zelfs met geen stok in de Aula van het Instituut kregen, arbeiders, die voordat de samenkomst begon *De Waarheid* of *Het Vrije Volk* zaten te lezen, felle broeders, die een toespraak ontstemd onderbraken met de woorden: 'Dat lieg je' of op hun eentje met applaus hun instemming met een bepaalde uitspraak betuigden. En het was altijd weer de oude boodschap, die we in nieuwe vorm voor de mensen van onze tijd trachten te vertolken. Door deze grote samenkomsten werden we in Amsterdam bekend en kregen we een aantal blijvende contacten. De samenkomsten in de Aula werden een vrij groot aantal jaren zeer druk bezocht, zodat we vaak plaats tekort kwamen.

'k Herinner mij, dat ik van een bezoeker een door hem geschreven roman ten geschenke ontving met het inschrift: 'In durende vriendschap'. Ik ken de naam van de schrijver. Ik had ook enkele bundels gedichten van hem gelezen, maar had persoonlijk nooit enig contact met hem gehad. Ik bedankte hem voor zijn boek, maar vroeg hem waar ik dat inschrift aan te danken had. Het bleek, dat hij een trouw bezoeker van onze zondagmorgenbijeenkomsten was. Hij dacht er niet over lid van de kerk te worden, maar deze samenkomsten betekenden veel voor hem, tot stomme verbazing van zijn huisgenoten.

Rondom de diensten bouwden wij gesprekskringen op en hielden we door-de-weekse samenkomsten, die volop gelegenheid tot discussie boden. In die jaren hadden we echte en levende contacten met vele communistische arbeiders. Een grote discussieavond in het Concertgebouw in 1947 onder leiding van Van Randwijk is in dit opzicht van betekenis geweest. Het onderwerp was: 'Christendom en communisme'. Koejemans, de hoofdredacteur van *De Waarheid*, en ik waren de discussianten. Koejemans was een fijne kerel en een zeer bekwaam journalist. In de bezettingstijd heeft hij zich voortreffelijk gehouden. Als man van het vak en als mens werd hij door zijn collega's in de journalistiek zeer gewaardeerd. In de oorlogsjaren kwam hij wel bij ons in de Muiderkerk. Vaak heb ik met hem in de krant gediscussieerd. Hij schreef eens een serie artikelen in *De Waarheid* - in discussie met mij - onder de titel *Gesprekken onder de preekstoel*. Bij ons gesprek onder leiding van Van Randwijk, die zowel voor Koejemans als voor mij grote waardering had, was er in het Concertgebouw geen plaats onbezet. Het was een hoogstaande discussie. De toon van het gesprek was menselijk. In de bezettingsjaren hadden de communisten zich niet minder dan wij heel wat goodwill verworven. We hadden bij de hulp aan de joden, bij de steun aan de onderduikers, bij het illegale werk, bij de pogingen de mensen in Amsterdam nog wat eten te geven, als strijdmakkers naast elkaar gestaan. Dat is niet iets, dat men gauw vergeet. Er waren in de oorlogsjaren contacten ontstaan, die tot vriendschappen waren uitgegroeid. Bij ons gesprek over christendom en communisme was het er ons dan ook allerminst om te doen elkaar vliegen af te vangen. We wilden inderdaad zonder eigen overtuiging ook maar in één enkel opzicht te verloochenen, trachten

elkaar te verstaan en voorzover dat mogelijk was te waarderen. Dat werd Koejemans door Paul de Groot - in dit opzicht een heel andere figuur dan Koejemans, Wagenaar of Gortzak of zelfs dan Seegers, die Paul de Groot trouw is gebleven - heel erg kwalijk genomen. Paul de Groot heeft het hem nooit vergeven, dat hij menselijk met zijn tegenstanders omging. Er zijn over dit debat op een partijcongres van de C.P.N. harde noten gekraakt en het is mede één van de redenen geweest, waarom Koejemans als hoofdredacteur van *De Waarheid* zijn ontslag kreeg. En de Koej behoorde niet tot dat soort communistische nonvaleurs, die publiekelijk en met tranen in hun stem hun zonden plegen te belijden. Om een oneervol roeyement te voorkomen bedankte Koejemans tenslotte als lid van de partij, de man, die als hoofdredacteur van *De Waarheid* een zeer sober bestaan had, grenzende aan armoe. Koejemans heeft nu een boekwinkel - tegelijk een winkel voor schrijfbehoeften en een buurtbibliotheekje - ergens in Amsterdam Zuid. Die winkel heeft hij Herman Gorter gedoopt. Gorter heeft hij zijn leven lang bewonderd. Herman Gorter staat er op het etalageraam. De mensen uit de buurt kennen Koejemans niet meer. Ze zeggen 'Meneer Gorter' tegen hem. Koejemans was een man van karakter.

En nu zal *De Waarheid* wel weer schrijven, dat zo'n uitlating van mij bewijst, hoe reactionair ik ben, een vijand van het proletariaat, een klassevijand. Dit zal mij echter niet weerhouden het met nadruk uit te spreken: Paul de Groot is een non-valeur, Koejemans een karakter.

Zeer tot ons verdriet hebben we het contact met de communisten op den duur verloren. Zo'n kring met uitsluitend communistische arbeiders, met wie we over de diepste en laatste levensvragen, over de zin en het doel van het leven, open en eerlijk spraken, was een oase in de woestijn.

Natuurlijk, zoals Paul de Groot Koejemans van halfheid en revisionisme beschuldigde, zo waren er, die mij vanwege dit werk en mijn levenshouding als een fellowtraveller en - iets minder vriendelijk - als een onbetrouwbaar christen en - facultatief - een onbetrouwbaar democratisch socialist kwalificeerden, die er mij van beschuldigden, de grenzen tussen kerk en wereld te verdoezelen en de communisten naar de mond te praten. Ik kan er onmogelijk blij om zijn, dat dit soort contacten tussen christenen en communisten verloren is gegaan, al ben ik wel dankbaar, dat in

dit geval de schuld nu eens niet bij de christenen ligt. De communisten hebben dit contact zeer bewust en zeer opzettelijk verbroken. Namen zij niet op een partijcongres een resolutie aan, waarin er op aangedrongen werd, de vriendschappen uit de bezettingstijd te verbreken, omdat deze gevaarlijk konden worden, daar men immers heel moeilijk persoonlijke vrienden als klassevijanden kan beschouwen? 'k Herinner mij, hoe in mijn geval het laatste contact wegviel. We zouden nog weer op een avond ten huize van een communist samenkomen, om met elkaar te spreken over de betekenis van het christelijk geloof. Een dag tevoren kwam een van de communistische vrienden mij vertellen, dat het niet doorging. Het was van hogerhand verboden. Hij vond het beroerd, maar het was nu eenmaal zo. De partij heeft altijd gelijk!

De Waarheid heeft in later jaren - niet in de tijd van Koejemans - er het hare toe bijgedragen om aan alle contact een einde te maken door ons te bestrijden op een wijze, die menselijk contact inderdaad onmogelijk maakt. 'k Herinner mij, dat er in *De Waarheid* artikeltjes over mij verschenen onder de opschriften: *Ds Buskes liegt* en: *Ds Janus Buskes*. 'k Was wild vanwege dat woord liegen en ik sprak er over met een vooraanstaand en invloedrijk Amsterdams communist: 'Jullie mogen me gerust fel bestrijden, maar jullie weten heel goed, dat er geen sprake van liegen is, maar uitsluitend van verschil in waardering van de feiten'. De man, een intellectueel, reageerde: 'Waar maak je je eigenlijk druk over, niemand van ons gelooft natuurlijk, dat je liegt, maar zo moeten we wel schrijven, om je invloed op de Amsterdamse arbeiders te breken. Dat woord liegen heeft niets met onze persoonlijke waardering van je te maken, het is uitsluitend een noodzakelijk woord in de klassenstrijd, de arbeiders moeten in jou de klassevijand zien en je bent nu eenmaal gevaarlijker voor ons dan Koos Vorrink'.

Theoretisch is het natuurlijk mogelijk, de persoonlijke waardering te scheiden van een dergelijke bestrijding op het vlak van de politiek, praktisch is het onmogelijk. Wanneer men rustig zijn partijblad laat schrijven 'Ds Buskes liegt', stel ik geen prijs meer op de erkenning onder vier ogen: 'Niemand van ons gelooft, dat je liegt'. De strijdmethoden van het communisme, waarbij goed is wat heilzaam is voor het voeren van de klassenstrijd, het doel de middelen heiligt, is karakterbedervend.

Bij ons evangelisatiewerk hebben wij het toneel niet vergeten.

We begonnen met *De zaak AD*, een van de beste stukken van Hans Tiemeyer. De spelers waren niet minder best: Herman en Aaf Bouber, Hans Tiemeyer en Nel Koppen. Een naoorlogs stuk, waarin het publiek betrokken wordt, doordat het de gelegenheid krijgt aan de discussie over de schuldvraag mee te doen. Het was een riskant experiment, maar de beide uitvoeringen in de Aula slaagden boven verwachting. In de spontane discussie kwamen de eigenlijke vragen van na de bevrijding scherp naar voren. Het geheel was indrukwekkend.

We zijn ook als Woord en Wereld in de stadsschouwburg geweest met *Paulus onder de Joden*, *Voor altijd Pilatus* en *De wereld heeft geen wachtkamer*. Na zo'n voorstelling hielden we een samenkomst, waarin het stuk besproken en bediscussieerd werd. Wat het laatste stuk betreft, Maurits Dekker heeft over zijn stuk voor ons een lezing gehouden. Wanneer ik aan de vier genoemde stukken denk, zal men begrijpen, dat voor mij kerk en toneel nog wel iets met elkaar te maken hebben.

Slechts voor een enkel aspect van ons werk vraag ik de aandacht: het pogen in het zweet van ons aanschijn, het oude evangelie te vertolken voor de mensen van nu en hier. Nog altijd zat ik met het probleem van het vertalen, van de spanning tussen het oude geloof en de nieuwe vormen en wegen.

Vanwege dat pogen tot vertolking van het oude geloof voor de moderne arbeider zijn sommigen uit eigen kring op een afschuwelijke wijze tegen mij te keer gegaan.

Het grofst, het venijnigst en het gemeenst deed dat een anoniemus in een blad *Nieuw Nederland* - ik weet, dat het Dr. W. Sleumer was, die met mij tot het Hersteld Verband behoorde en evenals ik hervormd was geworden. Hij sprak over 'demagogie, sensatiezucht, onkiese reclame, buitenkerkelijke sensatietoespraken in een theater of circus, waar tal van kerkelijken naar toegelokt werden, afgeven op de kerk' en zo maar voort. Zonder zijn naam te noemen deed hij de meest persoonlijke aanvallen op mij. Een man als Prof. H. Dooyeweerd heeft als hoofdredacteur van dit blad bedankt vanwege deze stukken.

Anderen ergerden er zich aan, dat het ons in de nieuwe vormen en op de nieuwe wegen toch altijd nog om het oude geloof te doen was. Een man

als Dr. J.L. Snethlage schreef laatdunkend over ‘Ds Buskes en zijn afgodsbeeld Jezus’. Hij zei, dat mijn hele levenswerk in het teken stond van een ‘uitbundige sentimentele Jezusaanbidding’. Dit ‘geloof in een magische helper’ noemde Snethlage ‘een menonwaardige levenshouding, die ons belet tot zelfstandigheid te komen en die koren op de molen van ons infantilisme is’. Zo werd ik dan gekwalificeerd als ‘een wolf in schaapskleren’.

Zowel over de uitlatingen van Dr. Sleumer als over die van Dr. Snethlage heb ik mij kwaad gemaakt. Dat had ik niet moeten doen. Deze reacties zijn onontkoombaar. Dr. Sleumer wilde het oude geloof, maar vooral niet de nieuwe vormen en nieuwe wegen, die hij alleen als verloochening van het oude geloof kon waarderen, al kwam hij er vanwege zijn en mijn politiek standpunt toe om daarbij de nodige grofheden te debiteren. Dr. Snethlage wilde nieuwe wegen gaan, maar aanvaardde niet, dat men die nieuwe wegen kan gaan, zonder het oude geloof radicaal prijs te geven door het tot op de botten toe uit te hollen en op een beangstigende wijze te eindigen met een volstrekt leeg godsbegrip. Men mag wel vanwege zulke reacties een beetje verdrietig zijn, maar men mag zich niet kwaad maken. Ieder moet nu eenmaal de weg gaan, die hij gaan moet.

Toen ik in maart 1949 vijf en twintig jaar dominee was, heb ik heel wat gelukwensen ontvangen. Er werd veel tot mij gezegd, waarvoor ik dankbaar was. Het meest dankbaar was ik en ben ik nog altijd voor wat een onbekende arbeider, die mij kwam feliciteren, tot mij zei: ‘Door uw werk is het mogelijk geworden, dat wij op Werkspoor over het geloof in Jezus Christus praten’. Toen had ik het gevoel, niet vergeefs geleefd te hebben. En dat éne woord weegt glorieus op tegen alle mogelijke verwijten en beschuldigingen, die ik in de loop der jaren van binnen- en buitenstaanders te incasseren heb gekregen, helaas moet ik zeggen het meest van binnenstaanders à la Dr. Sleumer.

Eén van de inzichten, die ik in deze jaren van hard, moeizaam en vreugdevol werken verworven heb, is dit, dat dominees, die door de kerk als evangelisten worden aangesteld, volle vrijheid moeten hebben, om hun weg te zoeken en te vinden, ieder op zijn eigen wijze. Men vergelijkte het werk van Ds P. Lugtigheid in Den Haag eens met dat van Ds W.

Overbosch in Amsterdam. Piet Lugtigheid is nu eenmaal Piet Lugtigheid en Overbosch Overbosch. Men waardere het werk van de één niet door dat van de ander als maatstaf te gebruiken. Juist in het werk onder randbewoners en buitenkerkelijken speelt de persoon van de evangelist een belangrijke rol. Dit is in het zendings- en evangelisatiewerk altijd het geval geweest. Dr. N. Adriani werkte anders dan Dr. J. Scheurer, maar beide waren rasechte zendelingen. William Booth verschilt nog al wat van Kagawa, maar de laatste is een even echte evangelist als de eerste. De enige opdracht, maar die gelde dan ook volstrekt, zij: prediking van het evangelie aan de mensen van hier en nu. Men vrage ook niet te spoedig om resultaten. De eerste vraag, die Frank Buchman mij stelde, toen ik hem jaren geleden ontmoette, was: 'Hoeveel mensen hebt u bekeerd?' Hij was zichtbaar teleurgesteld en zelfs verontwaardigd, toen ik hem antwoordde: 'Geen één'. Toch is dat mijn vaste overtuiging, al kan ik zo nodig over veel zegen op mijn werk vertellen. Maar geen statistiek. Onder geen voorwaarde. Evangelisatie in een stad als Amsterdam betekent niet uitsluitend het winnen van zielen voor Jezus, al kan een brok methodisme geen kwaad, maar ook en niet het minst de prediking van het evangelie in zijn betekenis voor het gehele leven, dus voor de mens in zijn concreet bestaan. Daarom is het zo noodzakelijk, dat we doordringen - ik bedoel dit meer geestelijk dan geografisch - in kringen, die door een welhaast onoverbrugbare kloof van kerk en christendom vervreemd zijn. Het is mijn overtuiging, dat wij nu en straks nog weer anders zullen moeten werken dan in de jaren, waarin ik dominee voor de buitenkerkelijken was. Ik denk aan het bedrijfsapostolaat. Ik denk nog meer aan de mogelijkheid om de gemeente te laten functioneren in het leven van haar leden in de fabriek. Dan gaat het zelfs helemaal niet meer om dominees. Dat dit alles steeds meer aan de orde komt, is verheugend. Ook in dit opzicht vraagt het oude geloof om nog weer heel andere en nieuwere wegen.

Een ander inzicht, dat ik in deze jaren verworven heb, is, dat de arbeiders, die door het evangelisatiewerk gewonnen werden, in de regel zeer moeilijk in onze Hervormde Kerk, zoals ze reilt en zeilt, kunnen worden overgeheveld. Er bestaat in Amsterdam een kerk, die misschien nog wel bereid, maar naar mijn overtuiging niet in staat is, deze mensen in zich

op te nemen. Prof. Miskotte heeft eens gezegd: we hebben wel kerken, maar geen gemeenten. Dat is één. En dan is er nog de sociale structuur van deze kerken. Dat is twee. Er zijn in mijn tijd volslagen buitenkerkelijke arbeiders tot zeer wezenlijk geloof in Jezus Christus gekomen. Met de bestaande kerk waren ze door dit geloof verbonden. Tegelijkertijd waren ze van deze kerk door een totaal andere levenshouding en levensstijl gescheiden. De kerk van Amsterdam draagt nu eenmaal een bepaalde sociale en geestelijke signatuur, die voor het geloof allerminst essentieel mag worden geacht. Zij is gebonden aan bepaalde traditionele opvattingen over allerlei levensvragen. Zij is de kerk van de kleine burgerij: middenstand, ambtenaren, kantoor mensen en een bepaalde soort arbeiders, dat zich van andere arbeidersgroepen zeer wezenlijk onderscheidt. Velen, die uit volle overtuiging tot geloof in Jezus Christus kwamen, zullen zich in haar midden nooit thuis voelen en door haar ook nooit ten volle geaccepteerd worden. Toch moeten deze mensen een kerkelijk onderdak vinden. Steeds meer kwam ik tot de overtuiging, dat we het met de bestaande parochies niet redden.

Reeds in 1933 heeft Dr. Noordmans, die zijn tijd ook op dit punt ver vooruit was, het pleit gevoerd voor de huisgemeente, een tegemoetkoming aan de behoeften van bepaalde groepen van gemeenteleden.

Volgens Noordmans is het één van de meest verbijsterende dingen, dat onze kerk zich zo weinig heeft aangepast bij de diepere geestelijke verschuivingen van de laatste tientallen jaren. Ze heeft in eigen schoot hele categorieën van mensen laten ontstaan, die, gegeven hun levenstype, met geen mogelijkheid meer in te voegen waren in het verband der kerk. Wanneer hier een waarachtige inschakeling plaats heeft, zal de presbyteriale kerkvorm, die in zijn correcte netheid aan de zeventiende-eeuwse stadjes herinnert, uit zijn voegen worden getrokken. Dat is de eigenlijke reden, waarom wij anders moeten zijn dan de Gereformeerden van 1886 en waarom wij Gunnings apostolische angsten kunnen begrijpen uit een tijd, toen hij ze zelf niet verstond. Daarom kon Kohlbrugge zo toornen tegen de door een ringetje gehaalde leer der confessionelen en opkomen voor een confrontatie van het evangelie en de alledaagse werkelijkheid. De hele ontwikkeling van de theologie vanaf de twintiger jaren wijst in de richting van een kerkvorm, die dieper is ingebouwd in de realiteit

van deze zondige wereld. We worden op een bijbels niveau terug gezet. In en na de oorlogsjaren is er veel ten goede veranderd, maar ik zou toch niet durven zeggen, dat de kerk de eigen gezeten houding definitief tegen een apostolische gestrektheid heeft ingeruild. Zij heeft haar eigen gestalte nog altijd niet voldoende uitgerekt, om de schare te bereiken. De nieuwe kerkorde biedt goddank vele mogelijkheden, maar zij vertoont toch nog altijd te weinig wanorde.

Wat Noordmans met zijn voorstel van de huisgemeente bedoelde? De figuur van de kerk in de richting van de mensen te verlengen, waarbij Noordmans vooral dacht aan de uitbouw der gemeente onder de schare. De huisgemeente moet gelegenheid scheppen, om buitenkerks nieuw christelijk leven tot ontwikkeling te laten komen.

Naar mijn overtuiging zullen vele moeilijkheden, waarmee het evangelisatiewerk te tobben heeft, alleen opgelost kunnen worden door de vorming van nieuwe, niet-geografische parochies, opgenomen in het geheel van de gemeente, maar met een eigen karakter.

Daarbij gaat het dan m.i. vooral om een groep mensen, die met de meest elementaire noden van het leven meer van nabij in aanraking komen dan het burgerlijke kerklid en die dus gevaar lopen het geloof in de hemelse Vader en de voorzienigheid te verliezen of nooit te vinden. Voor hen moet dit geloof in de prediking in nieuwe vorm en met nieuwe kracht tot uiting worden gebracht, zodat nood en twijfel er dieper dan bijvoorbeeld in zondag 10 van de Heidelberger Catechismus in meeklinken. De belijdenis van God de Vader is niet in onderscheiding van de belijdenis van God de Zoon een vanzelfsprekendheid. Ze is veeleer een aanstoot, waarover het geloof moet triumpferen.

Al verder gaat het om mensen, in wier hart, geschokt door de passies van de tijd, een sterke behoefte aan heiliging leeft. Het gaat dus ook om het belijden van de Heilige Geest, maar ook dat moet een nieuw belijden zijn vanwege de stormen van de tijd en de roering, die deze brengen in de harten van fatsoenlijke en onfatsoenlijke Amsterdammers.

Men heeft mij wel eens gezegd, dat zo'n nieuwe gemeente gemakkelijk van het oude geloof zal vervreemden, in de richting van een nieuw of een oud vrijzinnigdom. Wie zo iets beweert, verstaat niet, waar het om gaat. De parochiale gemeente, die ik bedoel, zal veeleer een

geboorteplaats van een nieuwe levende orthodoxie worden. Vanuit haar belijden van Jezus Christus zal zij, naar ik hoop en verwacht, komen tot een op nieuwe wijze belijden van het algemeen ongetwijfeld christelijk geloof in de Vader en de Zoon.

Ik heb zo de gedachte, dat wat Ds W. Barnard en Ds W. Overbosch in de Maranathakerk in Amsterdam in de zogenaamde nocturnen aan nieuwe vormen met wezenlijk bijbelse inhoud trachten te realiseren - in een andere sector dan die van de arbeiders - ligt in de richting, door Dr. Noordmans aangegeven. Daarom volg ik hun experiment met hoop en verwachting.

Bij de opbouw van de gemeente zullen we in elk geval naar nieuwe vormen en nieuwe wegen hebben te zoeken. Dat moet en dat mag. Het is een opdracht en een voorrecht. Bij dit alles moet intussen één ding boven alle twijfel verheven zijn: de kerk worde geen afgesloten heiligdom, de ware liturgie geschiedt in de wereld, de eigenlijke dienst van God is een gebeuren in het leven van elke dag. Zo blijft het dan toch: met Jezus op straat.

Reis naar India

In 1949 was ik enkele maanden in India.

Er werd in dat jaar in India een internationale conferentie gehouden op initiatief van enkele Kwakers, vrienden en geestverwanten van Gandhi. Zij meenden, dat het voor mensen uit het westen van belang was, in persoonlijk contact met Gandhi en zijn werk te komen, terwijl het voor Gandhi en zijn volgelingen van betekenis zou zijn, om door dit persoonlijk contact de vragen en de problemen van het westen te leren kennen. Gandhi was zeer ingenomen met dit initiatief. Hij stelde voor de conferentie te houden in Santiniketan of Sevagram, twee geestelijke en culturele centra van het tegenwoordige India. In 1947 kwam er een einde aan de heerschappij van Engeland en werd India vrij. Die bevrijding ging helaas vergezeld van de afschuwelijke conflicten tussen Hindoes en Mohammedanen. Er was geen mogelijkheid om de conferentie samen te

roepen. In 1948 werd Gandhi door een fanatieke Hindoe vermoord. De initiatiefnemers besloten desondanks met hun werk voort te gaan. Rajendra Prasad, één van India's meest bekende politici en gedurende meer dan dertig jaar een medestrijder van Gandhi - in 1950 werd hij president van India - gaf zijn medewerking. En Nehru, de eerste minister van India, drong er bij het comité op aan, vol te houden. Bekende figuren uit de hele wereld betuigden hun instemming met de plannen: Schweitzer, Thomas Mann, Pearl Buck, Einstein, Kagawa. En zo werd de conferentie dan gehouden, van een tot acht december 1949 in Santiniketan, van vier en twintig tot een en dertig december 1949 in Sevagram. Voor en tussen de beide conferenties zouden de deelnemers in de gelegenheid worden gesteld, de godsdienstige, sociale en paedagogische instituten, waarin de geest van Gandhi voortleeft, te bezoeken, persoonlijke contacten met Gandhi's volgelingen te vinden en een gedeelte van India te zien. Er kwamen zestig mannen en vrouwen uit vijf en dertig verschillende landen, uit alle vijf werelddelen. Samen met veertig Indiërs hebben zij de problemen van oorlog en vrede besproken en een kleine gemeenschap tussen oost en west opgebouwd.

De maanden, die ik in India als gast doorbracht, werden onvergetelijk. Ontzaglijk veel heb ik gehoord en gezien. Dit verblijf in India behoort tot mijn rijkste en belangrijkste levenservaringen. In een klein boekje (*In het land van Gandhi en Nehru*) heb ik ervan verteld.

Wanneer ik mijzelf afvraag, wat dit persoonlijk contact met India, dat een blijvend contact is geworden, voor mij betekend heeft en steeds meer is gaan betekenen, kom ik tot de ontdekking, dat die betekenis veel groter is dan ik zelf ooit vermoed heb. Op zichzelf betekent zo'n verblijf in India gedurende enkele maanden niet zo veel. Ik ken Nederlanders die jaren in Bombay of Calcutta gewoond en gewerkt hebben, weer in Nederland zijn teruggekeerd en in wier leven het jarenlange verblijf in India geen enkel spoor heeft achtergelaten. Mijn verblijf in India van slechts een paar maanden heeft in mijn leven onuitwisbare sporen achtergelaten. Die sporen hebben te maken met de wereldpolitiek en de wereldgodsdiensten.

Wat de wereldpolitiek betreft: dat ik steeds kritischer ben komen te staan tegenover de buitenlandse politiek van de westerse mogendheden,

is voor een groot deel het gevolg van mijn aanraking met de wereld van het Oosten in die enkele maanden in India. Wij leven in het westen nog altijd onder de druk van het ons opgedrongen en aangepreemde alternatief: Rusland of Amerika! Wij verabsoluteren de tegenstelling tussen deze twee wereldmachten en menen daarom, dat alle volken tussen deze twee zullen moeten kiezen. India doet dat zeer bepaald niet en wordt dus als onbetrouwbaar beschouwd. Nehru noemen we een uitgekookte en onsympathieke neutralist. Zo zien wij het. Nehru vindt een en ander nog al aanmatigend. In hem weigert India zich bij één van de twee blokken aan te sluiten. India wenst zichzelf te blijven en eigen weg te gaan. Het wil een politiek van verzoening en overbrugging van de tegenstellingen tussen Rusland en Amerika volgen. En dus weigert het een Amerikaanse kolonie of een Russische satelliet te worden. Het vindt in dit opzicht bij vele volken in Azië en Afrika navolging. Hoe meer navolging het vindt, des te beter voor de wereld en de wereldvrede.

Het grote verwijt van Nehru aan het westen is, dat het westen in zijn verhouding tot het Oosten gefaald heeft, in het verleden door zijn imperialisme, kapitalisme en kolonialisme, in het heden door het handhaven van de laatste resten van het kolonialisme en door de problemen van het oosten te bezien enkel vanuit het westen, alsof dat nog altijd het hart van de wereld zou zijn, door alles dus ook te bezien vanuit de tegenstelling communisme-anticommunisme. In Azië - en naar mijn overtuiging ook in Afrika - liggen de zaken anders, omdat er nog heel andere tegenstellingen zijn.

Laten Amerika en Europa zich in Gods naam - het gebruik van dit woord is in dit verband niet gedachteloos en zeker niet een ijdel gebruik van Gods naam - zich eindelijk realiseren dat de aardverschuivingen in Azië bezig zijn, de gehele wereldsituatie zo fundamenteel te wijzigen, dat het een vraag wordt, of er nog elementen van de klassieke westerse politiek zijn, die ook nu nog bruikbaar zijn.

India onder leiding van Nehru is een experiment, dat voor de toekomst van de allergrootste betekenis is, evenals het experiment China onder Mao. In China streeft men naar de opbouw van een nieuw volksleven, waarin iedereen een bestaansmogelijkheid heeft, op communistische, dat wil zeggen: op dictatoriale wijze. In India doet men het op democra-

tische wijze. Heel de wereld van Azië en Afrika ziet toe. In plaats van India te steunen en te helpen, zitten wij het van het westen uit te bedillen en delen we bij alle mogelijke gelegenheden als een bekrompen schoolmeester cijfers uit aan Nehru. Een vijf krijgt hij nooit. Een heel enkele keer een drie. Vele malen drie min en meestal onvoldoende. In onze zelfverzekerdheid en zelfingenomenheid verstaan we niet hoe we niet alleen een van de grootste politici van onze tijd grof onrecht aandoen - men moet mij een politicus noemen, die iets geschreven heeft dat haalt bij Nehru's autobiografie en zijn *To the discovery of India* - maar ook volstrekt tekort schieten in begrip voor de ontwikkelingen in Azië en Afrika, die zich op zo'n dynamische wijze voltrekken, dat zij welhaast niet bij te houden zijn. Het gevolg? Dat we achter de feiten aanlopen, zoals Nederland dat wat Indonesië betreft permanent heeft gedaan. Van belang is ook, dat Nehru, wanneer hij het hem opgedrongen alternatief: Rusland of Amerika, afwijst, niet spreekt over een derde macht, maar over een derde weg.

Nehru staat bepaald niet op het standpunt van Gandhi. Voor Gandhi was de geweldloosheid een zaak van geloof, voor Nehru is ze een zaak van politiek beleid. Hij betwijfelt, of de geweldloosheid over de gehele linie effectief kan zijn. De urenlange gesprekken met Gandhi hebben hem nooit geheel kunnen overtuigen. Toch heeft Gandhi zo'n grote invloed op hem gehad, dat Nehru een zeer wezenlijke afkeer van geweldspolitiek heeft. Overigens, hoewel Gandhi een radicaler figuur was dan Nehru, is Nehru een progressiever figuur dan Gandhi. De laatste is een aanhanger van het Hindoeïsme gebleven. Daardoor was hij in sociaal en politiek opzicht eerder conservatief dan vooruitstrevend. Het kastenstelsel bleef hij verdedigen. Van industrialisatie wilde hij eigenlijk niet weten. Nehru is veel meer dan Gandhi een mens van de moderne tijd, minder aan het verleden gebonden, meer op de toekomst gericht. Voor India is het een zegen, dat op Gandhi Nehru gevolgd is.

In de tweede plaats moet ik zeggen, dat in India iets, dat ik al wist, op schrijnende wijze voor mij van theoretisch tot praktisch weten is geworden: dat wij in het westen met z'n allen - werknemers even goed als werkgevers - de bevoorrechten zijn tegenover de miljoenen verworpenen der aarde.

Gandhi zei eens, dat miljoenen Indiërs hun levensloop volbrengen zonder een enkele keer het genot van een volle maaltijd te hebben gekend. Nog kort voor zijn dood zei hij, dat vijf en zeventig procent van het volk te weinig voedsel krijgt. Wat dood gaan van honger en gebrek betekent, heb ik in India van dag tot dag gezien.

Honger en gebrek zijn niet uitsluitend het probleem van India. Zij zijn een wereldprobleem, dat alleen door de wereld in haar geheel kan worden opgelost. Dit wereldprobleem valt uit de aard der zaak in vele problemen uiteen. Er zitten allerlei kanten aan. Waar het echter in de eerste en voornaamste plaats op aan komt is, dat wij in het westen geen ogenblik mogen vergeten, dat, terwijl wij elke dag genoeg en veelal meer dan genoeg te eten hebben, drie kwart van de wereld honger en gebrek lijdt. Het getuigt zeer bepaald van de kortzichtigheid van de westerse christenen en socialisten, dat zij dit probleem niet maken tot het grote wereldprobleem. Wat wij tot opheffing van deze godgeklaagde ongelijkheid tot op heden deden is niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat. En het bedrag, dat wij in het westen - dat geldt ook van Nederland - op de begroting plaatsen voor de hulp aan de onderontwikkelde gebieden is, vergeleken bij het bedrag dat op deze begroting voor defensie wordt uitgetrokken, zo'n armoedige fooi, dat ik mij zelf afvraag, hoe het toch komt dat noch de kerk noch de socialistische beweging er met inzet van alles tegen protesteert.

Laten wij dit éne goed weten: indien er in dit opzicht geen ingrijpende verandering in onze levenshouding komt, zullen wij in de toekomst verwikkeld worden in een intercontinentale klassenstrijd, waarbij vergeleken de klassenstrijd in het Nederland van de negentiende eeuw een grapje is geweest. De socialisten zongen vroeger: Ontwaakt verworpenen der aarde! Dat heeft, wanneer we binnen de grenzen van Nederland blijven, geen zin meer. In India heeft het zin. Bij ons in Nederland en in het algemeen in het westen zouden we moeten zingen: Ontwaakt bevoorrechten der aarde!

De gesprekken in India gevoerd, soms heel persoonlijk, soms in groepsverband met Nehru, Rajendra Prasad, Kripalani, Vinoba Bhave en anderen, hebben mij ervan overtuigd, dat een herziening van onze

westerse politiek een van de meest dringende aangelegenheden is en dat zowel terwille van Azië en Afrika als terwille van Amerika en Europa. Daar is nog een vraag, die mij sinds mijn bezoek aan India niet meer heeft losgelaten en die evenzeer als die naar de wereldpolitiek alles met de toekomst te maken heeft. Het is de vraag naar de verhouding van het christendom en de grote wereldgodsdiensten. Voor mij heeft die vraag zich toegespitst op de verhouding van christendom en hindoeïsme, maar deze concrete toespitsing heeft er mij toch steeds meer toe gedrongen, bezig te zijn met de meer algemene vraag naar de verhouding van het christelijk geloof en het geloof van de andere godsdiensten.

De vraag is daarom van zo groot belang, omdat het tot een wezenlijke ontmoeting tot nog toe maar heel zelden gekomen is. Aan die wezenlijke ontmoeting zullen we echter niet mogen en niet kunnen ontkomen. In het leven en werk van Gandhi, zoals ik het in India leerde kennen, in de grote steden maar vooral op de kleine dorpen, werd die vraag mij zó gesteld, dat ik er onmogelijk omheen kon lopen. Het hindoeïsme is zich aan het vernieuwen. Meer dan tevoren komt aan het licht, dat het syncretistisch is en dit ook zeer bepaald zijn wil. Bij Gandhi's volgelingen is het dat op een zeer aantrekkelijke, verfijnde en soms ook wel decadente wijze. Alles vervloeit en vervaagt. Een schilderij van Gandhi, de hindoe, met als achtergrond een boedhabeeld en een Jezus aan het kruis, zegt in dit opzicht alles. Ook voor Jezus is er plaats naast Boedha en Mohammed. Zij zijn voor God wat de golven zijn voor de oceaan. Wanneer men in de kringen van de volgelingen van Gandhi verkeert, is de verzoeking groot, alle godsdiensten onder één noemer te brengen, hen allen als wegen naar hetzelfde doel te beschouwen en zo principieel het verschil in Godsopenbaring te ontkennen. Anderzijds heb ik juist in India het geheel eigene en eigensoortige van het christelijk geloof leren verstaan: wat het betekent te geloven, dat Jezus de Verlosser en de Zaligmaker is, niet alleen de prediker van het evangelie, maar ook zelf de inhoud van het evangelie, niet één van de vele wegen, maar *de* weg, *de* waarheid en *het* leven. Jezus heeft gezegd: Ik ben de weg, niemand komt tot de Vader dan door mij! Gandhi heeft gelijk, dit woord is aanmatigend, tenzij Jezus meer is dan een van de groten der godsdienstgeschiedenis: de eengeboren Zoon van God, de door de Vader gezonden Verlosser.

We behoeven zeker aan Gandhi's volgelingen het evangelie van Jezus Christus niet te prediken, opdat zij betere mensen zullen worden. Als het gaat om het worden van betere mensen, kunnen wij, christenen van het westen, nog wel een en ander van Gandhi en zijn volgelingen leren. Wanneer, wat het religieuze betreft, de nadruk geheel op het ethische komt te vallen en het er dus uitsluitend om gaat, God in ons leven te realiseren, is zending in India overbodig. Wat de overtuigde Hindoe's betreft althans.

Men mag echter niet vergeten, dat de sociale en economische ontwikkeling in India onder heel veel hindoeïsme de bodem heeft weggeslagen. Hindoeïsme is nu eenmaal niet alleen een religie, maar ook een maatschappelijk stelsel. Vooral in de grote steden zijn al miljoenen vervreemd van het hindoeïsme. De verfijnde vormen van het tegenwoordige hindoeïsme - ik denk aan het hindoeïsme van Gandhi en de Rama-Krishnabeweging - liggen voor de grote massa veel te hoog. Wanneer de Indiërs hun geloof verliezen, betekent dit, dat hun leven gesaeculariseerd wordt. Het saecularisme in India is echter van een ander karakter dan bij ons in het westen. Bij ons is het saecularisme het resultaat van een ontkersteningsproces, waarbij de zedelijke bindingen van het christendom in de zogenaamde secundaire tradities blijven nawerken. In het Oosten liggen de zaken anders. Het saecularisme is er radicaler en volstreker. Men vervalt vrijwel dadelijk tot een zedelijk nihilisme. Voor deze gesaeculariseerde Indiërs kan het geloof in Jezus Christus in zedelijk opzicht enorm veel betekenen.

Toch is dit het beslissende niet.

Beslissend is, wat Jezus Christus betekent voor de verhouding van God tot ons en van ons tot God.

De christenen in India staan naast de niet-christenen van India in de strijd voor de opbouw van een nieuw India. Terecht. Naar mijn overtuiging dringt het christelijk geloof tot samenwerking, omdat het God in Christus om de mens te doen is. En de opbouw van een nieuw India is in wezen een strijd om en voor de mens. Die christenen zijn er echter tegelijkertijd diep van overtuigd, dat zij het syncretisme in geen enkel opzicht kunnen en mogen aanvaarden. Zij zijn er diep van doordrongen, dat de Jezusverering van Gandhi en zijn volgelingen volstrekt ontoe-

reikend is en dat India Jezus Christus als Verlosser en Zaligmaker, als de gestorven en opgestane Heer, nodig heeft: Christus langs de Indische heirweg, Christus als *de* openbaring van God, als *de* weg tot de Vader. Als ik één ding in India aan ziel en lichaam ervaren heb, dan dit, dat het hindoeïsme als niet-christelijke godsdienst, zoals Prof. H. Kraemer zegt, een principieel verbijsterend mysterie is. En ook hierin moet ik Kraemer gelijk geven, dat de dragende kern van het hindoeïsme een grandioze manifestatie van humanisme is, zo grandioos en zo konsekvent - dat heb ik met eigen ogen gezien - dat ons Westerse humanisme er in al zijn vormen een dwerg bij is.

Op de ontmoeting van het christelijk geloof en het geloof van de andere godsdiensten zullen wij ons hebben voor te bereiden met inzet van alles. Kerk en zending staan hier voor een taak, van welke wij met z'n allen nog nauwelijks enig besef hebben. Wij zullen die godsdiensten moeten leren kennen van buiten af en vooral van binnen uit, in verleden en heden. Wij zullen ons in dit opzicht niet mogen barricaderen. Wij zullen moeten leren - het zal een harde, maar heilzame leerschool zijn - open te staan, zonder vrees voor wat die andere godsdiensten ons te zeggen hebben, terwijl wij tegelijkertijd evenzeer zonder vrees Jezus Christus belijden als de weg, de waarheid en het leven. Alle mogelijke gesprekken, die bij ons tussen de verschillende modaliteiten gevoerd worden, zullen, hoe noodzakelijk ze ook zijn, blijken kinderspel te zijn vergeleken bij het gesprek, dat in de komende jaren zal moeten worden gevoerd met het hindoeïsme, het boedhisme, het mohammedanisme en - met gevaar voor misverstand noem ik dit in de laatste plaats - het jodendom. Daarvan heeft mij mijn verblijf in India overtuigd. In die ontmoeting zullen we van Godswege gedrongen worden, het oude geloof op een geheel nieuwe wijze, bepaald door de inhoud van dat oude geloof in de confrontatie met de andere godsdiensten, te belijden.

Contacten met Duitsland

Tot hun kritische houding ten opzichte van de buitenlandse politiek van het westen zijn vele hervormde predikanten samen met mij zeker ook gekomen door hun contacten met hun collega's in Oost- en West Duitsland.

Theologenconferenties en samenkomsten van de Broederschappen in West-Duitsland, waar we Martin Niemöller, Prof. H. Iwand, Prof. H. Gollwitzer, Prof. H. Vogel, Prof. Ernst Wolff, Ds Hans Kloppenburg en een enkele keer ook Karl Barth ontmoetten, hebben uit de aard der zaak niet nagelaten, hun invloed te doen gelden. Het blijft voor mijn besef een beschamend verschijnsel, dat in de Evangelische Kerk in Duitsland veel meer leidinggevende figuren dan in onze Nederlandse kerken het niet opbrengen, kritiekloos met de buitenlandse politiek van het westen in te stemmen of er zich zwijgend bij neer te leggen. Ook in Duitsland is de groep, die kritisch staat, een minderheid, evenals bij ons. Zij is echter groter en roert zich veel meer. Om één voorbeeld te geven: bij ons is de discussie over de atoombewapening over het algemeen tam en mak vergeleken bij die in West-Duitsland. Wie een enkel nummer van *Die Junge Kirche* of *Stimme der Gemeinde* gelezen heeft, begrijpt, wat ik bedoel. En als bij ons een enkele keer één van ons in een magistraal en aangrijpend artikel zijn bezwaren tegen de atoombewapening en daarin tegen de Westerse politiek als zodanig uiteenzet en voor een geheel anders ingestelde politiek, een politiek der nederigheid, het pleit voert - ik denk aan het bekende artikel van Dr. J.C. Dippel in *Wending* - laat men hem praten. Er komt geen enkele reactie en dat in een tijd, waarin wij als christenen de mond vol hebben met woorden als communicatie en gesprek.

Naar mijn overtuiging zullen de minderheidsgroepen in de verschillende landen van het westen veel meer contact met elkaar moeten zoeken, wil ons protest tegen het bestaande niet verzanden of verbrokkelen. In dit opzicht doet de Internationale Broederschap der Verzoening goed werk en ik kan er mij slechts over verheugen, dat het werk van deze Broederschap op het vasteland meer dan vroeger gedragen wordt door velen,

die in het leven der kerk een belangrijke plaats innemen. Persoonlijk heb ik in dit opzicht veel te danken aan Martin Niemöller, de man, die principieel steeds op drift is. Dat moet men inzien, als men hem wil begrijpen. En daar moet men van houden, als men van hem wil houden. Niemöller is altijd bereid om vanuit het oude geloof nieuwe wegen te gaan. Hij is, zoals Barth eens zei, altijd zeilree. Dat maakt, dat hij voor mij een belangrijke figuur is en dat ik van hem houd. Hij stond en hij staat voor een zaak. Dat is zijn geheim. Wie zich in alle nuchterheid naast hem stelt, doet dat terwille van die zaak. En wie hem in discrediet tracht te brengen - dat doen velen, ook hier in Nederland - bedoelt daarmee, bewust of onbewust, die zaak in discrediet te brengen. Om nog eens Barth te citeren: 'Niemöller stond en staat op de bres voor de Evangelische Kerk van Duitsland, voorzover deze een element van het verzet tegen het nationaalsocialisme was en voorzover zij vandaag de dag een element van Duitse vernieuwing is. Men behoeft allerminst een vereerder van Niemöller en ook geen blinde bewonderaar van de met hem belijdende kerk te zijn, om toch toe te geven, dat zijn protest een noodzakelijk, een echt en krachtig getuigenis van het christelijk geloof is geweest. Voor de zaak van dat getuigenis stond en staat Niemöller op de bres. Niemöller is in heel zijn wezen een kenmerkende persoonlijkheid, kenmerkend voor een ontwikkeling, die nog niet is afgesloten en die niet met een enkel woord kan worden gekarakteriseerd. Het is de ontwikkeling van het Duitse volk van een fantastische naar een nuchtere, van een brutale naar een humane, van een heidense naar een christelijke menselijkheid'.

In de buurt van 1950 werd dit korte gesprek tussen Karl Barth en Martin Niemöller gevoerd:

Karl Barth: 'Martin, ik verwonder er mij over, dat je ondanks de weinige systematische theologie, die je gestudeerd hebt, toch bijna altijd de juiste beslissingen hebt genomen'.

Martin Niemöller: 'Karl, ik verwonder er mij over, dat je ondanks de vele systematische theologie, die je gestudeerd hebt, toch bijna altijd de juiste beslissingen hebt genomen'.

Ik ben er nog altijd een beetje trots op, dat ik in Nederland één van de eersten ben geweest, die in twee brochures van Waakzaamheid - voor

de oorlog verschenen - op de grote betekenis van de persoon en het werk van Niemöller geweest heb. Toen hij in Amsterdam voor 'De derde weg' sprak heb ik zijn toespraak mogen vertalen en samen met hem heb ik in Carré gesproken. In een prekenbundel, die ik van hem kreeg schreef hij: 'Mit einer herzlichen Widmung von einem christlichen Bruder, der täglich dankbar ist für die Fürbitte, die ihn getragen hat und trägt'. En de woorden, die hij in mijn exemplaar van zijn Vom U-Boot zur Kanzel schreef - twintig jaar nadat dit boek verscheen - zijn voor Niemöller wel bijzonder karakteristiek: 'Gedenke nicht an meine Sünden! Nach 20 Jahren sieht sich vieles - alles? - anders an'.

Men heeft Niemöller met modder gegooid. Dat is erg, erger intussen voor hen, die het deden dan voor Niemöller.

Niet minder belangrijk dan het contact met de collega's in West-Duitsland was en is dat met de collega's in Oost-Duitsland. Ik noem in het bijzonder de namen van twee vrienden: Ds Johannes Hamel en Ds Siegfried Ringhandt, aan wie ik slechts met de grootste eerbied kan denken. Wij in het westen suggereren elkaar, dat leven achter het ijzeren gordijn geen leven is. Wij werken zelfs met de leuze 'Liever dood dan slaaf', een in wezen door en door onbijbelse leuze. De broeders in 'Gods geliefde Oostzone' hebben er ons van overtuigd, dat het volslagen ongelooft is, ons zelf en elkaar wijs te maken, dat er voor God achter het ijzeren gordijn geen mogelijkheden zijn. Wij doen alsof de rechten en vrijheden, die wij als kerk in het westen bezitten, ons door Christus toegezegd zijn en alsof het onze roeping is, die rechten en vrijheden krampachtig en zo nodig met alle middelen, ja zelfs met atoomwapens, te verdedigen. Het contact met de broeders in Oost-Duitsland heeft ons - mijn collega's en mij, die het voorrecht hadden en hebben, hen te ontmoeten - altijd weer gedrongen tot een nieuwe bezinning op het wezen en de roeping van de gemeente van Jezus Christus in de wereld. Jezus heeft gezegd: 'Zie, Ik zend u als schapen onder de wolven'. Het wordt ons als gemeente van Hem niet toegestaan een kudde wolven te worden of als schapen met de wolven mee te huilen. De kerk in het westen is behalve gemeente van Jezus Christus maar al te veel ook een stuk westerse wereld, volkskerk in de verkeerde zin van het woord, kerk van het volk inplaats van kerk voor het volk. Het contact met de broeders achter het

ijzeren gordijn bewaart er ons ook voor, de tegenstellingen tussen oost en west te verabsoluteren, alsof het westen Christus en het oosten de Antichrist zou betekenen. Onze tegenpartij - de duivel - gaat aan beide zijden van het ijzeren gordijn rond, zij het aan onze kant in een andere gedaante dan aan de andere kant. Karl Barth heeft in zijn brief aan een dominee in de D.D.R. deze gedachten op zijn wijze tot uitdrukking gebracht. Misschien dat Barth gevaar loopt oost en west te gemakkelijk onder één noemer te brengen. Dat acht ik ongeoorloofd. De meest onvolmaakte democratie is altijd nog te verkiezen boven de meest volmaakte dictatuur. Er is echter geen enkele reden, elkaar wijs te maken, dat de gemeente van Jezus Christus alleen in het westen bestaansmogelijkheden heeft en dat God alleen onder een democratie zijn gemeente kan bouwen. Er is ook geen enkele reden, elkaar te suggereren, dat achter het ijzeren gordijn het leven het leven niet waard is. Daarom: hoe meer contacten tussen dominees en gemeenteleden van voor en achteren het ijzeren gordijn, hoe beter!

Men zal aan de top contacten moeten zoeken. Op topconferenties gebeurt dat ook. Ik denk aan het werk van de Wereldraad van Kerken en het contact van afgevaardigden van de Westerse kerken met die van de Russische kerken. Van nog veel groter belang acht ik het, dat op heel gewone conferenties, die niet in de krant komen, christenen uit het westen en christenen uit het oosten elkaar ontmoeten. Christus is nu eenmaal, of de fanatici het plezierig vinden of niet, de grote grensoverschrijder. Hij gaat - ijzeren gordijn of niet - tot aan de einden der aarde. Zijn voetstappen staan onuitwisbaar langs de wegen der wereld. Wij moeten die voetstappen niet cultiveren. Wij moeten en mogen - het is een opdracht en een voorrecht - in die voetstappen gaan, voortgaan, uitgaan, zo nodig zonder te weten, waar wij terecht zullen komen. Dat behoeven wij niet te weten. Als wij in Christus' voetstappen gaan, kunnen wij nergens komen, waar Hij niet is.

Reis naar Zuid-Afrika

In 1955 bracht ik in opdracht van de Internationale Broederschap der Verzoening, bij welke Kerk en Vrede is aangesloten, enkele maanden in Zuid-Afrika door.

De opdracht omvatte een bezoek aan de kleine Zuid-Afrikaanse afdeling van de Broederschap, de bestudering van het rassenvraagstuk en het contact met vertegenwoordigers van de verschillende groepen, waaruit de bevolking van Zuid-Afrika is samengesteld.

Evenals het probleem van de honger - de verdeling van de wereldwelvaart - is ook het rassenprobleem één van de voornaamste wereldproblemen. Er is geen twijfel aan, dat het zijn oplossing zal vinden. Voor de toekomst van de wereld is het echter van het allergrootste belang, op welke wijze en langs welke weg het die vinden zal.

Zuid-Afrika is één van de gebieden, waar blanken en niet-blanken - in dit geval: Naturellen, Kleurlingen en Indiërs - steeds meer met elkaar in botsing komen. De Zuid-Afrikaanse nationalistes hebben het woord apartheid in het wereldwoordenboek geplaatst, voor deze nationalistes een woord van belofte, voor de niet-blanken een vloekwoord.

Voor de apartheid hebben de nationalistes, achtereenvolgens onder de leiding van Malan, Strijdom en Verwoerd, met inzet van alles gestreden 'in die wapenrusting van rassesuiverheid en zelfbehoud', om de woorden van Malan te gebruiken.

Hoe men de zaak ook wendt of keert, of men spreekt over verticale, horizontale of territoriale apartheid, of men het woord apartheid vervangt door de woorden eigensoortige ontwikkeling, het apartheidbeleid van Zuid-Afrika betekent: dominatie van de blanken en discriminatie van de niet-blanken. De regering van Zuid-Afrika doet veel voor de niet-blanken, maar alles binnen het raam van de apartheid. En verder: bij u, over u, zonder u! Van jaar tot jaar wordt er steeds meer apartheid bij de wet tot recht geproclameerd en vastgelegd.

Bij de blanken groeit de vrees, bij de niet-blanken enerzijds de onverschilligheid, anderzijds het wantrouwen, de verbittering en het verzet. Het ontstellende is, dat deze voor de wereld zo noodlottige apartheid-

politiek op bijbelse gronden verdedigd wordt. Het gaat immers om de verdediging van de blanke en christelijke beschaving. Apartheid is van Godswege geboden. Roepingsbesef en rasgevoel liggen aan het apartheidsbeleid ten grondslag.

Voor mij zelf ben ik steeds meer tot de overtuiging gekomen, dat het rassenvraagstuk in Zuid-Afrika in wezen een sociaal-economisch probleem is, wil men: een klassenprobleem. De bijbelse en theologische uiteenzettingen moeten dienen, ook al is men zich dat in de regel niet bewust, ter verdediging en handhaving van de bevoorrechte positie der blanken. Een van de weinige vooraanstaande Afrikaners, die het apartheidsbeleid afwijzen, Prof. Keet van Stellenbosch zei mij: 'De wijze, waarop bij ons de bijbel als een stuk geschut in het veld wordt gebracht in de strijd voor de apartheid, is wensdenkerij'.

In Zuid-Afrika heb ik leren zien, hoe belangrijk het is, dat blanke christenen voor de rechten en vrijheden van de niet-blanken opkomen.

De sociale strijd in Nederland in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw was een klassenstrijd. De sociale strijd was een strijd tussen de bevoorrechte, wil men: de kapitalistische klasse, die de beschikking over grond en productiemiddelen had, en de klasse van het proletariaat, de verworpenen der aarde, die slechts over hun arbeidskracht beschikten. Nu is het een zegen geweest, dat er waren - te weinigen helaas - die niet behoorden tot de arbeidersklasse en nochtans de zijde van de arbeidersklasse kozen. Zij - men denke aan een figuur als Troelstra - hebben het mogelijk gemaakt, de sociale strijd niet uitsluitend als een belangenstrijd van twee klassen, maar ook als een rechtsstrijd te zien. In Zuid-Afrika liggen de dingen niet anders. Afschuwelijk, als de strijd, die daar gestreden en uitgestreden wordt, uitsluitend als een rassensrijd gestreden wordt. Dan wordt de beslissing, waar men in deze strijd staat, enkel en alleen bepaald door de kleur van de huid. Er is echter ook nog de kleur van het hart. Er zijn blanken, die het verzet van de niet-blanken legitiem en hun strijd tegen de apartheid rechtmatig vinden, die, hoewel behorend tot het bevoorrechte blanke ras, naast de Naturellen, de Kleurlingen en de Indiërs staan, omdat zij de zaak, voor welke deze strijden, een zaak van recht en menselijkheid vinden. Dat is voor nu en later, voor blanken en niet-blanken, van een niet te overschatten betekenis.

Met grote dankbaarheid denk ik in dit opzicht aan ontmoetingen met mannen als Prof. Keet van Stellenbosch en Prof. Ben Marais van Pretoria. De betekenis van hun getuigenis kan men niet hoog genoeg aanslaan. En al blijft de regering voortgaan op de eenmaal ingeslagen weg der apartheid, de onzekerheid en de verontrusting nemen in de kringen van de Afrikaners toe. De ontwikkelingen, die zich in de wereld voltrekken, doen hun invloed gelden. De regering moge keihard zijn, ook de feiten zijn keihard, misschien nog wel keiharder. Het isolement, waarin Zuid-Afrika leeft en leven wil, zodat men het rassenprobleem als een uitsluitend binnenlandse aangelegenheid beschouwt, waarmee de wereld niets te maken heeft, is niet vol te houden. Er wordt steeds meer van buiten af op de deur geklopt en de Afrikaanse nationalistena kunnen niet volhouden doof te zijn voor dat kloppen op de deur. De pan-Afrikaanse conferenties, die in 1958 in Accra gehouden werden, spreken duidelijke taal. Het gebeuren aan de Goudkust laat Zuid-Afrika niet onbewogen. Wat er gaande is in de Belgische Kongo, Rhodesia, Nyassaland, het is een teken aan de wand. De geschiedenis van Afrika voltrekt zich in deze jaren met een dynamische snelheid. Hoe de politieke geschiedenis van Zuid-Afrika zich ontwikkelen zal, kan geen mens voorspellen, maar dat de tegenstellingen zich zullen toespitsen en het apartheidbeleid zo nodig op een gewelddadige wijze gelijkwideerd zal worden - en dat spoediger dan ik nog in 1955 dacht - staat voor mij vast. Dan zal er bloed vloeien. De blanken zullen het uiteindelijk verliezen en hun zal de rekening worden gepresenteerd.

Dat Nederland zich in de politieke commissie van stemming onthoudt, als het er om gaat Zuid-Afrika te waarschuwen, is een triest geval. Ons land, dat meer dan welk land ook door historische banden met de Unie van Zuid-Afrika verbonden is, schiet in dit opzicht volstrekt tekort. De Wereldraad van Kerken doet goed werk. De kerken van Nederland zouden veel meer kunnen doen.

In Zuid-Afrika zelf gebeurt er ook een en ander. De bisschoppen van de Anglicaanse Kerk, vooral die van Kaapstad en Johannesburg, gaan voort met hun verzet tegen de apartheidspolitiek. De Rooms-Katholiken doen dat ook. Op verschillen de zendingsterreinen is de apartheid zowel principieel als praktisch overwonnen. Alan Paton blijft aan de kleine

liberale partij leiding geven. Naar hem wordt meer geluisterd dan naar de Anglicaanse en Rooms-Katholieke bisschoppen. Alan Paton heeft nu eenmaal bewezen, zeer wezenlijk met Zuid-Afrika en dus ook met de Afrikaners - de Boeren - verbonden te zijn. De activiteit van Prof. Keet en Prof. Marais noemde ik reeds. In Potchefstroom - het centrum van de Gereformeerde Kerken - komen de vragen vanwege de artikelen van Prof. du Plessis al meer aan de orde. De Gereformeerde Oecumenische Synode, die in 1958 in Zuid-Afrika vergaderde, heeft toch wel enige betekenis gehad, hoe slap haar uitspraken ook waren vanwege hun vaagheid. Er zijn al verder ambassadeurs der verzoening als Arthur Blaxall met zijn Enzezeleni, waarover men in Alan Paton's 'Tranen over Johannesburg' kan lezen, en zijn Wilgespruit, een interraciaal gesprekscentrum.

Sinds mijn bezoek aan Zuid-Afrika heb ik in Nederland voor een bepaalde zendingspost in Zuid-Afrika gewerkt en samen met anderen mij ingezet, om geld bijeen te brengen voor de slachtoffers van het schandelijke hoogverraad-proces, waarin de rol van openbare aanklager gespeeld wordt door Oswald Pirow, die in de oorlogsjaren een volslagen bewonderaar en volgeling van Hitler is geweest en ook na de oorlog er niet mee opgehouden is, zijn nationaalsocialistische denkbeelden te propageren.

Kunnen wij nog meer doen? Luthuli, de leider van de verzetsbeweging der Naturellen, een vroeger stamhoofd van de Zoeloe's, zei tegen mij, toen ik hem vroeg, wat wij in Nederland voor hem en de zijnen kunnen doen: 'Niets, we zullen onze boontjes zelf moeten doppen'. Even later zei Luthuli, die een overtuigd christen is, lid van de Anglicaanse Kerk: 'Jullie kunnen toch wel iets doen, voor ons bidden, of God ons bewaren wil voor haat, want het gevaar is groot, dat, als de blanken eenmaal bekeerd zullen zijn tot de liefde, ze te laat tot de ontdekking zullen komen, dat de zwarten alleen nog maar kunnen haten'.

In Nederland is het rassenprobleem niet acuut. Daarom spreken wij er nog al eens te vlot en te gemakkelijk over. Wie de apartheid afwijst, kiest voor de integratie. Dat houdt een taak in, van wier zwaarte wij veelal geen besef hebben. Rasdiscriminatie is zowel uit christelijke als uit humanistische overtuiging te veroordelen. Integratie wordt ons echter

niet in de schoot geworpen. Integratie is noodzakelijk, liever nog: noodwendig. Zij alleen kan de nood wenden, waarin de dominantie van de blanken en de discriminatie van de niet-blanken de wereld gebracht heeft. Het rassenprobleem is, zoals ik reeds zei, een sociaal-economisch probleem, maar zoals elk sociaal-economisch probleem, in laatste instantie een zedelijk en godsdienstig probleem. Als God zou discrimineren, zoals zijn vertegenwoordigers het in Zuid-Afrika nog altijd doen, zouden de gediscrimineerde zwarten van Zuid-Afrika slechts kunnen zeggen: liever geen God dan zo'n God, zoals de opstandige arbeiders van Nederland in de vorige eeuw, toen hun in Gods naam berusting gepredikt en uitsluitend hemeltroost toegezegd werd, hetzelfde zeiden. Terecht. Mijn bezoek aan Zuid-Afrika heeft mij nog meer doordrongen van de overtuiging, dat wij het evangelie van Jezus Christus niet mogen prediken als een boodschap uitsluitend voor de ziel, de hemel en de eeuwigheid. Het is ook een boodschap voor de aarde, het lichaam en de tijd. Als christenen zullen wij hebben waar te maken, dat voor ons niet de kleur van de huid, maar de kleur van het hart beslissend is en dat niet alleen voor later maar ook voor nu. Toen een collega in Zuid-Afrika mij vroeg, of het naar mijn overtuiging nu bepaald noodzakelijk was, als blanke en zwarte christenen samen thee te drinken, om samen in de eenheid van blanken en zwarten in Jezus Christus te geloven, kon ik slechts antwoorden: 'Zolang het niet mogelijk is, samen uit de éne beker van het Avondmaal te drinken' - dat is in Zuid-Afrika in de meeste gevallen niet mogelijk - 'zult u wel moeten beginnen met samen thee te drinken'. Dat was in zekere zin een verkeerde reactie. Blanken en zwarten zullen immers pas leren samen thee te drinken, dat wil zeggen: menselijk met elkaar om te gaan, als ze eerst geleerd hebben, samen uit de éne beker van het Avondmaal te drinken. In Enzezeleni heb ik dat mogen doen: samen, blanken en zwarten, drinken uit de éne beker van het Avondmaal. Een andere collega vroeg mij: 'Vond u het niet griezelig?' Ik kon slechts antwoorden: 'Ik vond het heerlijk'.

Wie in Zuid-Afrika een grote en blijvende indruk op mij hebben gemaakt?

Ik zou heel wat namen kunnen noemen. Ik noem er slechts enkele: Ds Arthur Blaxall, Prof. Keet van Stellenbosch, Alan Paton, Father Hudle-

stone, Luthuli. Over elk van hen zou ik uren kunnen vertellen. Samen zijn ze de dragers van een nieuwe tijd. Vanuit het geloof in Jezus Christus banen zij wegen voor hun Heer in de wildernis.

In het bijzonder wil ik nog noemen Manilal Gandhi, de zoon van de Mahatma, die ik zowel in India als in Zuid-Afrika ontmoet heb. Hij is intussen heengegaan. Jaren lang heeft hij in Natal, in de buurt van Durban, in een kleine nederzetting, in 1904 door zijn vader gesticht, het werk van zijn vader voortgezet. Samen met Alan Paton heb ik deze nederzetting - Phoenix - bezocht. In India reeds had deze sterke persoonlijkheid mij geboeid. Dat was ook in Zuid Afrika weer het geval. Manilal Gandhi wilde slechts een eenvoudig volgeling van zijn vader zijn. Mede aan de invloed van hem en zijn vader is het te danken, dat in de verzetsbeweging van Indiërs, Naturellen en Kleurlingen de afkeer van het geweld nog altijd groot is. Ik herinner mij drie uitspraken van Manilal: 'Ons enige wapen is lijdelijk verzet, geestelijke weerbaarheid'; 'Vaders persoonlijkheid heeft het Britse imperium geschokt'; 'Vader heeft mij geleerd van geen enkel ding slaaf te worden'.

Bij het afscheid gaf Manilal mij een exemplaar van het *Golden number of Indian Opinion* van 1914 ten geschenke. Het is het verhaal van het lijdelijk verzet der Indiërs onder de leiding van zijn vader in de jaren 1904-1914. Op de eerste bladzij schreef Manilal deze woorden: 'To Ds Buskes, in memory of your very kind visit to our humble home, with all good wishes from Manilal Gandhi'.

Rechtzinnig en Vrijzinnig

Op verzoek van de redactie van *Woord en Dienst* hebben Dr. A. de Wilde en ik in 1957 in dit 'orgaan voor het hervormde kerkewerk' brieven gewisseld: 'Over vrijzinnigheid en rechtzinnigheid'. Wij schreven ieder vijf zeer uitvoerige brieven en we legden de zaken niet in de watten. Deze briefwisseling heeft heel wat reacties gewekt. In verband met deze reacties en onze discussie zelf gevoelde de Synode der Hervormde Kerk zich gedrongen zich uit te spreken over de strekking van artikel X van

de Kerkorde en enkele kernvragen, die met het belijden der kerk te maken hebben. Deze synodale verklaring van 26 juni 1958 heeft veel in stemming, maar ook veel ontstemming gevonden.

Op de jaarlijkse predikantenvergadering in Utrecht - de Synode had toen nog geen verklaring afgelegd - kwam ook onze discussie aan de orde. Er was een forum: 'Zaken, die haken'. Als forumlid liet Prof. Kraemer zich nog al scherp uit over onze briefwisseling. Hij zei, dat, toen hij onze discussie volgde, de vraag zich aan hem opdrong: 'Bevind ik mij in een theologisch dispuut of in de kerk?' Tegen zijn beschouwingen ben ik nog al fel opgekomen. Fel, omdat het Kraemer was, die zo sprak. In mijn discussie met De Wilde ging het om de vraag naar de volstrektheid van de Godsopenbaring in de persoon van Jezus Christus, een vraag, die zich op drie punten toespitte: de geschiedenis, de kosmos, de godsdiensten. Naar mijn overtuiging is een kerk, die de volstrektheid van de Godsopenbaring in Jezus Christus niet op een voor geen misverstand vatbare wijze erkent en belijdt, in Nederland en in heel de wereld, ongehoorzaam aan het bijbels getuigenis en onbarmhartig tegenover de moderne mens.

Theologie is geen studeerkamerbedrijf, maar een existentieel handelen, een bezinning op de inhoud der Godsopenbaring met het oog op de prediking, een denken en spreken vanuit het besef van een laatste ernst. De briefwisseling met De Wilde met al wat er voor mij aan spreekbeurten en discussies op volgde was voor mij niet een speelse aangelegenheid, ook niet een op zichzelf interessant maar in wezen vrijblijvend theologisch dispuut, maar veeleer een zeer essentieel stuk van onze gemeenschappelijke strijd om de kerk en de prediking in de twintigste eeuw. In die strijd is het mij vanaf het begin te doen geweest om het oude geloof op nieuwe wegen. Uit de Gereformeerde Kerken raakte ik weg, omdat men daar vanwege het oude geloof bepaalde nieuwe wegen afwees, maar in de loop der jaren moest ik ook telkens breken met mensen en groepen, die mij zeer lief waren, omdat zij vanwege de nieuwe wegen, die ze insloegen, het oude geloof prijsgaven.

De Wilde schreef eens: 'Het vrijzinnig protestantisme is de confrontatie van het christelijk geloof der eeuwen met de moderne wereld'. Zo'n uitlating is mij veel te pretentius. Misschien gold dat in de vorige eeuw,

al kreeg toen de moderne wereld zó'n macht over de mannen van de confrontatie, dat het geloof der eeuwen door sommigen van hen tot op de botten werd uitgehold. Op het ogenblik echter is deze confrontatie zeker niet het praerogatief van de vrijzinnigen evenmin als zij dat van de rechtzinnigen is. Die confrontatie is een zaak van ons samen.

Ook meende ik, dat wij, rechtzinnigen en vrijzinnigen, door Gemeente Opbouw en het theologisch gesprek dichter bij elkaar waren gekomen. Ik dacht aan *Fundamenten en Perspectieven van Belijden*, een synodale proeve van beschrijving, en aan het rapport, dat over deze proeve van de zijde van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden gepubliceerd werd. In deze beide geschriften werd bij alle verschil een verrassende, vergaande en diepgaande overeenstemming in belijden openbaar. De rechtzinnigen zetten zich in, om zich vrij te maken van een hellenistisch en scholastiek denken. De vrijzinnigen deden hun best bevrijd te worden van een idealistisch en rationalistisch denken. Samen probeerden wij de weg te vinden, de weg terug, naar een bijbels denken. Tegelijkertijd was er een gemeenschappelijk pogen van het richtingenvraagstuk af te komen, doordat wij ons samen gaven aan het werk van Gemeente Opbouw en blokvorming afwezen.

Er is helaas stilstand gekomen en zelfs terugval. In plaats van naar vernieuwing werd door velen naar restauratie gestreefd. Bij de vrijzinnigen werd de blokvorming zienderogen sterker.

Toen kwam onze discussie. De vrijzinnige Dr. P. Smits schreef daarna zijn artikel: *De Hervormde Kerk op de tweesprong* en de rechtzinnige Dr. Lekkerkerker schreef: Deze briefwisseling drijft naar een beslissing. Zowel van rechtzinnige als van vrijzinnige kant werd aangedrongen op een spreken van de Hervormde Kerk bij monde van haar Synode.

De Synode heeft gesproken.

Met haar verklaring bedoelde zij niet een nadere theologische doordenking van de aangeroerde zaken af te snijden. Zij wilde slechts grenzen aangeven, waarbinnen een vruchtbare gedachtenwisseling op zinvolle wijze mogelijk is. Haar verklaring had een pastorale strekking, juist omdat het haar ging om de fundamentele vragen van geloof en kerkorde. Wanneer ik denk aan de toekomst, zie ik voor de Hervormde Kerk twee onaanvaardbare mogelijkheden, wat het probleem van het belijden en de

leertucht betreft: er gebeurt niets of er komen leertuchtprocessen. Het één vind ik even noodlottig als het ander. Als er niets gebeurt is er geen kerkgeschiedenis, want kerkgeschiedenis is er alleen, als er beslissingen vallen. Maar leertuchtprocessen? Ik ben er als de dood zo bang voor. Veel meer dan voor justitiële voel ik voor judiciële leertucht, al weet ik heel goed, dat deze twee nooit geheel gescheiden kunnen worden.

Nu zit er naar mijn overtuiging in de synodale verklaring van 26 juni 1958 een element van judiciële leertucht. Hoe zou dat ook anders kunnen? De kerk gaat, als zij een Christusbelijdende geloofsgemeenschap wil zijn, een bepaalde weg. Daarmee wijst zij andere wegen - rechts en links - af. Is dat niet haar roeping van Godswege? Behoort dat niet tot haar wezen?

Het ging in onze discussie en ook in de synodale verklaring om drie vragen.

1) De eerste vraag is die naar de geschiedenis.

De Wilde schreef een paasoverdenking in het weekblad van de vrijzinnighervormden onder het opschrift: *Jezus is gestorven, Christus is opgestaan!* Dat is een belijdenis, die ik voor de kerk onaanvaardbaar vind. Wij geloven niet in Jezus, die gestorven, en in Christus, die opgestaan is, wij geloven in Jezus Christus, die gestorven en opgestaan is. Jezus is de Christus en de Christus is Jezus. De woorden van De Wilde miskennen het geheim der verkondiging en tasten de hartader van het apostolisch getuigenis aan.

De rechtzinnigen hebben de problemen, die in de verbinding Jezus-Christus liggen, vaak genegeerd en verwaarloosd. Daarom had ik voor een lief ding gewild, dat de Synode daarover iets gezegd had. Dat ben ik met Prof. Banning geheel eens. Anderzijds meen ik, dat wat de Synode gezegd heeft niet verder gaat dan wat de vrijzinnigen in hun rapport *Fundamenten en Perspectieven van belijden zelf* uitgesproken hebben. De uitlating van De Wilde was een terugval, een ongedaan maken van wat wij in moeizame arbeid samen gevonden hadden.

In het verleden zeiden de vrijzinnigen: de Jezus van de Evangeliën is niet de Christus, of: de Christus is niet de Jezus van de Evangeliën. Ik meende, dat wij dit te boven waren gekomen, en dat is het, wat de Synode in haar verklaring heeft willen zeggen.

Met verbijstering vraag ik mij dan ook nog altijd af: vanwaar dit felle verzet van de vrijzinnigen tegen het vanzelfsprekende?

Wanneer de Synode getuigt, dat Jezus van Nazareth de Christus, de Zoon van de levende God, is, en dat dit het fundament van de kerk is, is er toch geen enkele reden, om te zeggen, dat een bepaalde dogmatische formule zo tot het fundament van de kerk wordt gemaakt en de waarheid, welke de kerk verkondigt, zo tot een dogma verwordt, terwijl het voor Paulus de Heer zelf is, en dat het geloof zo het aanvaarden van een dogma wordt, terwijl het voor Paulus de existentiële verbinding met de Heer is.

Is het abc van de belijdenis der kerk een dogma? Is deze allersimpelste hartekreet: Jezus van Nazareth de Christus, de Zoon van de levende God, een dogmatische formule? Indien men, zoals Dr. Sperna Weiland deed, zegt, dat hier alle aanleiding tot diepe doordenking is, vraag ik: moet men nog eens gaan doordenken, waar Gods kinderen eeuw in eeuw uit geleefd hebben? Hoe wij de identiteit van Jezus en Christus denken, de identiteit in vernedering en verhoging, dat moet een zaak van doordenken zijn. Maar dat Jezus de Zoon is? De gemaakte tegenstelling tussen dogma en existentiële geloof is bovendien niet legitiem. Dr. Sperna Weiland zei al verder: ‘Nu is dan gezegd, dat door een van de vooraanstaande vrijzinnige predikanten-theologen het geheimenis der verkondiging is miskend en het hart van het getuigenis der apostelen aangetast en dat is nu niet meer de mening van ds X en een paar trawanten, maar dat zegt de Synode. Als het met Dr. de Wilde zo gesteld is, dan zal het met de andere vrijzinnige theologen-predikanten wel niet anders zijn, dan zullen ook zij wel het geheimenis der verkondiging miskennen en het getuigenis der apostelen aantasten’.

Kijk, dat is nu voor mijn besef een uiting van groepsbewustzijn en blokvorming, die ik niet hebben kan. Ik wil zelfs De Wilde niet vastleggen op zijn door mij en later door de Synode gediskwalificeerde uitlating, maar mij liever van De Wilde op De Wilde beroepen. Maar als het waar is, dat de woorden ‘Jezus is gestorven en Christus is opgestaan’ het geheimenis der verkondiging miskennen en de hartader van het getuigenis der apostelen aantasten - of is dat niet waar? - dan staat het aan de vrijzinnigen, om zich uitdrukkelijk van die woorden te distantiëren.

2) Vraag twee was die naar de godsdiensten.

Toen ik over mijn verblijf in India schreef, wees ik op de zeer grote betekenis van deze vraag. Ik wees er echter op, dat een antwoord door hen, die Jezus Christus belijden als *de weg, de waarheid en het leven*, alleen gegeven kan en mag worden vanuit het weten van de volstrekte en enigheids van Gods openbaring in Jezus Christus. De bemoeienis van God met de gehele mensheid is een probleem, maar we kunnen en mogen de godsdiensten der wereld niet zien als openbaringen boven, voor of naast de enige openbaring Gods in Jezus Christus. We zullen dus ook niet kunnen zeggen, dat er slechts kwalitatieve, maar geen principiële verschillen tussen de godsdiensten der wereld bestaan, ook niet, dat het verschil tussen de godsdiensten hierin schuilt, dat de op zichzelf onkenbare God zich telkens anders openbaart, ook niet, dat het niet gaat om een kerk van christenen, maar om een kerk van alle gelovigen, ook niet, dat alleen de waarheid de mensheid kan redden, de existentiële waarheid, die geen mens bedenkt, maar die de mens geschonken wordt, de waarheid, waaruit elke godsdienst leeft als uit de specifiek hem gegeven openbaring, terwijl dan de verschillende openbaringen elkaar niet uitsluiten, maar veeleer tekens en aanwijzingen zijn van de onuitputtelijkheid van het goddelijke mysterie. We mogen niet uitgaan van de algemene categorie God, waaraan dan de God van de bijbel gesubsumeerd wordt. Als de christelijke Godskennis niet meer is dan een verbijzondering van de algemene Godskennis wordt de openbaring van God in Jezus Christus gerelativeerd. Wij weten niet, wie *God* is en we weten evenmin, wie *God is*. Dat wordt ons geopenbaard in het leven, de dood en de opstanding van Jezus Christus. Daarmee staat en valt het apostolaat en de zending. Daarmee staat en valt de kerk. Ik hoop op een diepgaand gesprek van de christelijke kerk met de wereldgodsdiensten. Dat gesprek zal niet eenvoudig zijn. Het zal niet kunnen opgaan in een over en weer elkaar verrijken met als motivering, dat we toch in één en dezelfde God geloven. Dat gesprek zal de kerk noodzaken tot het belijden - het opnieuw en op een nieuwe wijze belijden - van de God, die ze in Jezus Christus en in Hem alleen heeft leren kennen, het belijden van de enige naam, die onder de hemel gegeven is, om behouden te worden.

3) De derde en laatste vraag was die naar de kosmos.

De Wilde wordt gefascineerd door de ontzaggenlijkheid van de kosmos. Hij meent, dat er meer geestesleven in de kosmos is dan de aarde-mensheid in oude tijd konden. Hij concludeert tot de mogelijkheid van miljoenen mensheden. Overal heeft God de zijnen en overal doet Hij zijn boodschappers getuigen van zijn liefde, zoals Hij Jezus Christus op aarde heeft doen getuigen. Hij acht het onwaarschijnlijk, dat Jezus van Nazareth de ene, enige en eeuwige goddelijke zoon van het oude dogmatische schema zou zijn. De drieënhedenleer wordt onhoudbaar. God-Woord is ook op andere planeten vlees geworden.

Ik kan het niet helpen, maar dit vind ik nu een ontoelaatbare wijze van theologiseren. Theologie is een door het bijbels getuigenis begrensde bezigheid: bezinning op het in de bijbel getuigde heil. Moet ik nu heus op grond van miljoenen mogelijke mensheden op planeten bij triljoenen zonnen, op grond dus van alle mogelijke speculaties - wij weten in feite van geen enkele mensheid op een andere planeet dan de onze iets af - rekening houden met miljoenen vleeswordingen van Gods Woord? Moet ik waarlijk op grond van al deze veronderstellingen, die volkomen in de lucht hangen, mijn hele theologie gaan veranderen, niet meer geloven in Jezus als de ene, enige en eeuwige zoon van God, niet meer geloven in de drieënige God? Ik geloof in Jezus Christus als het vleesgeworden Woord, niet omdat ik die vleeswording een mogelijkheid acht, maar omdat zij mij als een werkelijkheid van Godswege verkondigd wordt. De theologie gaat niet uit van 'mogelijkheden', maar van 'werkelijkheden'. Het heilsgebeuren is dan ook geen 'mogelijkheid' maar een 'werkelijkheid'. Ik weet alleen van een heilsgebeuren hier op aarde. Als ik met De Wilde zou menen, dat er op andere planeten mensheden zijn, dan nog zou ik er het grootste bezwaar tegen hebben, om vanuit die mening te concluderen tot evenzovele vleeswordingen van het Woord. De vleeswording van het Woord op onze aarde hangt zozeer samen met onze menselijke situatie op aarde, dat alle vergelijkingen van onze aardse mensheid met de mensheden op andere planeten in de lucht hangen. De zonde hier op aarde is zo'n onmogelijke mogelijkheid, zo'n absurd geval, dat het eenvoudig dwaas is te veronderstellen, dat eventuele mensheden op andere planeten uit de harmonie van het heelal gevallen zouden zijn en als de aardse mensheid een Verlosser nodig zouden

hebben. Ik stop met deze redenering. Zij is mij veel te veel kansberekening, waarin wij de grenzen van het bijbels getuigenis ver en ver overschrijden. Ik kan alleen met de Synode zeggen, dat ik op grond van de verschijning van Jezus Christus, in wie God zich het lot van onze verloren mensheid op aarde eens en voor altijd heeft aangetrokken, geloof, dat de gehele schepping Hem ter harte gaat, ook waar ik mij geen voorstelling kan vormen van de aard der gemeenschap die Hij met de buitenaardse wezens sticht en onderhoudt. God zal de wegen weten om de ganse creatuur in haar verscheidenheid, naar haar aard en behoefte, dat licht en dat leven te geven, dat op veelvuldige wijze in het Licht der wereld straalt. De bijbel getuigt, dat alle dingen in Christus geschapen zijn en samen bestaan door Hem. Eén ding staat vast: stijg ik op naar de ver verwijderste planeet... God is daar en ook daar zal zijn hand mij geleiden. Daarom kan ik mij het hoofd niet breken over eventuele kosmische mensheden, behoeft ik dat ook niet te doen. Ik heb mijn handen vol aan de mensen in Amsterdam. Ik preek, theologiseer en belijd niet met het oog op honderd duizend triljoenen mensen, wier bestaan volstrekt in de lucht hangt. Ik preek, theologiseer en belijd vanwege mijn Amsterdammers, die vlees en bloed voor mij zijn, vanwege de naturellen en mijn blanke broeders in Zuid-Afrika, mijn Hindoevrienden in India en ook nog vanwege mijn medemensen aan de andere kant van het ijzeren gordijn. Moet ik nog meer? Ik voel niets voor het speculeren van De Wilde. Dat is een luxe, die ik mij niet veroorloven kan.

Volgens Prof. Banning zijn discussies als die tussen De Wilde en mij noodlottig. Het meest nodig is volgens hem een worstelen om een profetische prediking, die de theologie en de dogmatiek relateert en de concrete levensvraagstukken aan de orde stelt. Zo alleen komt er ruimte voor een bevrijdende ontmoeting: 'Wie dat werkelijk erkent zal energiek weigeren de dogmatische en specifiek theologische debatten voort te zetten, maar zoeken naar gemeenschappelijke verantwoordelijkheden te midden van de nood van de wereld. Samenwerken, in gehoorzaamheid aan het evangelie, bindt; discussies over de dogmatiek hebben blijkens eeuwenlange ervaring de tendens tot verwijdering en scheiding'. Banning werkt hier met een alternatief, dat ik verwerp en dat m.i. al te veel het uitgangspunt van Gemeente Opbouw is geweest. De dogma-

tiek is op het leven betrokken. Wat we hebben te geloven en wat we hebben te doen, de credenda en de agenda, de dogmatiek en de ethiek zijn niet te scheiden. Dat is in de oecumenische beweging in de loop der jaren zeer duidelijk gebleken. Stockholm (life and work) en Lausanne (faith and order) zijn één geworden.

Overigens ben ik het met Banning geheel eens, wanneer hij zegt: ‘Kernvraag is in het midden van de twintigste eeuw de vraag of en hoe de moderne gesecculariseerde wereld nog ergens geraakt kan worden door de centrale bijbelse verkondiging. Het centrale probleem kan en mag niet zijn een vrijzinnige theologie tegenover een orthodoxe, maar een centrale bijbelse, die vrijzinnige en orthodoxe te boven gaat’. Van harte accoord. Dat is het centrale probleem. Dat is ook mijn probleem: het oude geloof en de nieuwe wegen! Daarom ben ik bereid, de resultaten van een verantwoord kritisch onderzoek van de bijbel te aanvaarden, waarbij ik eerlijk erken, dat deze bereidverklaring bij de rechtzinnigen, tot welke ik gerekend word, nog al eens een theoretische bereidverklaring is, die niet praktisch gerealiseerd wordt. Om dezelfde reden - vanwege het zelfde centrale probleem - ben ik niet bereid mij te onderwerpen aan de geldigheid van wat men het tegenwoordige wereldbeeld noemt, en dat ten koste van de bijbelse waarheid. De Entmythologisierung van Bultman gaat voordat wij er erg in hebben over in de Entkerugmatisierung. Prof. Heering zei eens: belangrijker dan de eeuwige waarheid te zien in het licht van de tijd is het de tijd te zien in het licht van de eeuwige waarheid. Met deze eeuwige waarheid bedoelde Prof. Heering niet een tijdloze abstracte waarheid, maar Gods waarheid, ons geopenbaard in Jezus Christus. Dr. Smits heeft mij verweten, dat ik ‘onmachtig ben tot een waarlijk existentiële verwerking van het bijbels getuigenis in de hedendaagse geloofstaal’. Hij noemde mij niet zo heel vriendelijk: ‘deze onmachtige’. Best mogelijk, dat Dr. Smits gelijk heeft. Ik wil zonder reserve erkennen, dat ik mij in dit opzicht vaak een onmachtige voel. Als men vijf en twintig jaar als dominee in Amsterdam gewerkt heeft en dat voor een groot deel onder de randbewoners en de volstrekt buitenkerkelijken, weet men zo langzamerhand, dat het niet eenvoudig is, om het getuigenis van de bijbel existentieel te verwerken in de geloofstaal, die onze tijd verstaat. Maar Smits en De Wilde vergissen zich grandioos, wanneer zij

denken, dat zij het met hun verwerking verder brengen. Dat is het wat mij hindert, dat Smits en De Wilde de suggestie wekken, dat wij, rechtzinnigen, de onmachtigen en zij de machtigen zijn. Het is waarachtig nog al geen kleinigheid het bijbels getuigenis in onze moderne wereld waarlijk existentieel te verwerken in de geloofstaal van onze tijd.

Het is daarom waarlijk niet tot mijn vreugde, dat ik constateer, dat wij weer van elkaar afgroeien, zoals wij in de oorlogsjaren naar elkaar toegroeiden. Voor een groot deel verklaar ik dat uit het feit, dat wij niet meer als in de oorlogsjaren samen leven in het klemmend besef van de nood, waarin de wereld verkeert, sociaal, cultureel, geestelijk en godsdienstig. Wij horen minder dan toen de verontrustende, beschamende, ons allen - orthodoxen en vrijzinnigen - tot bekering opwekkende oproep van Gemeente Opbouw: weest kerk van den Heer Jezus Christus, nu, in een verscheurde wereld en een verscheurde christenheid! Wat periferisch behoorde te zijn, staat al te veel in het middelpunt. Wat centraal behoorde te zijn, wordt al te veel periferisch. Dat is bij ons, orthodoxen het geval. Dat is, op een andere wijze, ook bij de vrijzinnigen het geval. Wij rechtzinnigen worden bedreigd door het gevaar van een rechtzinnige restauratie-theologie, al ontken ik, dat dit bij Barth het geval zou zijn. De vrijzinnigen worden echter evenzeer bedreigd door het gevaar van een vrijzinnige restauratie-theologie. Als een man als Prof. Smits schrijft, dat hij niet gelooft in het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegdraagt, ook niet, dat Jezus voor ons gestorven is, heb ik het gevoel, dat de klok terug gezet wordt (het kruis van Jezus stimuleert ons dan weer uitsluitend tot het oprichten van ons eigen kruis) en dat er een wereld tussen mij en Smits ligt. Met Prof. van Niftrik ben ik er vast van overtuigd, dat de verschillen tussen recht- en vrijzinnigen door de ontwikkeling der theologie in deze eeuw op tal van punten irrelevant zijn geworden, zodat toenadering en gemeenschap mogelijk zijn geworden, zoals ik dat in Amsterdam tot mijn vreugde steeds weer beleef. Maar uitlatingen als van Smits en De Wilde werken op mij als een ijskoud bad. Als Smits schrijft: 'Het is mijn eer te na, dat iemand voor mijn schuld zou boeten, ik wens te staan voor de gevolgen van mijn eigen daden', word ik geschokt door deze brute afwijzing van de verzoening in en door het bloed van Christus. Zo wordt het hart uit het evangelie

weggesneden. De zonde openbaart zich in wat Prof. van Niftrik de armzalige poging noemt om de waarheid der verzoening in Christus om te zetten in iets anders: de idee van zelfverloochening en offer.

De kerk moet altijd hetzelfde, maar zij moet hetzelfde altijd weer anders verkondigen. De zonde van de rechtzinnigen is telkens weer, dat zij wel hetzelfde, maar hetzelfde niet altijd weer anders verkondigt, de zonde van de vrijzinnigen, dat zij hetzelfde zo geheel anders verkondigt, dat het niet meer hetzelfde, maar iets geheel anders is. Ik zeg dit niet van alle rechtzinnigen zonder meer. Ik zeg dit evenmin van alle vrijzinnigen zonder meer. Bij een man als Prof. Smits heb ik de stellige overtuiging, dat hij niet hetzelfde op een andere wijze, maar dat hij iets heel anders verkondigt dan de bijbelse boodschap. Dan ga ik blaffen als een waakhond. Misschien klinkt dat geblaf sommigen wat rauw in de oren. Het zij zo. Naar mijn overtuiging moet er geblaft worden. Niet terwille van de dogmatiek, maar terwille van de bijbelse boodschap en terwille van de moderne wereld, die de bijbelse boodschap horen moet en niet iets anders. Naar de kant van de rechtzinnigen zeg ik met even veel nadruk, dat de moderne mens de bijbelse boodschap horen moet, maar anders dan in de zestiende of de negentiende eeuw.

De kerk, zal zij kerk zijn en blijven, heeft nooit genoeg aan een gehoord hebben. Zij moet steeds opnieuw horen. Een nieuw spreken is alleen mogelijk, als het uit een opnieuw horen voortkomt. Als Jezus Christus niet opnieuw gehoord wordt, wordt Hij niet gehoord. De waarheid kan slechts als waarheid Gods openbaar worden, als zij steeds dezelfde is en nochtans steeds anders. Alleen dan is zij werkelijk dezelfde waarheid als zij steeds anders klinkt. Geheel dezelfde en juist daardoor geheel anders. Er zijn echter in de kerk zaken, waarover men niet discussiëren kan, omdat zij indiscutabel zijn. Het indiscutabele kan men nu eenmaal niet verdedigen. Men kan alleen zeggen, dat het indiscutabele indiscutabel is. Men kan alleen neen zeggen tegen bepaalde reserve's ten opzichte van de waarheid van het evangelie, die verraden, dat sommigen innerlijk van zin zijn - bewust of onbewust - op die waarheid af te dingen. Daarom hebben wij een kerkorde, die regels stelt op het geloof en niet op de twijfel, die er niet alleen voor zorgt, *dat* er gepreekt wordt, maar zich ook zorg maakt over *wat* er gepreekt wordt. Het gaat er immers om, dat onze

Hervormde Kerk altijd weer wordt ingeschakeld in de kerkgeschiedenis en kerkgeschiedenis is er alleen, wanneer er openbare beslissingen vallen, ook inzake de leer.

Daarom verzet ik mij met hand en tand tegen richtingen. Ik wil niet tot een richting behoren. Ik wil niet behalve lid van de kerk ook nog lid van een richting zijn. Dat moest niemand willen. Een richting komt ergens voor op. De kerk belijdt. Dat is mijn bezwaar tegen wat men wel het vrijzinnig protestantisme noemt, tegen het feit, dat de vrijzinnigen zich behalve van de Hervormde Kerk ook deel weten van de aan geen kerk gebonden geestelijke gemeenschap van het vrijzinnig protestantisme. Dit tweërlei lidmaatschap - één van de kerk en één van de richting - is in wezen kerkverwoestend.

Dr. Noordmans heeft er eens op gewezen, dat de zending, de oecumenische beweging en de liturgische beweging al jaren bezig zijn de richtingenstrijd uit te schakelen door hun belijdend karakter. Men zegt wel, dat we de richtingenstrijd op een hoger plan moeten brengen. Dat is slecht. mogelijk door de richtingenstrijd op te heffen in het kerkelijk belijdens Daarom hebben de zendingsbeweging, de oecumenische beweging en de liturgische beweging voor mij zo grote betekenis. Ze leren ons belijden. Wie met één been in een richting staat, zegt Dr. Noordmans, zal het andere liefst niet te vast in de kerk zetten. Natuurlijk, de kerk moet open zijn naar alle kanten, naar de mensen, naar de moderne wereld, maar zij moet bovenal open zijn naar boven, naar God. Daarom moeten wij artikel X en ordinantie 11 niet beschouwen als een stok, om te slaan, maar als een staf, om te gaan. De belijdenis is ten opzichte van de kerkorde transcendent, maar de bijbel is dat ten opzichte van de belijdenis en de openbaring Gods ten opzichte van de bijbel. Daarom is de tucht slechts de ultima ratio van het belijden en de leertucht is slechts een onderdeel van de tucht. Zo alleen komt alles in een wijd en groot verband te staan. De tucht is een pastorale en niet een reglementaire aangelegenheid. Daarom moeten in de leertucht de belijdenis, de bijbel en God zelf betrokken worden. We kunnen en mogen in onze Hervormde Kerk in een leergeschil niet op een formule recht spreken. Het geestelijk leven der gemeente is er bij betrokken. Belijden is nu eenmaal een kerkelijke handeling. En alleen belijdend krijgt de kerk geschiedenis. Alleen

belijgend draagt zij er toe bij, dat deze kerkgeschiedenis kerkgeschiedenis blijft en geen wereldgeschiedenis wordt. Daarom zal de leertucht actueel moeten zijn. Het gaat er niet om, leerstellige geschillen te beslissen. Belijgend vraagt de kerk zich af: wat ben ik, waar ben ik, vanwaar kom ik en waarheen ga ik? Leertucht is daarom ook een katholieke aangelegenheid. Uit vrees voor een herhaling van 1886 (de Doleantie) en 1926 (Assen), een gerechtvaardigde vrees, vlucht men voor de leertucht of verzet men zich tegen haar. Het onderscheiden van de geesten is echter roeping van de kerk. Wie uitsluitend van de heiligheid van de kerk wil weten en haar katholiciteit verwaarloost, vervalt tot sectarisme. Wie vanwege de katholiciteit der kerk haar heiligheid negeert, vervalt tot indifferentisme en oeverloze tolerantie. De leertucht kan uit de aard der zaak ontsporen en zij doet dat vrij gemakkelijk. Zij doet dat zeker, wanneer het kerkelijk instituut boven de gemeente komt te staan. Dat is daarom zo noodlottig - ik citeer nog eens Dr. Noordmans - omdat de instrumentering van de gemeente geestelijker van aard is dan die van een kerkelijke vergadering. Toch zal de kerk zich in bepaalde situaties tot instituut moeten samentrekken. Dan doet zij uitspraken. Daar valt ook de leertucht onder. Maar in de regel zal de kerk met spreken kunnen volstaan. Een uitspraak is slechts een enkele keer nodig. Spreken is veelal voldoende. Daarom moet meer dan het kerkelijk instituut de gemeente worden uitgebouwd: Gemeente Opbouw. Dat zal echter moeten inhouden, dat de richtingen verdwijnen. Die zijn echter nog niet verdwenen, wanneer men in plaats van over richtingen over modaliteiten spreekt.

Tucht, ook leertucht, betekent, dat het leven der gemeente onder beslag van God staat. De tucht van Woord en Geest zijn dan ook veel en veel belangrijker, veel en veel meer echte tucht dan die, welke ambtelijke vergaderingen uitoefenen. God gebruikt echter mensen, om zijn werk door hen te volbrengen. Een liefde zonder tucht is een verburgerlijkte liefde, een liefde tot nut van het algemeen, die zich om de waarheid niet bekommert. Een tucht zonder liefde is op een analoge wijze een verburgerlijkte tucht, een autoritair en reglementair roeyement, een razzia zo nodig.

Tegen de achtergrond van deze beschouwingen zeg ik: als een ontken-

ning van de verzoening, als die van Prof. Smits, niet wordt ontkend, als deze verwerping niet krachtadig en publiekelijk wordt verworpen, dan is het gedaan en uit met de apostolische, ja juist met de apostolische opdracht, ook al floreert Kerk en Wereld in Driebergen. Daarom moet de kerk spreken terwille van de gemeente en terwille van de wereld. Wat Prof. Smits schrijft over het kruis van Jezus, is een pseudomorfose, een surrogaat, een falsificatie en nog wel een oeroude. Dit soort vrijzinnigheid is geen ketterij. Dan zou er te praten vallen en zouden we elkaar tenslotte nog kunnen vinden. Ketterij veronderstelt de regula fidei, die door haar eenzijdig wordt toegespitst. Een bevriend theoloog schreef mij: 'Zo min als een liberale economie een marxistische ketterij is, zo min als een empiristische kenleer een hegeliaanse ketterij is, zo min is de beschouwing van Prof. Smits een christelijke ketterij. Centrale woorden van de Schrift, die het mysterie van het kruis aanduiden, worden niet ontzien, maar vertreden'.

Is het onverdraagzaamheid, als iemand bij het aanhoren van zo'n vervalsing van het evangelie als een waakhond gaat blaffen?

Is het niet veeleer onverdraagzaamheid, wanneer iemand door zo'n vervalsing de vrede van Jeruzalem, de stad des vredes, tracht te verstoren? Het afschuwelijke is, dat we, bedoelende orde op zaken te stellen, het gevaar lopen, amokmakers te verwekken. Dat weet Prof. Smits en daarom zit er in zijn drijven een goed stuk onbewuste chantage. Hij daagt op irriterende wijze uit en toch zijn vele vrijzinnigen die heel anders denken en preken dan hij, verontwaardigd, als iemand, die waarachtig geen amokmaker is, op deze uitdaging ingaat en neen zegt, als Smits schrijft: 'Ik kies voor Buber en tegen Paulus, zoals ik ook voor de joodse interpretatie van Genesis 3 kies en tegen de Paulus van Romeinen 5'. Ik begrijp waarlijk niet, hoe het mogelijk is, dat een kerkelijk theoloog op deze wijze met Paulus durft om te springen. Natuurlijk, Prof. Smits heeft de volle vrijheid om voor Buber en tegen Paulus te kiezen, maar hij heeft niet de vrijheid, om dat in de ruimte van de gemeente van Jezus Christus te doen. Zo kiezend en in overeenstemming met deze keuze predikend, predikt hij niet hetzelfde anders, maar predikt hij zeer bepaald iets anders. En ik kan slechts instemmen met de eigen woorden van Prof. Smits: 'Een verschillende opvatting van zonde en genade is hier voluit

in het geding en daarom staan we hier voor een óf-óf en niet voor een én-én'. Wie ontkent, dat genade identiek is met vergeving, met wat Prof. Miskotte de vreemde vrij spraak heeft genoemd, hij moge prediken wat hij wil, hij predikt niet het evangelie van Jezus Christus. Hij heeft het hart uit het evangelie weggesneden en dus klopt dat hart niet meer in zijn prediking. Dat is erg voor de gemeente en dat is niet minder erg voor de wereld. Ze moeten beiden dat hart horen kloppen.

Nog eenmaal, nu voor het laatst, het gaat niet om scherp slijperij, het gaat er om, dat aan onze moderne gesecculariseerde wereld de centrale bijbelse boodschap verkondigd wordt.

Perspectieven

In 1958 stelde de Partij van de Arbeid op een buitengewoon congres de buitenlandse politiek aan de orde. Op het programma stonden de atoombewapening, de verhouding van Oost en West, het probleem van de onderontwikkelde gebieden en de plaats van het socialisme in de wereld. Op dit congres is zeer duidelijk gebleken, dat in een partij van zo'n geestelijke verscheidenheid als de Partij van de Arbeid de antwoorden, die op de vragen, die zich bij deze onderwerpen naar voren dringen, fel op elkaar moeten botsen. Het Tweede-Kamerlid G. Ruygers zei dan ook in zijn praeadvies over de atoombewapening terecht, dat het te vroeg is, om nu reeds definitieve standpunten te stellen.

Wat de atoombewapening betreft zei Ruygers, dat de Partij van de Arbeid een beslissing zou nemen, van welke zij de consequentie niet kan overzien en dragen, indien zij in de gegeven situatie tegen de atoombom neen zou zeggen. Naar mijn overtuiging is dit niet minder het geval, wanneer zij tegen de atoombom ja zegt. En ik ben zeker niet de enige in de Partij van de Arbeid, die zo oordeelt. Daarom zal de Partij van de Arbeid goed doen, het vraagstuk van oorlog en vrede in het atoomtijdperk en de eigen taak van het socialisme daarbij tot een voorwerp van ernstige studie te maken. Onder de woorden 'en de eigen taak van het socialisme daarbij' zet ik een dikke streep, omdat ik meen, dat wij in het

doordenken van de eigen taak, die het socialisme heeft, tekort schieten. Ik kan mij onmogelijk vinden in de opvatting van De Kadet, die wil, dat de socialistische beweging het opbrengt zichzelf te beschouwen als de Europese tak van een wereldomvattende progressief-democratische beweging, welke niet bereid is, het Europese socialisme in engere zin te aanvaarden. Indien wij dit inderdaad opbrengen, worden we een progressief-democratische beweging. Van een eigen taak van het socialisme is dan geen sprake meer.

Wanneer de Partij van de Arbeid zich gaat bezinnen op de eigen taak van het socialisme in het atoombijperk, zal de partij daarmee het meest overtuigende bewijs leveren, dat zij inderdaad ernst maakt met de wetenschap, dat de atoombewapening een nieuwe situatie heeft geschapen, waarin de antwoorden, die in vroegere situaties gegeven werden, tekort schieten. In de discussie op het congres heb ik uitgesproken, dat de partij in elk geval de volgende vragen aan de orde moet stellen:

a. Is het waar, dat evenwicht in kracht en terreur het grote beletsel voor oorlogspolitiek en oorlog is? Is het waar, dat atoombewapening in onze zieke wereld de medicijn is? Is opeenhoping van macht - macht als overmacht - niet veeleer een permanente bedreiging van de vrede? Spreekt, christelijk en humanistisch gewaardeerd, niet alles tegen macht in voorraad? Werkt de theorie van evenwicht in kracht, werkt de aanwezigheid van wapens, die wij niet kunnen missen, maar die wij ook niet kunnen gebruiken, niet degeneratief?

b. Is er voor socialisten in de aanvaarding van vernietigingsmiddelen een grens of is er geen grens? Wordt door het doel elk middel geheiligd? Betekent de feitelijke buitenlandse politiek op dit ogenblik in wezen niet, dat elk middel geoorloofd is?

c. Bestaan er mogelijkheden, te komen tot de opbouw van een wereldvolkenrecht, dat niet alleen zedelijke maar ook feitelijke gelding heeft, zodat het verbonden is met een internationale rechtsorde, door welke de collectieve veiligheid gewaarborgd wordt? Het moet ons te doen zijn om het voorkomen van een atoomoorlog, dat wil zeggen: om het organiseren van de vrede. Hoe voorkomen wij oorlog, door aan de gerechtigheid gestalte te geven in het recht en de vormen van onze samenleving? Oorlog wordt zeker niet bedwongen door individuele gezind-

heid. Een bindend volkenrecht is nodig. Wij zullen aan de maatschappelijke krachten vorm hebben te geven, zó, dat een wereldrechtsorde - niet een Europese - ontstaat van welke een wereldvolkenrecht - niet een Europees - het cement is. Indien wij zeggen, dat dit onmogelijk is, is er geen uitzicht en is de wereld ten ondergang gedoemd, omdat wij dan voort zullen moeten gaan met een volstrekt wantrouwen van de vijand en een even volstrekt vertrouwen op het evenwicht in macht en terreur. Ik meen, dat er geen reden is, te wanhopen. Er is een wederkerige afhankelijkheid der volken, die een wereldvolkenrecht noodzakelijk en mogelijk maakt.

d. Is het niet noodzakelijk om over de opbouw van deze wereldrechtsorde niet uitsluitend te spreken vanuit een toch altijd eenzijdig westers standpunt? Zijn onze discussies niet voor een deel vastgelopen en onvruchtbaar geworden, omdat wij ze voerden binnen de grenzen van het vraagstuk van de verhouding van het Westen en het Russische blok en te weinig of in het geheel niet in wereldverhoudingen?

e. Is het gevaar niet enorm groot, dat de spanning tussen ethiek en politiek een ondragelijke hoogspanning wordt? Een compromisloos radicalisme is onaanvaardbaar. De vraag dient echter gesteld, of wij op het terrein van de politiek niet al te vlot berusten in het compromis. Zonder compromis is geen politiek mogelijk, maar berusten in het compromis betekent het prolongeren van een zedelijk onaanvaardbare situatie. Een politieke partij moet politiek bedrijven. Zij kan niet gericht zijn op het martelaarschap. Maar een socialistische partij kan niet volstaan met te zeggen, dat politiek een zaak van compromissen is. Dat is politiek ook. Socialistische politiek is echter meer. Zij is ook een pogen in de weerbarstige stof van het wereldleven geestelijke waarden te realiseren. Wee de partij, die dit vergeet. Zij komt tenslotte beneden het compromis terecht. Een socialistische partij zal bovendien rekening hebben te houden met de waarheid, dat martyrium een bron ook van politieke regeneratie kan zijn.

Wie over deze vijf vragen nadenkt zal beseffen, hoe moeilijk in de Partij van de Arbeid de positie is van hen, die als socialisten of als socialisten en christenen in de situatie, waarin wij verkeren, de atoombewapening onaanvaardbaar achten en van de militaire op de politieke verdediging

willen overschakelen. Daarbij denk ik niet aan het feit, dat deze socialisten door enkele voormannen van de Partij van de Arbeid voor halfzachten worden versleten. Daarbij denk ik aan het feit, dat de Partij van de Arbeid tot op dit ogenblik de atoombewapening aanvaardt. Ondanks dit feit hebben wij de partij niet verlaten, al bezorgt ons dat van de zijde van de P.S.P. de beschuldiging van oneerlijkheid en onbetrouwbaarheid. Ook dat aanvaarden wij rustig. We willen nu eenmaal niet in een steriel sectarisme terecht komen. Wat wij niet rustig aanvaarden is, dat wij in de Partij van de Arbeid geduld of gewantrouwd worden. Wij willen als volwaardige leden aanvaard worden. Wij zijn leden van de Partij van de Arbeid, omdat wij democratisch-socialisten zijn, geen communisten, geen anarchisten, geen fellowtravellers, maar democratische socialisten. Wat wij te veel missen in de socialistische beweging is de ontevredenheid met het bestaande vanuit een honger naar gerechtigheid. De socialistische beweging is in veel opzichten rijk en verrijkt geworden en heeft aan niets gebrek. Daarom staat meer dan de gerechtigheid de vrijheid in de propaganda op de voorgrond. Nu is de vrijheid een kostbaar goed. Dat weten we uit de bezettingstijd. Toen kreeg de vrijheid inhoud. We wisten waartoe onze vrijheid diende. Zelfs in de cel en het concentratiekamp. Nu zijn we zonder cel en concentratiekamp zo verzadigd met wat wij de vrijheid van het Westen noemen, dat we veelal niet meer weten, waartoe die vrijheid dient. We leven niet vrij, we vegeteren vrij. Een vrijheid, die tot niets verplicht, een vrijblijvende vrijheid, die niets oplevert. Aan het begin van 1959 heb ik Prof. von Weiszäcker, de Duitse atoomgeleerde, horen spreken over: leven in het atoomtijdperk. Men vroeg hem: wat moet Amerika doen? Hij antwoordde: 'Dat moet Amerika weten, ik moet weten, wat ik doe en ik heb tegen mijn regering gezegd: op mij moet ge niet rekenen, als het er om gaat mijn wetenschap in dienst te stellen van de massavernietiging'.

Wie hongert er zo concreet naar gerechtigheid?

Wie vraagt zo concreet: waartoe dient mijn vrijheid?

Ach ja, Europa en Nederland hebben zich economisch hersteld. We krijgen de welvaartstaat. De nachtmerrie van 1940-1945 is voorbij en we zetten onder zeer waardevolle leuzen ons dode en verzadigde leven van voor 1940 weer voort en we beseffen niet, dat het al met al toch maar

een erbarmelijke en armzalige geschiedenis is. Er is zo weinig ontevredenheid, omdat er zo weinig honger naar gerechtigheid is. De droom en het protest, deze twee gezellen van de levende geest, dolen als verschoppelingen onder ons rond en vinden geen herberg meer. Toch ligt voor een christen de zaligheid niet in het bestaande maar in het verlangen naar wat nog niet bestaat, de honger naar het komende. Een christen bidt niet voor niets: Uw Koninkrijk kome!

In deze wereld is de kerk de plaats, waar deze honger altijd opnieuw door de prediking van het Godsrijk en zijn gerechtigheid gewekt wordt.

Wat ons ontbreekt?

Niet: nog diepzinniger beschouwingen, niet: nog idealistischer standpunten, zelfs niet: nog edeler mensen. Al voor 1940 hadden we genoeg en misschien wel te veel van dat alles. Het heeft de komst van het nationaalsocialisme niet kunnen verhinderen. Wat ons ontbreekt is: het eenvoudig leven van Gods bevrijdende genade, ons bevrijdend tot de dienst van God en de naaste, tot de simpele menselijkheid in de verwachting van het komende Koninkrijk.

Als ik denk aan wat er in 1940 loskwam en na 1945 nog telkens weer loskomt - de rasdiscriminatie; het vraagstuk van de honger van drie kwart van de mensheid, terwijl onze tafel gedekt is; de koude oorlog en de dreiging van de atoomoorlog; de verhouding Nederland-Indonesië; de gruwelen, die Rusland bedrijft (Hongarije) en de gruwelen die het Westen bedrijft (Algerije); de verschrikking van de tienduizenden vluchtelingen; het ontbreken na veertien jaar vrede van begrip tussen mens en mens, volk en volk; het toenemen van de angst, het wantrouwen en de machtsbegeerte; het al meer steunen op het stomme geweld; de onwaarachtigheid in de publieke voorlichting - dan overheerst bij mij, schaamte over ons onvermogen, samen te werken aan het bewoonbaar maken van de wereld, schaamte, omdat wij elkaar niets anders schijnen te kunnen bieden dan leuzen en frasen. Dan kan ik slechts hopen, dat de kerk boven alle nationale en internationale tegenstellingen uit Gods gerechtigheid predikt, opdat de droom niet sterft en wij, ter onzaliger ure verzadigden, opnieuw gaan hongeren en geloven, dat alleen God met zijn beloften en geboden ons verzadigen zal. Nu en straks.

Wij willen niet verdelgen en wij willen niet verdelgd worden.

Wij willen leven zonder vrees en wij willen samen zonder vrees leven.

Mensen, wordt christenen!

Christenen, wordt mensen!

Daarom weigeren wij mee te doen aan het fatale spel der verabsoluteerde tegenstellingen. Als men ons vraagt in te gaan op de onvruchtbare keuze tussen het christelijke Westen en het onchristelijke of antichristelijke Oosten, dan zijn wij niet van de partij en bedanken wij. Waarom? Omdat deze keuze slechts oorlog of ondergang tot uitzicht heeft. Ik weet zeer wel, dat de wereld ons in dit opzicht hoe langer hoe minder speelruimte laat. We worden op een steeds kleiner gebied saamgedrongen. Dat is niet zo plezierig. Van Randwijk zei eens: Dat gebied kan zo klein worden, dat de maten van Jan Camperts lied erop van toepassing worden:

*maar twee meter lang
en nauw twee meter breed,
wel kleiner nog is het stuk grond
dat ik nu nog niet weet...*

Men zal ons verslijten voor halfzachten en lafaards, die de besliste keuze ontwijken. Het zij zo. Met Van Randwijk geloof ik, dat het niet de eerste keer in de wereldgeschiedenis is, dat het behoeden van een klein licht, een zuiver verlangen, een stukje breekbare menselijkheid de meest progressieve, de meest toekomstbevruuchtende daad zal blijken te zijn. Tegen alle schreeuwers, die ons aanvallen om onze voorzichtigheid en vaagheid, zeggen wij: pas op, wij dragen iets kostbaars en zeer breekbaars bij ons! En als zij vragen, wat dat is, dan antwoorden wij: uw en onze toekomst! Het zal niemand verwonderen, dat het mij een vreugde was, de *Brief an einen Pfarrer in der Deutschen Demokratischen Republik*, door Karl Barth in 1958 gepubliceerd, te vertalen en in Nederland te introduceren.

Deze brief van de grote man in Zwitserland heeft nog al wat verzet gewekt. Barth theologiseert nu eenmaal niet vrijblijvend. Bekende theologen als Hans Asmussen, Helmut Thielicke en Reinhold Niebuhr hebben hun oordeel over de brief van Barth uitgesproken en het werd een veroordeling. Anderzijds hebben Johannes Hamel, die dominee in de D.D.R. is, en Helmut Gollwitzer, die met de predikanten in de Oostzône

een voortdurend contact heeft, Barth van harte bedankt voor de pastorale leiding, die hij in zijn brief aan de christenen achter het ijzeren gordijn geeft.

Barth spreekt over een op een optisch bedrog berustende vergissing, wanneer men de tegenpartij van de christenheid - de duivel, die rondgaat als een brullende leeuw, zoekend wie hij kan verslinden - met het communisme vereenzelvigd. Deze brullende leeuw heeft nog andere, niet minder dreigende gestalten dan die, waarin hij de christenen achter het ijzeren gordijn tegemoet treedt. De aan de gemeente toevertrouwde boodschap, het evangelie van Jezus Christus, is voor het Westen een even onaanvaardbare en netelige zaak als voor het Oosten.

Wat het communisme met zijn materialisme en atheïsme betreft, zegt Barth, dat God ook boven het communisme staat en dat dit slechts zijn werktuig kan zijn, dat dit slechts een rol in zijn plan kan vervullen. Deze macht van het communisme zou niet over ons zijn gekomen, zonder al wat er in maatschappij, staat en kerk in het verleden gezondigd is. In het communisme wordt door God een oordeel voltrokken, zoals dat na korter of langer tijd ook in het Westen gebeuren zal. Het is het oordeel van de genadige en barmhartige God.

Wat het atheïsme van het communisme betreft, het moet voor eengroot deel herleid worden tot misverstanden, waaraan de christenheid niet weinig maar heel veel schuld heeft. Barth vertelt van een Berlijner, die aan een andere Berlijner mededeelt, dat hij als lid van de kerk bedankt heeft. De andere vraagt hem: 'Geloof je dan niet in God?' Het antwoord luidt: 'Wel aan God, maar niet aan zijn grondpersoneel!' Gaat het in de regel niet om het grondpersoneel, dat wil zeggen: om ons christenen en misschien het meest om ons theologen, als de mensen zich voor atheïsten houden en uitgeven? De christenen achter het ijzeren gordijn moeten met een blijmoedig ongeloof in de onmogelijkheid van de atheïstische onderneming de atheïsten tegemoet treden.

God staat boven het totalitarisme van de communistische staat. In het ongoddelijke en onmenselijke van dit totalitarisme ligt de grens van het stelsel, waarvoor zijn vertegenwoordigers eenmaal halt zullen moeten houden of waaraan zij tenslotte kapot zullen gaan. Wij zullen dit stelsel in zijn volstrekte onmacht moeten doorzien.

En dan gaat Barth het belangrijkste zeggen: God staat ook boven alle gedachten, voorstellingen en gewoonten, waarmee wij, christenen voor en achter het ijzeren gordijn door het leven gaan. Wij hebben allerlei voor vanzelfsprekend en noodzakelijk gehouden: een door maatschappij en staat erkende, gerespecteerde, veilig gestelde en in elk geval getolereerde kerk; de kerkelijke zondag als officieel erkende rustdag; kinderdoop en confirmatie (belijdenis), kerkelijke huwelijksinzegening en begrafenissen als de christelijke omlijsting van ons aller leven; de invloed van de kerk op de opvoeding, het onderwijs en de jeugdvorming; het prestige van de officiële kerkelijke leiders; het meespreken van de kerk over alle zaken van het volksleven. Achter dit alles stond de overtuiging, dat het christendom en de christelijke belijdenis door allen en een ieder erkend en gewaardeerd moeten worden en dat dit normaal is. Wat in de D.D.R. gebeurt haalt een dikke streep door deze rekening en dat zal binnenkort ook wel in het Westen het geval zijn. Deze bestaanswijze van de kerk gaat al meer tot het verleden behoren. De volkskerk als kerk van het volk wordt steeds meer een fantasiebeeld. De vraag is dus, of de kerk alleen in deze bestaansvorm haar roeping kan vervullen. Deze vraag wordt door Barth zonder meer ontkennend beantwoord. God kan met deze bestaansvorm der kerk vanwege haar tastbare onwaarachtigheid en onvruchtbaarheid - tot ons leedwezen, maar tot zijn eer en tot zegen van de mensen - afrekenen. Daarom zullen wij ons van de binding aan deze bestaansvorm vooral innerlijk los moeten maken en naar nieuwe wegen moeten zoeken. Het is misschien wel de roeping van de broeders achter het ijzeren gordijn, om ons het leven van een christelijke gemeente, die de nieuwe weg van een kerk voor het volk - in plaats van een kerk van het volk - zoekt en vindt, als Gods geliefde Oostzône exemplarisch voor te leven.

In het Westen wordt de brief van Barth bekritiseerd en gesmaad. In het Oosten wordt hij door velen van hand tot hand doorgegeven. Zover zijn we al van elkaar vervreemd. Als zielzorger waarschuwt Barth tegen het verleidelijke heimwee naar het Westen, dat de vreugde in de zware dienst in het Oosten verlamt, omdat hij ervan overtuigd is, dat het Westen even weinig christelijk is als het Oosten en het evangelie het Westen even vreemd is als het Oosten. Hij wil de christenen achter het ijzeren gordijn

helpen, om de bijbel te lezen en te verkondigen, te belijden en tot vrije beslissingen te komen. De vrije verkondiging van het evangelie in de marxistische wereld van het Oosten en de vreugdevolle gehoorzaamheid te midden van een zich voor atheïstisch uitgevende wereld - zeer zeker ook een moeizame, riskante en vaak dubieuze en in vertwijfeling brengende opdracht - worden door zijn brief gesterkt en bevestigd.

Het is Karl Barth, die mij, nu ik bijna aan mijn emeritaat toe ben, in deze brief hetzelfde op het hart bindt, wat hij mij op het hart bond, toen ik nog student was en mijn eerste pastorie op Texel introk: het gaat om de bijbelse boodschap en om de nieuwe wegen, die wij, luisterend naar deze boodschap, hebben te gaan. God is nog altijd dezelfde trouwe God. Hij is ook in en voor onze wereld de Vader van Jezus Christus, die niet zonder onze wereld en onze tijd, niet zonder ons mensen, God wil zijn. Jezus Christus gaat tot de einden der aarde en de einden der tijden. Zijn voetstappen staan onuitwisbaar langs de wegen der wereld, in Nederland en Indonesië, voor en achter het ijzeren gordijn. Het is volslagen ongeloof, een kapitulatie voor het atheïstische en materialistische communisme, te beweren, dat leven achter het ijzeren gordijn geen leven is en dat God achter het ijzeren gordijn niet werken kan. Het vijfstromenland is Gods wereld. Daarom is er geen enkele reden, om te wanhopen, maar alle reden om te hopen. Het leven in deze wereld is niet alleen de vreugde, maar ook de moeite waard. Het heeft zin en de zin van het leven is het leven zelf. Daarom is de leuze ‘liever dood dan slaaf’, die zo langzamerhand de geloofsbelijdenis van de Westerse christenheid dreigt te worden, in geen geval de belijdenis van het christelijk geloof.

Zo blijft het dan bij het kinderversje, dat ik op de bewaarschool zong:

*Ik ben een kind,
van God bemind
en tot geluk geschapen.*

Dit kinderversje is met mij door het leven gegaan. Misschien, dat ik het in mijn kinderjaren wat te vlot zong en bij het ouder worden wat te aarzelend zing. Er is in elk geval een diepere toon in gekomen. Met mij is dat kinderversje door het leven heengegaan. Maar ik blijf het zingen en zeg tot ieder: Kun je nog zingen, zing dan mee!

Het is een zegen te mogen leven op Gods goede aarde. Ik kan de hele wereld niet op mijn nek torsen. Ik ben Atlas niet. Ik behoef het ook niet te zijn. Ik mag heel gewoon mens zijn. Want de oorsprong en de voleindiging van mijn leven liggen in God. Dat geloof ik met heel mijn hart. Ik geloof dat voor mijzelf, maar ook voor alle anderen en voor de hele wereld. Ik ben mij bewust, dat velen dit een dwaas geloof zullen vinden. Daar kan ik niet veel op antwoorden. Dit geloof is inderdaad vrij dwaas. Het vindt zijn oorsprong niet in een vergadering van de Verenigde Naties of de NATO, ook niet op het bureau van mijn politieke partij in de Tesselschadestraat in Amsterdam, zelfs niet op het secretariaat van de Synode van mijn kerk in de Carnegielaan in Den Haag, maar in het geheim van de eeuwigheid, in God. Dit geloof is een rare sprong uit de zogenaamde realiteit naar een volstrekt ongemotiveerd gebeuren aan het begin van onze jaartelling: het leven van Jezus, die in de bijbel Godmet-ons wordt genoemd. Dat leven van Jezus is voor mij meer dan een sprookje. Ik geloof in de oude orthodox-christelijke interpretatie ervan: God wil niet zonder ons mensen God zijn en zijn verbond met ons is vlees en bloed geworden in zijn Zoon Jezus Christus.

Wij mogen leven.

Leve het leven!

Is dat oppervlakkig?

De man, die deze woorden zwart op wit zette in een kinderversje, schreef ze neer vanuit de duisternis. Maar hij wist, wat hij zei:

*Leve het leven,
het wordt u gegeven!*

Waarom zouden we niet?

Wij hebben van Godswege de opdracht, in een zondige en slechte wereld met zondige en slechte mensen en zondige en slechte ideeën het leven dragelijk te maken, wat ruimte te scheppen om adem te halen door het scheppen van een beetje recht en een beetje vrijheid, maar dat beetje recht en dat beetje vrijheid, in zichzelf onvolmaakt, worden groot als een afschaduw van Gods recht en Gods vrijheid.